

F 660
1969
11

ՀԱՅԿԵՐԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

F 660
1969

რ

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

პალეობრაფიული ქიეზანი

||

მეცნიერება
1969

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი

პალეობრაფიული ძიებანი

II

გამომცემლობა «მეცნიერება»

თბილისი

1969

F 3377

კრებულში მოთავსებულ ნაშრომებში განხილულია ქართული პალეოგრაფიის რიგი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორცაა: სიტყვათა დაქარაგმება, სფრაგისტიკა, ჰვირნიშნები, პირობითი და ტექნიკური ნიშნები, ხელნაწერთა შემკულობა და სხვ. შრომები დამუშავებულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერი წიგნებისა და ისტორიული საბუთების, აგრეთვე ეპიგრაფიული ძეგლების საფუძველზე.

ა. ბაძრაძე

ქართული ბეჭდები

1. სამეფო ბეჭდები

ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში ქართული სამეფო ბეჭდები XV საუკუნის 70-იანი წლებიდან ჩნდება, მაგრამ საბუთების დაბეჭდვა ძველთაგანვე იყო ცნობილი როგორც უცხოეთში, ასევე საქართველოში. ამ საკითხს დაწვრილებით ეხება ივ. ჯავახიშვილი¹. ბეჭდები XV საუკუნემდეც უნდა არსებებოდა, თუმცა მოღწეულ საბუთებში ისინი არ გვხვდებიან. როგორც აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, „საქართველოს მეფეთა საბუთების თვით დედნების განხილვა-დაკვირვება სრული უეჭველობით სწვევტს საკითხს და ცხადყოფს, რომ ძველ ხანაში, XIV—XV საუკუნეებამდე ქართული საბუთები შეკიდული ბეჭდებით ყოფილა შემკული. თუმცა ჭერჭერობით არც ერთი სიგელი არ არის აღმოჩენილი, რომ მას ზედ შეკიდული ბეჭედი შერჩენოდეს. მაგრამ, სამაგიეროდ, ყველა პირმშო დედნებს გარკვეულ ადგილას ნახვრეტები აქვთ, რომელშიაც ბეჭდის დამამაგრებელი ზონარი იყო გაყრილი“². სამართლიანად აღნიშნავს ს. ბარნაველი, რომ ხშირად არც ეს ნახვრეტებია³.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ხელნაწერთა ინსტიტუტის ქართულ საბუთებში დაცულ სამეფო ბეჭდების კატალოგს³. კატალოგი შეიცავს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მეფეთა ბეჭდების ლეგენდებს. მოცემულია ბეჭდის ფორმა, ზომა (სანტიმეტრებში), ლეგენდის წაკითხვა. მითითებულია ბეჭდის ხმარების თარიღი. ბეჭდები დალაგებულია ანბანურად, ხოლო შიგნით ქრონოლოგიურად. ნაშრომს ბოლოში დართული აქვს ტაბულები ლეგენდების ფაქსიმილებისა და ანაბეჭდების სურათებით.

ქართული ბეჭდების წარწერებით-ლეგენდებით ჭერ კიდევ ძველად ყოფილან დაინტერესებულნი. ვილაც უცნობ პირებს უცდიათ და შეუკრებიათ სამეფო. დედოფლების, ბატონიშვილების და სხვადასხვა თანამდებობის პირთა ბეჭდებზე ამოჭრილი წარწერები. ეს ნაშრომები, დაცული ხელნაწერთა ინსტი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 68—80, თბ., 1926.

² ს. ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალა, თბ., 1965, გვ. 72.

³ გამოჩაკლისის სახით კატალოგში შეტანილია ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივის (ცსსა) საბუთებში დაცული რამდენიმე ბეჭედი, რომლებიც ჩვენს ფონდებში არ გვხვდება.

ტუტში (H-18, S-1635/3), ძველი არ უნდა იყოს და წარმოადგენს უბრალოდ კრებულს. ზოგიერთი ბეჭდის ლეგენდა, რომელიც საბუთებში არ ჩანს, აღებული და მოყვანილი გვაქვს დასახელებული ხელნაწერებიდან.

ბეჭედს, როგორც სიმტკიცის სიმბოლოს, საბუთს უსვამს ის პირი, რომელიც გარკვეულ მიმართებაშია საბუთში აღნიშნულ იურიდიულ აქტთან. ბეჭედს უსვამს, უპირველეს ყოვლისა, დოკუმენტის გამცემი და იშვიათ შემთხვევაში მიმღები. როდესაც გამცემი რამდენიმე პირია. შესაძლებელია, საბუთს ყველა მათგანის ბეჭედი ჰქონდეს. ხშირად ბეჭდის მავიერობას ხელრთვა ცვლის. არის შემთხვევები, როდესაც არც ბეჭედი და არც ხელრთვა.

ბეჭედს უსვამს მოწმე და საბუთის დამამტკიცებელი ან განმარტებელი პირი. ბეჭედების დასმის თანმიმდევრობა გარკვეულ წესს ემორჩილება. ისინი ძირითადად დასმული არიან დოკუმენტში მოხსენებულ პირთა თანმიმდევრობის მიხედვით. ამის შედეგად ადვილი ხდება ზოგიერთი ძნელად წასაკითხი ბეჭდის ამა თუ იმ პირისათვის მიკუთვნება.

აღსანიშნავია ბეჭედების დასმის ადგილი. ამ მხრივ ქართული და სპარსული ბეჭედების დასმის წესი განსხვავებულია. ქართულ დოკუმენტებში საბუთის გამცემთა ქართული ბეჭედები დასმულია ტექსტის ბოლოს, მოწმეებისა—ტექსტის შუა ან აშიაზე მოწმეების ვინაობის დასახელების შემდეგ. იმ პირის ბეჭედი, რომელიც ამტკიცებს ან აახლებს ადრე დაწერილ დოკუმენტს, დასმულია აშიაზე ამ პირის ვინაობის მოხსენიების შემდეგ. ს. ბარნაველი აღნიშნავს, „ქართული საბუთების თავში ვხედავთ მხოლოდ საკათალიკოსო დიდ საბეჭდავებს, რაც უნდა განიხილებოდეს, როგორც მათი სრული სუვერენობის ნიშანი თავიანთ სფეროში“⁴. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ხსენებულ ბეჭედს ყოველთვის საბუთის თავში არ ვხვდებით. მთელ რიგ შემთხვევებში საკათალიკოსო დიდი ბეჭედი დასმულია საბუთის ბოლოს. მაგ., 1588 წ., 1592 წ., 1470 წ., 1542 წ., 1640 წ., 1698 წ., 1657 წ., 1616 წ., 1678 წ. კათალიკოსების მიერ გაცემული დოკუმენტების ბოლოს ვხვდებით ამ ბეჭედს და კათალიკოსთა პირად ხელრთვას ან მის ნაცვლად დასმულ კათალიკოსთა პირად ბეჭედებს⁵.

ამ მხრივ გამოჩაღის წარმოადგენს სახლთხუცესის ბეჭედი, რომელიც ზოგჯერ საბუთის V-ზეა მოთავსებული, ყოველგვარი წინ წამძღვარებული ტექსტის გარეშე. მაგ., ასეთ შემთხვევებს ადგილი აქვთ 1676 წ. შაჰნავაზის მიერ ვახტანგ ბარათაშვილისათვის მიცემულ წყალობის წიგნში, რომელსაც უზის სახლთხუცეს ციცი ბეჭედი (Sd-536), 1681 წ. გიორგი მეფის მიერ ზურაბ თუმანიშვილისათვის მიცემულ წყალობის წიგნში, რომელსაც უზის სახლთხუცეს თეიმურაზის ბეჭედი (Hd-2602), 1692 წ. გიორგი მეფის მიერ ფარემუზ ჯაეახიშვილისათვის მიცემულ სითარხნის წიგნში, რომელსაც სარდალ-სახლთხუცეს ლუარსაბის ბეჭედი აქვს. (Hd-2639), ერეკლე მეფის 1768 წ., 1770 წ. და 1784 წ. სიგლებში, რომლებსაც უზით სახლთხუცეს დავით ორბელიანის ბეჭედები (Qd-667, Qd-9817, Hd-156).

⁴ ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი , საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიბტიკური მასალა, გვ. 85, თბ., 1965.

⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd №№ 2526, 1352, 1353, 1462, Ad-1588, Qd № 31, 39, 45; Sd-407.

სეფიანთა დროის შაჰების ბეჭდები, როგორც გამორკვეული აქვს მ. ბუას, ისმებოდა საბუთის თავში⁶. სხვა თანამდებობის პირთა სპარსულ ბეჭდები უფრო ხშირად ქართული ტექსტის შუაშია, ამ პირის ვინაობის მოხსენების გარეშე. ამის კარგ მაგალითს წარმოადგენს როსტომ მეფის დროის დოკუმენტები. 1636 წ. როსტომის წყალობის წიგნს ბოლოში აქვს მეფის და დედოფლის ხელთვა, ხოლო საბუთს ტექსტში უზის სამი ბეჭედი — ორი სპარსული და ერთი ქართული (Hd-14652).

ზოგჯერ ბეჭდის ხმარების თარიღის დადგენა ძნელდება. ეს უმთავრესად ეხება იმ პირთა ბეჭდებს, რომელნიც ამტკიცებენ ან ამოწმებენ საბუთში აღნიშნულ იურიდიულ აქტს და რომელთა მინაწერებში არ არის აღნიშნული ქორონიკონი. ამ შემთხვევაში მოწმეების ბეჭდები ძირითადად საბუთის თანადროულია მცირეოდენი გამოხატვის გარდა. მაგ., 1807 წ. საბუთს (Qd-7285) აშიაზე აქვს მინაწერი ბეჭდებით „მოწმე ვქმენით ჩვენის ბეჭდების დასმითა, ჩყიე წელსა“. საბუთის განმარტებლის ბეჭედი ყოველთვის გვიანდელია; ხოლო რაც შეეხება დამამტკიცებელს, იგი შეიძლება საბუთის თანადროულიც იყოს და მერმინდელიც.

ქართული ბეჭდები მოყვანილობის მხრივ ორ ჯგუფად შეიძლება გაიყოს. მათი ძირითადი ნაწილი კუთხოვანია — ოთხკუთხა და რვაკუთხა ფორმისაა. უმცირესი ნაწილი მრგვალია და ოვალური. უძველესი სამეფო ბეჭდები ოთხკუთხა ფორმისაა (ბაგრატ, ალექსანდრე მეფეების და გიორგი ბატონიშვილის). არის ბეჭდები გუმბათისებური ფორმის, მაგრამ ისინი ერთ გარკვეულ პერიოდში, სახელდობრ, XVII ს. მეორე ნახევარში გვხვდებიან.

აღსანიშნავია, რომ ირანული გავლენის ხანაში, XVI საუკუნის ბოლოსა და XVII საუკუნეში, ზოგიერთ ქართველ მოღვაწეს სპარსული ბეჭდები ჰქონდა. ამათგან ზოგიერთი, მაგ., სვიმონ I-ის და II-ისა, მრგვალი ფორმისა იყო, ხოლო როსტომ მეფისა ოთხკუთხა. ეს ბეჭდები არაერთხელ გვხვდება ამ დროის ორენოვან (ქართულ-სპარსულ) დოკუმენტებზე⁷.

საყურადღებოა როსტომ მეფის ქართული ბეჭდების მრგვალი და გუმბათისებური ფორმები. შაჰნავაზის ორი სხვადასხვა შინაარსის გუმბათისებური და ამავე ფორმის ნაზარალიხანის ბეჭდები. სამეფო ბეჭდის მრგვალი ფორმა მომდევნო ხანაში კიდევ ერთხელ გვხვდება. ეს არის იესე მეფის ორი სხვადასხვა ლეგენდიანი ბეჭედი. სამეფო საგვარეულოს აღნიშნული ფორმის ბეჭდები დამახასიათებელია ირანული გავლენის ხანაში იმ პირებისათვის, რომელნიც გარკვეულ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ ირანის სახელმწიფოსთან. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბაქარის ბეჭედი ორთავიანი არწივის ემბლემათ. ამ ემბლემის გაჩენა XVIII საუკუნის დასაწყისში, აკად. გ. ჩუბინაშვილის აზრით, დაკავშირებული უნდა იყოს რუსეთთან ურთიერთობასთან⁸.

ფორმის მხრივ აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდები განსხვავდებიან დასავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდებისაგან. დასავლეთ საქართველო-

⁶ მ. ბუას, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ოქმები, თბ., 1949, გვ. 01.

⁷ ვ. ფუთურაძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბ., 1955.

⁸ ს. ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალა, გვ. 100, თბ., 1965.

ში XVII საუკუნეზე ადრე სამეფო ბეჭდებს არ ვხვდებით. XVII საუკუნის ბეჭდები, როგორც წესი, ყველა ნუსხის ფორმისაა. იმდენად დამახასიათებელია XVII საუკუნისათვის ბეჭდის ეს ფორმა, რომ დაუთარილებელი დოკუმენტები, რომლებშიც ისინი გვხვდებიან, ეპკის გარეშე შეიძლება ამ საუკუნეს მივაკუთვნოთ. გამონაკლისს წარმოადგენენ ალექსანდრე მეფის 1734-37 წწ. და გიორგი მეფის ამავე ფორმის 2 ბეჭედი, რომელსაც შ. ბურჯანაძე 1702-20 წწ. ათარიღებ⁹. ერთი მათგანი იმეორებს XVII საუკ. გიორგი მეფის ბეჭედს: „მონა ღთისა, ყმა ხვანთქრისა, მეფე გიორგი“, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ XVII საუკ. ბეჭედს შუაში თურქული წარწერა აქვს, ხოლო მეორეს კი შუაში ჯვარი აქვს.

XVIII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში ოთხკუთხა და უფრო რვაკუთხა ბეჭდები გვხვდება. ამ დროისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე სწორკუთხა ფორმები, რომელთაც ზედა შუა ნაწილი მრგვალად ამოღებული აქვთ. მაგ., ალექსანდრე და სოლომონ მეფეების და თამარ დედოფლის ბეჭდები.

ქართულ სფრაგისტიკაში ვხვდებით შემთხვევებს, როდესაც ლეგენდა ორ ან მრავალენოვანია, მაგრამ ეს ძირითადად ეხება არა სამეფო ბეჭდებს. ეს წარწერები უფრო ხშირად სპარსულ და სომხურ ენაზეა შესრულებული. მაგ., ზაზა ყორიასაულბაშის, გორის მამასახლისის შვილის აბელის (1710 და 1725 წწ.), ბეჟია ზასტამაშვილის 1690 წ. და სხვ.¹⁰ სამეფო ქართულ ბეჭედებში ასეთ შემთხვევებს, ორიოდ გამონაკლისის გარდა, ადვილი არა აქვთ. აღმოსავლეთ საქართველოში ვხვდებით, ისიც ერთხელ, ერეკლე მეფის ზუთენოვან ბეჭედს, დასმულს მის მიერ სინას მონასტრისათვის მიცემულ დუქნების შეწირულების წიგნზე და დასავლეთ საქართველოში ზემოთ მოხსენიებულ გიორგი მეფის ბეჭედს.

ბეჭდების რაოდენობა საუკუნეების მიხედვით სხვადასხვაა. XV—XVI სს. მათი რიცხვი მეტად მცირეა და მათი ლეგენდები მოკლეა. უმთავრესად ისინი გადმოსცემენ ბეჭდის მფლობელის სახელს, ყოველგვარი ტიტულის გარეშე. ასეთია უძველესი სამეფო ბეჭდები ბაგრატ მეფისა (1470 წ.), ალექსანდრე კახთა მეფისა (1479 წ.), სვიმონ მეფის ძის გიორგი ბატონიშვილისა (1552 წლიდან).

XVII საუკუნეში ქართული ბეჭდების რიცხვი იზრდება. ეს ფაქტი უფრო XVII საუკუნის მეორე ნახევარს ეხება. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოში მხოლოდ როსტომ მეფის ორი ბეჭედიღა ჯერჯერობით ცნობილი; შაჰნავაზის ბეჭდებიდან ოთხი, ხოლო ნაზარალიხანისა ხუთი. აღნიშნული ბეჭდებიდან ექვსი მრგვალი და გუმბათისებურია. XVII საუკუნის ბოლოსთვის საბუთებში ჩნდება ბატონიშვილების ბეჭდები, რომლებიც კუთხოვანი ფორმის არიან. მაგ., როსტომ მეფის ძის ვახტანგის ორი ბეჭედიდან ერთი ოთხკუთხაა, ხოლო მეორე რვაკუთხა და მის ლეგენდაში იგი იწოდება „შაჰაბაზის ფერკთა მტვერად“. ბატონიშვილები ვახტანგ, ქაიხოსრო, ლუარსაბ. გიორგი ლეგენდებში იწოდებიან „ძე ლევანისა ვახტანგ მირზა“, „გიორგი მირზა“, „ქაიხოსრო მირზა“, „ლუარსაბ მირზა“.

⁹ შ. ბურჯანაძე, ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდის სამთავროებისა, წ. 1, თბ., 1959, №№ 44, 46, 47.

¹⁰ ხელნაწ. ინსტ. Hd №№ 1857, 2373, 2374, 6606. Qd № 8664.

XVII საუკუნეში ქართულ სამეფო ბეჭდებთან ერთად, პარალელურად ჯერ კიდევ იხმარება სპარსული ბეჭდები. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ცნობილია როსტომ მეფის და აგრეთვე შაჰნავაზის სპარსული ბეჭდები. აღსანიშნავია, რომ ისინი გვხვდებიან ძირითადად ორენოვანი დოკუმენტების ტექსტებში¹¹. 1696 წ. ნაზარალიხანის ორენოვან წყალობის წიგნს უზის მისი ორი ბეჭედი: ქართულ ტექსტს ქართული ლეგენდით „მეფე ნაზარალიხან“, ხოლო სპარსულ ტექსტს მისივე სპარსული ბეჭედი სამსტრიქონიანი ლეგენდით. ორივე ბეჭედი უზის აგრეთვე ნაზარალიხანის მიერ 1692 წ. ფარემუზ ჯავახიშვილისათვის და 1689 წ. ფანველიშვილებისათვის მიცემულ სიგლებს¹². არის შემთხვევები, მაგრამ ძალიან მცირე, როდესაც ქართულ ერთენოვან საბუთებს უზით ქართველ მეფეთა სპარსული ბეჭდები. მაგ., 1633 წ. როსტომის მიერ გაცემულ დოკუმენტს (Qd-8924).

XVIII საუკუნიდან საერთოდ ბეჭდების და კერძოდ სამეფო ბეჭდების რიცხვი საგრძნობლად იზრდება. „საბეჭდავების სიმრავლე XVIII საუკ. ერთ-ერთი მაჩვენებელია დიდი ძვრებისა ეკონომიკის დარგში. განსაკუთრებული სიმრავლით იჩენს თავს მოქალაქეთა ბეჭდები ქალაქთა როლის ზრდის უტყუარი მოწმობა“¹³.

ბეჭდების ლეგენდები შესრულებულია მხედრული და ასომთავრულით. ლეგენდები განლაგების მხრივ ორ ჯგუფად იყოფა: ბეჭდები, რომელთა ლეგენდები მოთავსებულია სტრიქონებად და ბეჭდები, რომელთა ლეგენდები მოთავსებულია ბეჭდის კიდეების ოთხივე მხარეს და მის შუა ნაწილში.

შინაარსის თვალსაზრისით ქართული ბეჭდები შეიძლება სამ ჯგუფად გაიყოს. 1. ბეჭდები, რომელთა ლეგენდები შეიცავს ბეჭდის მფლობელის მხოლოდ სახელს. მაგ. „გიორგი“, „როსტომ“, „შაჰნავაზ“, „ბაგრატ“, „რუსუდან“, „ერეკლე“, „იულონ“ და სხვ. ხშირად ამ ლეგენდების დაწერილობა ხელრთვის სახით არის წარმოდგენილი, როგორც, მაგ., როსტომ, რუსუდან, ერეკლე.

2. მეორე ჯგუფში შედიან ის ბეჭდები, რომელთა ლეგენდებში ბეჭდის მფლობელი მოხსენიებულია გვარით, თანამდებობით ან რაიმე ტიტულით. მაგ., მეფე ბაქარ, ბატონიშვილი ერეკლე, მეფე ნაზარალიხან, დედოფალი ანა, დედოფალი დარეჯან, მეფე გიორგი, ამილახორი გივი (Hd-1914), ხერხეულიძე მოლარეთუხუცესი გიორგი (Hd-3032), მდივანბეგი იოანე (Ad-1548), მონა ლთისა, ბებურიშვილი ეშოკალასბაში აიდემურ (Hd-4353), მონა ლთისა, ამილახორი გივი (Hd-1252) და სხვ.

ბეჭდების ორივე ჯგუფში გამოირჩევა ის ლეგენდები, რომლებშიც ბეჭდის მფლობელი იხსენიება როგორც „ღვთის მონა“. მაგ. „მონა ლთისა ალექსანდრე“, „მონა ლთისა მეფე მამუკა“, „მონა ლთისა, ვაჩნაძე დავით“ (Hd-2701), „მონა ლთისა მოურავისშვილი დავით“ (Hd-2177), „მონა ლთისა მდივანბეგი თეიმურაზ“ (Ad-437). აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდებში ასეთი ფორმა თითქმის არ გვხვდება ორიოდ გამონაკლისის გარდა (მეფე ალექსანდრეს, იმამყულიხანის და ზოგიერთი ბატონიშვილის ბეჭედი — მაგ., „მონა ლთისა ბა-

¹¹ ვ. ფ უ თ ლ რ ი ძ ე , ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, №№ 38, 39, 40, 41, 44, 45, 51, 52, 54, 55, 56, 134, 136 და სხვ.

¹² იქვე, №№ 158, 149, 144. ხელნ. ინსტ. Sd-564, Hd-2447. ცსსა, ფ. 1448, № 53.

¹³ ს. ბ ა რ ნ ა ე ე ლ ი , დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

ტონიშვილი ალავერდი“). დასავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდების ლეგენდებში კი ეს ფორმა უფრო ხშირია (გიორგი, ბაგრატ, მამუკა, სოლომონი).

3. მესამე ჯგუფს შეადგენენ ბეჭდები, რომელთაც ვრცელი ლეგენდები გააჩნიათ. „მე ფეხთ განბანილთ ეკლესია ვადიდე, ერეკლე“, „უფლისა მიერ მეფედ ცხებულთ, თეიმურაზის დამტკიცებულთ“, „დავითის ტომად, მკვიდრ ტახტზედ მჯდომად, მყო საქართველოს დემრთმან ცხებულად, მეფე თეიმურაზ“, „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა გიორგი“, „მეფემან ბრძენმან ესრეთ განაგო. ძე ერისთვისა მსაჯულად მაგო“—მდივანბეგ ბეჟან ერისთვის ბეჭედი (Ad-1154). ზოგჯერ ეს ლეგენდები ლექსად არიან გამოთქმული. და ეს უმთავრესად ეხება XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ბეჭდებს. მაგ., დარჯან დედოფლის დიდი ბეჭდის ლეგენდაზე იკითხება: „ვინ არს მიზეზი არსთა მკობისა, მან მცა წილი დედოფლობისა, დარჯან“, „ძირ მოდგმოთ დავითიანი, აღექსანდრე ვარ სვიანი“, „სიმდაბლით ჩემთვის გარდამოსრულსა, იესოს გმონებ ღმერთ-კაცსა სრულსა, გიორგი“, „ღთისმშობელმან წილით მფარა, ვაჟკეთილთა მეც შემიწყნარა“ — ფარნაოზ ბატონიშვილის ბეჭედი. „ვისას მონებასა ვეტრფე დავეგი ეშვიკალასაჲმ მყო მდივანბეგი თეიმურაზ“ (Sd-427). „სალთხუცესად მყო მეფემან, მტერთა მძლე მალალ სეფემან, დავით“ (Ad-1217).

ამ ხასიათის ლეგენდები ხშირად შეიცავენ საინტერესო ცნობებს მოხსენებული პირების თანამდებობის, მათი მფლობელობისა და, აგრეთვე, მათი პოლიტიკური დამოკიდებულების შესახებ უცხო ქვეყნების მმართველებთან. მაგ., „ყაენის ფეტოა მტუერი, მეფე როსტომ ვამტკიცებ“, „ყაენის ბანდა ყულარაღასი, მეფე ნაზარალიხან ვამტკიცებ“, „ბედნიერის ყაენის ბანდა. მეფე ნაზარალიხან ვამტკიცებ“, „მონა ღთისა, ყმა ხონთქრისა, მეფე გიორგი“, „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა გიორგი“, „ვისას მონებასა ვეტრფე დავეგი, ეშვიკალასაჲმ მყო მდივანბეგი, თეიმურაზ“.

გიორგი მეფის ბეჭდის ლეგენდა „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა, გიორგი“ ფაქტურად წარმოადგენს მეფის წოდებულებას. რომელშიც ასახულია ოფიციალური თვალსაზრისი ქართველ მეფეთა ხელისუფლების შესახებ. მეფის ტიტულატურა წარმოადგენდა ქვეყნის პოლიტიკური ვითარების ანარეკლს და პოლიტიკურ სიტუაციასთან დაკავშირებით იგი ცვალებადი იყო¹⁴. გიორგი მეფის ამგვარი მოხსენება წარმოადგენს ამ ხანის მეფეთა ე.წ. მოკლე ტიტულატურას, რომლითაც არაერთხელ იხსენიება ერეკლე მეფე: „ჩვენ მეფემან ქართველთამან და მეფემან კახთამან და სხვათა მეფემან ირაკლი...“¹⁵.

თეიმურაზ ციციშვილის ბეჭდის ზემოთ მოყვანილი ლეგენდიდან „ვისას მონებასა ვეტრფე, დავეგი, ეშვიკალასაჲმ მყო მდივანბეგი, თეიმურაზ“—ჩანს, რომ თეიმურაზს ორი სახელო ჰქონია: მდივანბეგობა და შემდეგ მიუღია ეშვიკალასაჲმობა. საფიქრებელია, რომ ეშვიკალასაჲმის თანამდებობა მან მიიღო 1785 წ. ან მის ახლო ხანებში, ვინაიდან მოყვანილი ბეჭედი დოკუმენტებში 1785 წელზე ადრე არ ჩანს (Hd-7352). მდივანბეგად მას გაცოდებით ადრე

¹⁴ ივ. ჯ ა ე ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 121 — 132, თბ., 1926.

¹⁵ ხელნ. ინსტ. Hd-2180.

გვხვდებით, 1751-85 წწ. ცნობილია მისი მდივანბეგობის ბეჭედი მხედრული სამსტრიქონიანი ლეგენდით: „მონა ღთისა, მდივანბეგი თეიმურაზ“. (Ad-14360, Hd-14360).

უძველესი სამეფო ბეჭდებიდან საყურადღებოა ოთხკუთხა ფორმის ბეჭედი სამეფო გვირგვინის გამოსახულებით და მხედრული ორსტრიქონიანი ლეგენდით: „მონა ღთისა ალექსანდრე“. ეს ბეჭედი ჩანს რამდენჯერმე სხვადასხვა თარიღიან დოკუმენტში. ერთი მათგანი წარმოადგენს ალექსანდრე მეფის წყალობის სიგელს (Qd-6995), რომელიც ჩვენ მიერ დათარიღებულია 1501 წლით. რაც ალექსანდრე I კახთა მეფის მოღვაწეობას შეეფერება¹⁶. იგივე ბეჭედი ჩანს 1479 წ. ალექსანდრე I-ის მეორე დოკუმენტში (Ad-6). მესამე საბუთი თავნაკლულ შეწირულების წიგნს წარმოადგენს, დათარიღებულია 1559 წლით. საბუთის ბოლოში აქვს ხელრთვა „ალექსანდრე ვამტკიცებ ნებითა ღთისათა“ და უზის ზემოთ აღნიშნული ბეჭედი (Ad-1572). ამ თარიღით ალექსანდრეს სახელით მეფე არ არის ცნობილი. ჯ. ოდიშელი სამართლიანად ფიქრობს, რომ აქ იგულისხმება კახეთის მეფე ალექსანდრე II, რომელიც თავის პაპის ალექსანდრე I-ის ბეჭედს ხმარობს და რომელიც მეფე ამტკიცებს საბუთს¹⁷.

ხსენებული ბეჭედი გვხვდება აგრეთვე 1419 წ. ალექსანდრე I დიდის მიერ გაცემულ ერთ-ერთ დოკუმენტში (Ad-1839). საბუთი გაცემულია მეფე ალექსანდრეს, მისი თანამეცხედრის თამარის და მათი შვილების დავითის, ვახტანგის, დიმიტრისა და გიორგის მიერ. თარიღი უდგება ალექსანდრე დიდის მოღვაწეობის ხანას; საბუთი წარმოადგენს ღედანს, მისი შემდგენელია სეფის მწიგნობარი დემეტრე მარკოზიშვილი, ცნობილი ალექსანდრე დიდის მეფობის პირველ ნახევარში; არის ალექსანდრე მეფის ხელრთვა, რომელიც პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ადრინდელი საბუთების ხელს უფრო წააგავს, ვიდრე XV საუკუნის ბოლოს და XVI საუკუნისას. ვისი უნდა იყოს ამ საბუთში დამთავრებული ბეჭედი? შეიძლება თუ არა იგი ალექსანდრე დიდს ეკუთვნოდეს, თუ ის მერმინდელი დამტკიცება?

მოუხედავად იმისა, რომ ქართული სამეფო ბეჭდები XV საუკ. 70-იან წლებამდე არ გვხვდება, ჩვენ მაინც შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს ბეჭედი ალექსანდრე დიდისა იყო. მაგრამ ამ მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის ფაქტი, რომ ალექსანდრე დიდის მიერ გაცემულ არც ერთ დოკუმენტს (და მათი რაოდენობა საკმაოდ მოიბოვება როგორც ღედნების, ასევე გამოცემების სახით) არამცთუ მსგავსი, არამედ არავითარი ბეჭედი არ გააჩნია¹⁸. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ეს ბეჭედი ალექსანდრე დიდის მიერ გაცემული საბუთის გვიანდელ დამტკიცებას წარმოადგენს და შეიძლება ეკუთვნოდეს ალექსანდრე I ან ალექსანდრე II კახთა მეფეს.

ამრიგად, როგორც ჩანს, ერთსა და იმავე ბეჭედს იყენებდნენ სხვადასხვა ხანაში სხვადასხვა პირები. ს. ბარნაველი აღნიშნავს, რომ „საკათალიკოსო სა-

¹⁶ ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე , XVI - XVIII სს. საქართველოს საკათალიკოსო და სთავადო მდივან-მწიგნობართა ქრონოლოგიური რიგი. პალეოგრაფიული ძიებანი, 1, გვ. 10, თბ., 1965.
¹⁷ ჯ. ო დ ი შ ე ლ ი , აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის XIV-XVII სს., XIV - XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი, თბ., 1965, გვ. 101.
¹⁸ ხელნ. ინსტ. Ad-1348, Hd-1368, 1369; თ. ქ ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, წ. II, გვ. 221, 223, 224, 228, 229, 230, 235, 239, 241 და სხვ.

ბეჭდავი გადადიოდა ერთი კათალიკოსის ხელიდან მეორეში XVII და XVIII საუკუნეებში. ამასთანავე აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კათალიკოსებს ბეჭდავების გარდა, სხვა საკუთარი საბეჭდავებიც ჰქონდათ¹⁹. საკათალიკოსო ბეჭედი, რომელზეც აქ ლაპარაკია, XVII საუკუნეზე აღრე გვხვდება. იგი ჩანს რამდენიმე XV—XVI სს. საბუთში²⁰. საკათალიკოსო ბეჭდის მსგავსი ზოგადი შინაარსის სამეფო ბეჭედი ჩვენ არ გავაჩნია. ყოველ მეფეს თავისი საკუთარი ბეჭედი აქვს. საყურადღებოა მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ერთი და იმავე ბეჭედს ერთი და იგივე ლეგენდით (ზოგჯერ მცირეოდენი განსხვავებით) ხმარობს სხვადასხვა პირი. გარდა ზემოთ დასახელებული ალექსანდრე მეფის ბეჭდისა, აღსანიშნავია ნაზარალიხანის მეუღლის ანა დედოფლის ბეჭედი, რომელიც ნაზარალიხანის გარდაცვალების შემდეგ იხმარება, იმამყულიხანის მიერ გაცემულ დოკუმენტებში. ბეჭედს, ისეთივე ლეგენდით („დედოფალი ანა“), მხოლოდ ზომით ოდნავ პატარას, ხმარობს 1748—49 წწ. ერეკლე მეფის მეუღლე ანა დედოფალი. ერთი და იგივე შინაარსის ბეჭედს ხმარობენ ვახტანგ VI და ერეკლე მეფის ძე ვახტანგი. „რტოდ ვარ დავითის, მგელლომად ვით ის, ვახტანგ ვამტყიცებ მეფის ძეობით“. განსხვავება ამ ბეჭედებს შორის არის ზომაში, ფორმაში და სტრიქონთა რაოდენობაში. ვახტანგ VI-ის ოთხკუთხა ბეჭედზე, ზომით 1,9×1,8, ლეგენდა განლაგებულია ხუთ სტრიქონად. რაც შეეხება ვახტანგ ერეკლეს ძის ბეჭედს, იგივე ლეგენდა მოთავსებულია ოთხ სტრიქონად. იგი რვაკუთხაა და ზომით ოდნავ პატარაა (1,8×1,6)²¹.

ერთსა და იმავე ბეჭედს ხმარობენ აგრეთვე სოლომონ I და სოლომონ II, რვაკუთხა ბეჭედი სამსტრიქონიანი ლეგენდით „მეფე იმერეთისა სოლომონ“ საბუთებში ჩანს 1761—97 წწ. ე. ი. 1761—84 წწ. იგი სოლომონ I-ის დოკუმენტებს უზის, ხოლო 1784 წლის შემდეგ—სოლომონ II-ის საბუთებს.

ასევე სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა პირის მიერ იხმარება ოთხკუთხა პატარა ბეჭედი, მხედრული ლეგენდით „გივი“. იგი გვხვდება 1681—1721 წწ. (Hd-9674, Sd-664) და ეკუთვნის მდივან გივი თუმანიშვილს. იმავე ბეჭედს ხმარობს მისი შვილიშვილი, დავით მდივანის შვილი გივი, რომელიც პაპის სახელს ატარებდა 1745—50 წწ. (Hd-14189, Hd-9444) და ბოლოს, მდივან სულხან თუმანიშვილის შვილი გივი, 1795 წ. (ცსა ფ. 1448, № 4206).

ეხება რა ბეჭედების მნიშვნელობას, ს. ბარნაველი აღნიშნავს: „საბეჭდავების დიდ როლს მოწმობს ის გარემოება, რომ რამდენიმე საბეჭდავი ჰქონდათ მეფეებს (მაგ., ერეკლე მეორეს, ბატონიშვილებს), დიდი თანამდებობის პირებს და სხვა წარჩინებულებს სხვადასხვა საბუთებისათვის“²². ამის საილუსტრაციოდ მას მოაქვს ცნობა იესე ბარათაშვილის ბეჭედების შესახებ. იესე ოსეს ძე თვით მოგვითხრობს მისი ბეჭედების სხვადასხვა დანიშნულებაზე პრაქტიკულ

¹⁹ ს. ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალა, თბ., 1965, გვ. 125.

²⁰ ხელნ. ინსტ. Ad-91, 1588, Hd № 1352, 1353, 2526.

²¹ ვახტანგ VI-ის ხსენებული ბეჭედი იხმარება გარკვეულ წლებში 1702 — 12 წწ. ე. ი. მისი საქართველოში ჩანიშნადა ყოფნის დროს. 1712 წ. შემდეგ ეს ბეჭედი აღარ გვხვდება საბუთებში. მის ნაცვლად, როგორც წესი, ყველგან ხელრთვაა. ამ ფაქტს მნიშვნელობა აქვს ვახტანგ-VI-ის უთარილო დოკუმენტების დასათარიღებლად.

²² ს. ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალა, თბ., 1965, გვ. 79.

საქმიანობაში: „ამ ყამს ჩემს ბეჭედზედ ეწერა: «ყამი ესეცა წარვლის». ეტყვიან კედი დიად მოსწონდათ. მეორე ბეჭედზედ ეწერა: «მსაჯულმა სწორი ოსეს ძეს». ამას ჩემგამ მოწონებულს განაჩინებდ დავეცემდი. მდივნობის ბეჭედზედ ასე ეწერა «სოფლის შემსკვალულს სოფელმაც მდივა, ნიჭი ესე მცა, განმეველტო მძლივა»²³. იესე ოსეს ძის ბეჭედებზე ცნობა დაცული აქვს აგრეთვე პლატონ იოსელიანს; „იესე ოსეს შვილი, გვართ ბარათაშვილი (მსაჯულობით ცნობილი), მისსა ბეჭედზედ ესრეთ ეწერა: „ყამი ესეცა წარვლის“, აქვდა მას სხვაცა ბეჭედი წარწერითა: „პირი ესეცა მტკიცე არს“. მტერთა დააბეზღეს მეფესთან, რომელ იესე მსაჯულს ორი ბეჭედი აქვს და ასევე სოფსა ქალაღზედ ერთსა და სოფზედ მეორესაო. მეფემან მიიხმო და მოსთხოვა პასუხი: „დიად ბატონო მეფევ, თქვენს განჩინებაზედ, ვითარცა მტკიცეზედ და სამართლიერზედ ესდებ სიმტკიცის ბეჭედსა და სხვათა წერილთა ადვილ დასარღვეველთა მეორესა. ორთავე ბეჭედთა ზედა წარწერიდამ სჩანს ლექსი სახელი მისისა „იესე“²⁴.

დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ თითოეულ პირს რამდენიმე ბეჭედი გააჩნია. მაგ., ცნობილია ერეკლე მეფის ექვსი ბეჭედი, დარეჯან დედოფლის—ორი ბეჭედი, თეიმურაზ II-ის—შვიდი, გიორგი ერეკლეს ძის—რვა, ნაზარალიხანის—სუთი, იესე ბარათაშვილის—სამი, თეიმურაზ ციციშვილის—ოთხი²⁵.

ბეჭედების შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ ერთი და იმავე პირის სხვადასხვა ბეჭედი იხმარებოდა არა მარტო სხვადასხვა დანიშნულების, ხასიათის საბუთებზე, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, ამ პირთა მოღვაწეობის სხვადასხვა პერიოდში. ხშირად ეს ფაქტი თვით ლეგენდის შინაარსიდანვე ჩანს. მაგ., „ბატონიშვილი ერეკლე“, „ბატონიშვილი გიორგი“, „მონა ღთისა ბატონიშვილი თეიმურაზ“, ეს ბეჭედები იხმარებოდა მხოლოდ მათი ბატონიშვილობის პერიოდში. ადრეული ხანის ბეჭედების სხვადასხვა ხასიათის საბუთებზე ხმარების საკითხის გარკვევა ძნელდება, ვინაიდან ამ დროს ბეჭედების რაოდენობა XVIII საუკუნესთან შედარებით მცირეა. საბუთებს ზუსტი თარიღი ყოველთვის არა აქვთ (მაგ., ნაზარალიხანის ბეჭედი ლეგენდით „ყაენის ფებთა მტუერი, მეფე ნაზარალიხან ვამტკიცებ“ გვხვდება სამჯერ და სამჯერვე უთარილო და ისიც სხვადასხვა შინაარსის საბუთში). ხშირად ბეჭედს სცვლის ხელრთვა, რომელიც მის პარალელურად იხმარება. ზოგჯერ მხოლოდ ხელრთვა (მაგ., შაჰნავაზის ძის გიორგი მეფის ბეჭედი არ გავაჩნია, მისი მხოლოდ ხელრთვა და ბატონიშვილობის ხანის ბეჭედიც ცნობილი). როსტომ მეფის საბუთებზე ერთი და იგივე წლებში ორი ბეჭედი ჩანს ერთნაირი შინაარსის დოკუმენტებში.

სამეფო ბეჭედებიდან ყველაზე დიდი რაოდენობით გვხვდება თეიმურაზ II-ის, ერეკლესა და გიორგი XII-ს ბეჭედები.

თეიმურაზ II-ის შვიდი ბეჭედიც დღემდე ცნობილი. აქედან ერთი მისი ბატონიშვილობის პერიოდში იხმარებოდა, რაც თვით ლეგენდის შინაარსიდან ჩანს „მონა ღთისა ბატონიშვილი თეიმურაზ“. ეს ბეჭედი გვხვდება 1691—1710 წწ. იმამყულიხანის მიერ გაცემულ დოკუმენტებში. 1711—20 წწ. ჩანს თეიმუ-

²³ იესე ოსეს ძე ბარათაშვილის ცხოვრება—ანდერძი, თბ., 1950, გვ. 114. 115.

²⁴ ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, პ. იოსელიანის გამოც., თბ., 1936 გვ. 255.

²⁵ მათი ლეგენდებია: „მონა ღთისა მდივანბეგი თეიმურაზ“ (Ad-437); მხედრულად „თეიმურაზ“ (Hd-885). მთავრულად „თეიმურაზ“ (Ad-1897). „ვისას მონებასა ვეტრფე დევეგი ეშოკალაბაშ მყო მდივანბეგი თეიმურაზ“ (Sd-427).

რაზის მეორე, ოთხკუთხა ბეჭედი მხედრული ლეგენდით: „მე, მონა ღთისა, დავითისა, ტახტს გამგედ მჯდომი ვარ კახეთისა, თეიმურაზ“. ეს ბეჭედი გვხვდება იმამყულიხანის მიერ გაცემულ სიგლებში, როგორც საბუთის ერთი გამცემისა. როგორც ცნობილია, თეიმურაზი დღემდე მიღებული მეფეთა ქრონოლოგიით კახეთის გამგედ იწოდება 1709—15 წწ. თეიმურაზის ამ ბეჭდის ხმარების საფუძველზე, მისი კახეთში გამგედ ყოფნის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი 1720 წლით უნდა შეიცვალოს. საერთოდ კი საფიქრებელია, რომ ეს ბეჭედი იხმარებოდა 1722 წლამდე, იმამყულიხანის გარდაცვალებამდე და კახეთში კონსტანტინეს გამეფებამდე. ამის მაჩვენებელია ის ფაქტიც, რომ 1722 წლის შემდეგ კახურ სამეფო საბუთებში თეიმურაზის ეს ბეჭედი საერთოდ აღარ ჩანს და მის მაგიერ სხვა ლეგენდიანი ბეჭედები ჩნდება: 1722—39 წწ. (Hd-3033, 2190) ხმარებაშია ორი ბეჭედი, ოთხკუთხა მხედრული ბეჭედი ლეგენდით „თეიმურაზ“, რომელიც 1722—28 წწ. (Hd-3033, 14030) ჩანს კონსტანტინეს მიერ გაცემულ დოკუმენტებში, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ, 1733 წლიდან თეიმურაზის მიერ გაცემულ საბუთებში, სადაც ეს ბეჭედი გვხვდება, როგორც ოფიციალური სამეფო ბეჭედი. თუმცა აღსანიშნავია, რომ მისი ამ მნაშენელობით ხმარება 1737 წლამდე არ არის დადასტურებული²⁶. 1740-44 წწ. იხმარება ოთხკუთხა დიდი ბეჭედი მხედრული ლეგენდით²⁷.

მეხუთე ბეჭედი ლეგენდა შემდეგნაირად იკითხება: „მე ქრისტეს მონა, ქუეყნად შაჰანშასი, მეფედ ცხებული საქართველოსი, 1744, თეიმურაზ“. ეს ბეჭედი, როგორც მისი წარწერიდან ჩანს, გაცემებულია 1744 წ. იმ დროს, როდესაც ნადირშაჰმა თეიმურაზი ქართლის მეფედ დანიშნა. იგი ქართლის ოფიციალურ სამეფო ბეჭედს წარმოადგენდა. მისი ხმარების ხანა მეტად შემოფარგლულია, მას ჩვენ ორიოდვე წელს ვხვდებით, სახელდობრ, 1746 წლამდე. როგორც ლეგენდის შინაარსიდან ჩანს, თეიმურაზი თავის თავს უწოდებს „ქრისტეს მონად“ საერთოდ, ხოლო ქვეყნად კი—შაჰანშას მონად (მე ქრისტეს მონა, ქვეყნად შაჰანშასი). ეს მდგომარეობა 1747 წლამდე გრძელდება. როგორც ცნობილია, 1747 წ. ირანის სახელმწიფოში მომხდარი აჯანყების დროს ნადირშაჰი მოკლეს, რის შედეგადაც თეიმურაზი თავისუფლდება ე. წ. „შაჰანშას მონობისაგან“ და ეს ბეჭედი გამოდის ხმარებიდან.

თეიმურაზ II-ის ქართლში მეფობის ხანაში ცნობილია ორი ბეჭედი, რომლებიც ერთდროულად იხმარებიან. ფორმით ორივე ოთხკუთხა, ზომით სხვადასხვა. დიდ ზომის ბეჭედი, რომლის ლეგენდაა: „ქ. დავითის ტომად, მკვიდრ ტახტზედ მჯდომად, მყო საქართველოს დემერთან ცხებულად, მეფე თეიმურაზ“, გვხვდება 1746—54 წწ.²⁸ მეორე ბეჭდის ლეგენდა სამსტრიქონიანია და შემდეგნაირად იკითხება: „უფლისა მიერ მეფედ ცხებული, თეიმურაზის დამტკიცებული“. იგი ჩანს 1749—60 წწ. საბუთებში რამდენჯერმე გვხვდება ამ ბეჭდის სახესხვაობა იგივე ფორმის და შინაარსისა, მხოლოდ ოთხ სტრიქონად. ეს ბეჭედი მხოლოდ 1749 წ. დოკუმენტებში ჩანს.

თეიმურაზის აღნიშნული ორი ბეჭედი სხვადასხვა შინაარსის საბუთებისათვის იხმარებოდა. დიდი ბეჭედი ვრცელი ლეგენდით ჩანს თეიმურაზის მი-

²⁶ ხელნ. ინსტ. Hd-2190, 2233, Qd-23, 2795.

²⁷ საბუთებში ის რამდენჯერმე გვხვდება. მაგრამ ლეგენდა მხოლოდ ნაწილობრივ იკითხება (ხელნ. ინსტ. Ad-329, 492, 603, 1778; Hd-2178, 2569; Qd-8017).

²⁸ ბეჭედი უნდა იხმარებოდეს მისი მეფობის დასასრულამდე.

ერ გაცემულ წყალობის, შეწირულების წიგნებზე, ე. ი. უფრო მნიშვნელოვან ხასიათის სიგლეზში. რაც შეეხება მეორე ბეჭედს, იგი უმთავრესად უზის წერილებს, ოქმებსა და ბრძანებებს.

ერეკლეს ბეჭედებიდან ორი მისი ბატონიშვილობის პერიოდში იხმარება. ერთი მათგანი, ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით: „ბატონიშვილი ერეკლე“, ჩანს 1729—37 წწ. ხოლო მეორე, ოთხკუთხა, მხედრული ლეგენდით: „სული შენი მომბერე კლებულს, იესო, ერეკლე“ 1739—44 წწ., დანარჩენი ბეჭედებიდან ორი რვაკუთხა ფორმის ბეჭედი ერთდროულად იხმარება ერეკლეს მეფობის წლებში. 1. 1744—97 წწ. გვხვდება ბეჭედი მხედრული წარწერით: „ქნარს მიცემს, დავით მიგმობს ძედ, კახეთის მეფედ ცხებულს, ერეკლე“. 2. 1750-97 წწ. ჩანს ბეჭედი მხედრული და ასომთავრული ლეგენდით: „მე ფხვთ განბანილთ ეკლესია ვაღიდე, ერეკლე“. დოკუმენტების შესწავლიდან ირკვევა, რომ მეორე ბეჭედი ძირითადად იხმარება ერეკლეს მიერ გაცემულ წყალობის, შეწირულების, სითარხნისა და დავის გადაწყვეტილების წიგნებზე. ხშირად ამ ბეჭდით ერეკლე ამტკიცებს ამავე ხასიათის ადრე გაცემულ სიგლეზს²⁹. მეორე ბეჭედი უმეტეს წილად გვხვდება ერეკლეს მიერ გაცემულ ბრძანებებსა და ოქმებზე. არის შემთხვევები, როდესაც არზებს უზით ერეკლეს ორივე ბეჭედი. ამ მხრივ არზები ორ არათანაბარ ჯგუფად შეიძლება გაიყოს. არზების დიდ ნაწილს აქვს ერეკლეს ოქმები, ერეკლეს № 1 ბეჭდით. ამ ოქმით მეფე საკითხის გარკვევას ავალებს მდივანბეგებს ან სხვა რომელიმე მოხელეს. მეორე ბეჭედი უზით იმ არზებს, სადაც საკითხი უკვე გადაწყვეტილია მდივანბეგების მიერ და ერეკლეს მიერ ეს განაჩენი დამტკიცებულია. (ამ შემთხვევაში ვხვდებით მდივანბეგების ბეჭედებსაც). ამის კარგი მაგალითია 1765 წ. და 1766 წ. არზები, რომელთა r-ზე მოთავსებულია ერეკლეს ოქმი მისი № 1 ბეჭდით, ხოლო საბუთის v-ზე—მდივანბეგების გადაწყვეტილება ბეჭდებით და ერეკლეს მიერ ამ განაჩენის დამტკიცება მისი № 2 ბეჭდით³⁰. მეხუთე ბეჭედი ხვეული ლეგენდით „ერეკლე“, რომელიც ერეკლეს ხელრთვას წარმოადგენს, გვხვდება წილის ბარათებზე და აგრეთვე ოქმებზე, ისევე, როგორც პირველი ბეჭედი. საბუთებში ეს ბეჭედი 1738—96 წწ. ჩანს ე. ი. ერეკლეს ბატონიშვილობისა და მისი მეფობის ხანაშიც.

მეექვსე ბეჭედი ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში მხოლოდ ერთხელ ჩანს³¹. ეს არის ერეკლეს ხუთენოვანი ბეჭედი, რომელზეც ერეკლეს სახელი შესრულებულია ქართულ, სომხურ, ბერძნულ, ლათინურ და სპარსულ ენაზე. საბუთი წარმოადგენს ერეკლეს მიერ სინის მონასტრისათვის მიცემულ შეწირულების წიგნს და ამ ბეჭდის მრავალენოვანი წარწერა შეიძლება აიხსნებოდეს ამ საბუთის საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ გასვლით, მისი საერთაშორისო ხასიათით³².

²⁹ ხელნ. ინსტ. Hd-143, 224, 232; Hd-150, 156, 866, 881, 889, 890, 1545, 2180, 2189, 2224, 2225, 5294, 11640, 11649, 11646 და სხვ.

³⁰ ხელნ. ინსტ. Hd-2726, 2786 ერეკლეს პირველ ბეჭედს ვხვდებით შემდეგ არზებზე: Hd-518, 521, 522, 523, 532, 536, 637, 646, 655, 779, 782 და სხვ.

³¹ ხელნაწერთა ინსტ. Hd-13168.

³² ცენტრარქივის ფონდებში ეს ბეჭედი ერეკლეს სხვა ბეჭედებთან ერთად უზის 1781 წლის თელა ბატონიშვილისადმი გაგზავნილ წერილს. ნ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართული სფრაგისტიკის ისტორიიდან, სამეცნიერო-საინფორმაციო ბიულეტენი, 1966, № 13-14, გვ. 12-17.

ამ ბეჭდების ხმარების საკითხში არის გამონაკლისებიც, მაგარამ მათი რაოდენობა მცირეა³³.

გიორგი ერეკლეს ძის ბეჭდებიდან ხუთი მისი ბატონიშვილობის პერიოდში გვხვდება. 1763—66 წწ. ჩანს ოთხკუთხა ბეჭედი ორსტრიქონიანი მხედრული წარწერით „გიორგი ბატონიშვილი“. 1767—87 წწ. ოთხკუთხა ბეჭედი, ასევე ორსტრიქონიანი მხედრულით „მეფის ძე გიორგი“, რომელიც ძირითადად ჩანს ბრძანებებზე, ოქმებზე ან ერეკლესთან ერთად მის მიერ გაცემულ წყალობის სიგლებში, როგორც საბუთის ერთ-ერთი გამცემისა. მესამე ბეჭედი ოთხკუთხა მხედრული წარწერით „გიორგი“ — იხმარება იმავე მნიშვნელობით, როგორც წინა ბეჭედი 1785—99 წწ. ოთხკუთხა ბეჭედი ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „სიმდაბლით ჩემთვის გარდამოსრულსა იესოს გმონებ ღმერთკაცსა სრულსა, გიორგი“, ჩანს 1772—90 წწ., როგორც დამამტკიცებლის წყალობის და შეწირულების სიგლებისა, ან ერეკლესთან ერთად ამავე ხასიათის საბუთებში. მხოლოდ 1782 წ. ჩანს გიორგის მიერ გაცემულ საწირავის გაჩენის რამდენიმე წიგნში ბეჭედი ლეგენდით: „პისტით ელზიდით აღაპითავე იისურემო მომიმუშავე, გიორგი“.

გიორგი XII-ის მეფობაში სულ ორი ბეჭედიცაა ცნობილი — ორივე რვაკუთხა. პირველი — ორსტრიქონიანი მხედრულით: „მეფე გიორგი“ 1799—1800 წწ., ხოლო მეორე — ოთხსტრიქონიანი მხედრულით: „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა, გიორგი“ 1798—1800 წწ. ამ ბეჭდების სხვადასხვა შინაარსის საბუთებზე ხმარების დადგენა უფრო ძნელია. პირველი ბეჭედი უფრო ხშირად ოქმებსა და ბრძანებებზე ჩანს, ხოლო მეორე — წყალობის და შეწირულების წიგნებზე. თუმცა გამონაკლისები აქ ერეკლეს ბეჭდებთან შედარებით გაცილებით მეტია.

1786—1800 წწ. დოკუმენტებში გვხვდება გიორგის კიდევ ერთი ბეჭედი, ოთხკუთხა ფორმის, ასომთავრული ლეგენდით: „გიორგი“. იგი იხმარება როგორც ბატონიშვილობის, ასევე მისი მეფობის პერიოდში და უზის ძირითად ოქმებსა და წილის ბარათებს.

სხვადასხვა პერიოდში იხმარება თეიმურაზის მეუღლის, ვახტანგ მეფის ასულის, თამარის ბეჭდები, რომელთაგან სამია ცნობილი. მისი ბეჭედი ლეგენდით: „მონა ღთისა, ასული მეფისა, ბატონიშვილი თამარ“, ჩანს მხოლოდ ერთხელ 1715 წ. თეიმურაზის მიერ გაცემულ საბუთში (Qd-7874). აქ თეიმურაზი კახეთის გამგებლად იხსენიება და საბუთს მისი ამ ხანის ბეჭედი უზის. მისი მეუღლის, თამარის ხსენებული ბეჭედი, როგორც ჩანს, იხმარებოდა თეიმურაზთან ერთად, თეიმურაზის კახეთში გამგედ ყოფნის დროს. უფრო გვიან ცნობილია თამარის ორი სხვა ბეჭედი. ერთი 1736 წ., სადაც იგი კვლავ ბატონიშვილობით იხსენიება, და მეორე 1737—43 წწ., რომლის ლეგენდაში იგი დედოფლად იწოდება.

სხვადასხვა ხასიათის საბუთებზე იხმარებოდა დარეჯან დედოფლის ბეჭდები. დიდი ბეჭედი ლეგენდით: „ვინ არს მიზეზი არსთა მკობისა, მან მცა წიაღი დედოფლობისა, დარეჯან“ — გვხვდება თავის სახელით ან ერეკლეს მიერ გაცე-

³³ ცენტრარქივის ფონდებში დაცულია ერეკლეს მეშვიდე ბეჭედი, რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში არ ჩანს (ნ. თარხნიშვილი, დასახ. ნაშრომი).

მულ წყალობის წიგნებზე³⁴, ხოლო პატარა ბეჭედი ლეგენდით: „დედოფალთა დარეჯან“ ძირითადად ოქმებსა და ბრძანებებზე³⁵.

ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე პირის სხვადასხვა ბეჭედი სხვადასხვა შემთხვევისათვის იხმარებოდა, აღმოსავლეთისა და ახლო აღმოსავლეთის სფრაგისტიკიდანაც დასტურდება³⁶.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ერთი და იმავე პირის სხვადასხვა ბეჭედი იხმარებოდა ამ პირთა მოღვაწეობის სხვადასხვა პერიოდში. ერთი და იმავე პირის სხვადასხვა ბეჭედი, რომელიც ერთდროულად ჩანს დოკუმენტებში, იხმარებოდა სხვადასხვა ხასიათის საბუთებისათვის. ამ ბეჭედების ლეგენდები ხშირად ასახავენ იმ რეალურ პოლიტიკურ ვითარებას, რომელშიც იმყოფებოდა იმ ხანაში ქვეყნის ესა თუ ის მხარე. ამ მხრივ საყურადღებოა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი სამეფო ბეჭედი ლეგენდით: „მონა ლთისა, ყმა ხონთქრისა, მეფე გიორგი“ და „მონა ლთისა, ყმა ხონთქრისა. მეფე სოლომონ“. მეორე ბეჭედი საბუთებში ჩანს სოლომონ I-ის მეფობის პირველ წლებში — 1753-58 წწ. ე. ი. ხრესილის ომამდე, როდესაც სოლომონმა სასტიკად დაამარცხა ოსმალები. ბიზანტიური სფრაგისტიკის სპეციალისტი შლუმბერჟე აღნიშნავს: „საერთოდ, რაც უფრო ადრეული ხანის არის ბეჭედი, მით უფრო მისი ლეგენდა მოკლეა. საერთოდ, რაც უფრო მნიშვნელოვანია ოფიციალური ხასიათის ბეჭედი, მით უფრო მისი ლეგენდა ვრცელია და იგი აღნიშნავს ბეჭდის მფლობელის ტიტულებსა და ღირსებებს. მაგრამ, როგორც ყოველთვის, არსებობს გამონაკლისები³⁷.

დაახლოებით ასეთივე სურათია ქართულ სინამდვილეში. რაც უფრო ადრინდელია ბეჭედი, მით უფრო მოკლეა მისი ლეგენდა. მაგ., XV—XII სს. სამეფო ბეჭედები ბაგრატ და ალექსანდრე მეფეებისა და გიორგი ბატონიშვილის, აგრეთვე XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ბატონიშვილების ბეჭედები. XVII საუკუნეში ვხვდებით მოკლე ლეგენდებთან ერთად როსტომის, შაჰნავაზისა და ნაზარალიხანის უფრო ვრცელ ლეგენდებს.

რაც უფრო მნიშვნელოვანია ბეჭედი, მით უფრო ვრცელია მისი ლეგენდა. მაგ., თეიმურაზ II-ის ბეჭედი წარწერით: „დავითის ტომად, მკვიდრ ტახტზედ მჯდომად, მყო საქართველოს ღმერთმან ცხებულად მეფე თეიმურაზ“ — იხმარება, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წყალობის, შეწირულებისა და დავის გადაწყვეტილების წიგნებში³⁸, იმ დროს, როდესაც მისი მეორე ბეჭედი: „უფლისა მიერ მეფედ ცხებული, თეიმურაზის დამტკიცებული“ ჩანს ბრძანებებსა,

³⁴ ხელნ. ინსტ. Ad-292. 1573. Hd-150, 156, 1545, 1592, 1721, 1732, 2189, 2224, 2225, 2383, 4354, 7875, 8667, 9417; Sd-181, Qd-2533, 8922.

³⁵ ხელნ. ინსტ. Hd-70, 90, 100, 102, 103, 104, 105, 180, 205, 237, 252, 267, 408, 409, 434, 443, 657, 5286, 5320, 6048, 6455, 6486, 6640, 7852, 7960, 7961, 7963, 7968, 8052 და სხვ.

³⁶ ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, საქართველოს საბეჭდოები და სხვა გლიპტიკური მასალა, თბ., 1965, გვ. 80-81.

³⁷ G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884, გვ. 31. «En général plus un sceau est d'époque ancienne, plus la légende est brève. En général plus un sceau officiel est important, plus la légende est longue. plus elle énumère de titres et de dignités. Mais, comme toujours, il'y a un tas d'exceptions».

³⁸ ხელნ. ინსტ. Ad-633. Hd-1053, 1998, 2212, 2226, 6728, 13658, 14099. Qd-827 და სხვ.

ოქმებსა და წილის ბარათებზე³⁹. როგორც წესი, წილის ბარათებს უზიოთხედიანი ლეგენდით: „ერეკლე“ და ბატონიშვილების: იულონის, ვახტანგისა და ფარნაოზის, ალექსანდრეს და სხვ. მხოლოდ სახელის აღმნიშვნელი ბეჭდები⁴⁰.

გიორგი მეფის ბეჭედი მხედრული ლეგენდით: „მეფე გიორგი“ უზის ოქმებს და ბრძანებებს, ხოლო მისი მეორე ბეჭედი ოთხსტრიქონიანი მხედრული წარწერით: „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა, გიორგი“—წყალობის წიგნებსა და განაჩენებს⁴¹.

არის შემთხვევები, როდესაც ერთ საბუთზე ერთი და იმავე მეფის სხვადასხვა ბეჭედი გვხვდება. მაგ., 1769 წ. ერეკლეს მიერ დავით გარეჯის წინამძღვრისათვის მიცემული ჯამაგირის განწესების წიგნს უზის მისი ორი სხვადასხვა ბეჭედი: პატარა, ლეგენდით „ერეკლე“ და მეორე—დიდი. ორივე ბეჭედი უზის ერეკლეს 1773, 1774 და 1792 წწ. დოკუმენტებს. 1795 წ. ნინოწმინდელისათვის მიცემულ სამკაულების მიზარების წიგნს უზის ერეკლეს ორი დიდი ბეჭედი. 1790 წ. ფარნაოზ ბატონიშვილის მიერ გაცემულ წყალობას წიგნს უზის მისი ორი სხვადასხვა ბეჭედი. პატარა, მხედრულით: „ფარნაოზ“ და დიდი, ოთხსტრიქონიანი ლეგენდით: „ლეთისმშობელმან წიაღით მფარნა, ვახკეთილთა რტოდ მეც შემიწყნარნა“.

1711 წლის იმამყულიხანის წმ. გიორგის მონასტრისათვის ბისონის პატივის მიმატების წიგნს უზის მისი სამი სხვადასხვა ბეჭედი: ამათგან ორს ერთი და იგივე თარიღი აქვს და სხვ.⁴²

აღსანიშნავია, რომ სხვადასხვა ბეჭედი ერთ საბუთს უზის ზოგჯერ ერთი და იმავე, ზოგჯერ კი სხვადასხვა თარიღით.

აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდები

ალავერდი. ბატონიშვილი აბდულაბეგ. ოთხკუთხა, 1,5×1,2; მხედრული ლეგენდით: „ალავერდი ქს უია“. 1735—1736 წწ. (Hd-9650, Hd-7856). ტაბ. I, XV, სურ. 1,1.

ალავერდი. ბატონიშვილი აბდულაბეგ. ოთხკუთხა 1,6×1,4; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა ბატონიშვილი ალავერდი“. 1724 წ. (Hd-1344). ტაბ. I, XV, სურ. 33.

ალექსანდრე. მეფე კახეთისა. ოთხკუთხა 2×1,7. ზედა ნაწილში გვირგვინის გამოსახულებით, ქვემო ნაწილში ორსტრიქონიანი მხედრული ლე-

³⁹ ხელნ. ინსტ. Ad-206, 424, Hd-630, 636, 1016-1029, 1151—1158, 1923, 4922, 5159, 6013, 8572, 8605, 9344, 9351; Qd-368, 608, 754; Sd-208, 213, 218, 224, 1714, 1906 და სხვ.

⁴⁰ ხელნ. ინსტ. Hd-4801—4803, 7289, 11622, 11623, 11768, 11772, 13243, 14454; Sd-360—364, 385, 386, Hd-126, 127, 128, 129, 218, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 318, 4415, 12208, 12546, 12641, 13322 და სხვ.

ბატონიშვილების აღნიშნული ბეჭედი გვხვდება აგრეთვე კერძო წერილებსა და ოქმებში.

⁴¹ ხელნ. ინსტ. Ad-190, 254, 263, 390, 396, 397, 571, 588, 710; Hd-156, 1345, 1594, 4361, 4432, 4776, 6124, 6544, 6666, 7193, 7197, 7302, 7546, 9678, 9679; Sd-319, 365, 366, 367, 368, 369, 394, 395, 416, 784, 1784 და სხვ.

⁴² ხელნ. ინსტ. Ad-328, 369; Hd-9747, 6290, 2725, 13792; Sd-373.

ლავეფ
ქსკია

1

ძირუღებთ
ღავითიანი
აღუქსანდრე
ფრ^ასვიანი

2

ქალაბა
ცნიმგლი
აღავერდი

3

ქალისა
1750
ქსკია
სამანდ

4

ქალისა
წექსანდრე

5

ღავითსრგ
ოსამოქმექს
წექსანდრეცქსქს

6

ლავეფ
ქსკია

7

ლავეფ
ქსკია

8

ლავეფ
ქსკია

9

ლავეფ
ქსკია

10

ქალისმსკისმვეფ
აღავერდი
ქსკია
წექსანდრე
აღავერდი

11

ქალისმსკისმვეფ
აღავერდი
ქსკია
წექსანდრე
აღავერდი

12

ლუღა
ანა

1

ლუღა
ანანაყ

2

მეფის
ანგონი

3

მეფა
ანონი

4

ბერი

5

იესოს ვინებ
ყოვლისმპყრზ
ვლახა დღეებზე
საგანმამლოთობ
ელსაზაკრამ

7

საგანმამლოთობ

8

საგანმამლოთობ

6

საგანმამლოთობ

1798

9

ქსტისა
ბაბაქანი
ღვთიანს

10

ბაბაქანი
ქსტისა
ღვთიანს

ილი
საგანმამლოთობ

12

ბაბაქანი

13

საგანმამლოთობ

11

საგანმამლოთობ

მამონი

14

ვინები
ღვთისმკრ

15

მეფის
გაორვი

16

საგანმამლოთობ

17

გროგეს
სსქს
სუფლსსხე
ღსფუყვეს

1

ქეფე
გოორგი

2

ქქქ

3

პისტოქით
ალაბითუი
სუროქთქ
იქუქქქ

4

სიძებლთხემთვს
რძმსრუოს იეს
ოსფონრძლთვა
ესსრუოს

5

გღწი

6

გღწი

7

ქმეუსრუოს
იადქრთისა
ქხეთისა დასს
უთავითრგი

8

9

ერთსლთს
ქსავაზით
ღავთლთსმ
ამისგმწით

10

ჯუზბმ
ერთამძლ
ვქმევათ
ურუქლევქ

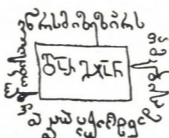
11

ღღღ
ღრჯან

12

მეფისრ
ძალიეკ
ტირინე

13

14

ქქლთს
ბატონის
მქლქქქ

15

ტაბ. IV

კეყისსკ
ნუნუნუნ
1800

1

სული
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ

2

ნუნუნუნ
ნუნუნუნ

3

ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ

4

5

ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ
ნუნუნუნ

7

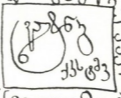

6

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

8

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

9

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

10

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

11

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

12

სუნუნუნ
სუნუნუნ
სუნუნუნ

13

ლმწიფანს
 აკურთვებ
 ისაჲს ნაკურთვ

1

74211

2

ქოლკრტვო
 მსგულმადვო
 მსგულმადვო
 მსგულმადვო

3

მსგ
 მსგ
 მსგ
 მსგ

4

მსგულმადვო
 მსგულმადვო
 მსგულმადვო
 მსგულმადვო

5

მსგ
 მსგ
 მსგ

6

მსგ
 მსგ
 მსგ

7

მსგ
 მსგ
 მსგ

8

მსგ
 მსგ
 მსგ

9

მსგ
 მსგ
 მსგ

10

11

მსგ
 მსგ
 მსგ

ტაბ. VI

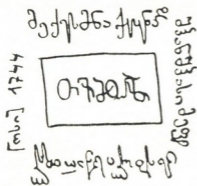
1

ყოსძიერობე
ფუცხეზულოთუ
იბურზისდა
მცვცუბუყო

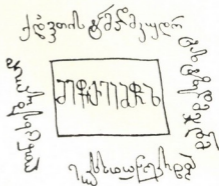
2

სუ მამუდს
ხზლითუბრზ
ის დმცვცუბულო

3

4

5

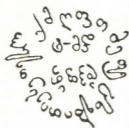
6

ძსვლსა
ქეპეფისა
ბეჭდესუმ
მცვცუბუყო

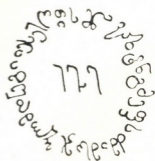
7

ქეპეფისთუ
თეიმუროზ

8

9

10

ლთ
 სსჯე
 ღმერთ
 ფესაიეცდ
 სიბართლემქ
 ქესამეჯასა
 ქესა ყბ
 ინლკეცნსძეოებისა
 [ქიფელაღ... ნიქესენზრადღ
 ვთიანი... ღ... სსქმქეს
 ვამკაცყბ

1

ქლთისსფრევის
 მინთონით ჩეფნბეფ
 ლხბეფიმეყაწი

2

3

4

5

6

7

სსქრბთმქესბ
 ელიცხოველი
 მონობლსც
 თვრებანმის
 კანმვეჩინანე

ცომსქესით
 აინაწისებ
 იაწნიისაწსებ

10

9

ქღფს მშობ ლ
მსხსნი ნიი ყწ
ნღვითანი

1

ქღფს
მშობ

2

ლუკ
ნილა

3

ქღ

4

ქრეზობა
ქობეს ლეონ
სხადადბესა

6

ლუკ
ნილა

2

სქღ

5

ქლვანი
სხქობი

3

მეფისა
ყწიბადა

9

ქესმეფისადა
მეფისა
მეფისა
მეფისა

10

მეფისა
ლუბადა

11

ღვთის
თახელისა
ქეწიოთაწი
მეფსმინა

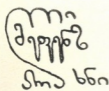
12

ღვთა
ლუბადა

13

მეფისა
მეფისა
მეფისა

14

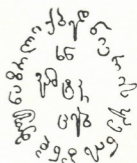

 მეფე

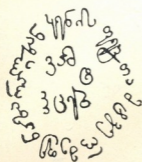
1

ქყნის ნადა
 უკლანაღსი
 მეფე ნადა
 ნადა

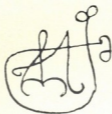
2

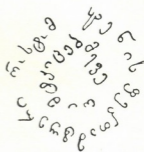
3

4

5

6

7

ქეთ დედო
 ის რუსუდნუ
 რც , სტ

8

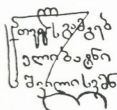
9

მსაუღო
 საბაღნი
 მსაღსუბ

10

მქვისთ
 სსსსსს

11

13

12

1

მეფისას
ყვანდა

2

ღვთაშობაჲ
წილთმფაონ
კბიქროთნჭ
მეცმეძენწია

3

4

ლოისწყობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით

5

6

თვისიდახლო
მხვივარქმინ
ღისქეთევანის

7

ქლო
მქმინ
რბრბ

8

მეფის
მქმინ

9

მეფის
სალი
ქეთევან

10

მეფისა
სქქმინ

11

ლოისწყობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით
მწილობით

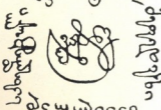
12

ქმინ
აუბ

13

მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის
მეფის

14

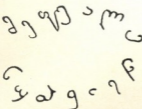
ღვთის ტომად

 მცაყაძე

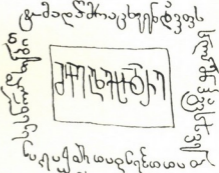
1

 2

ბაგნი
 მვილის
 [კრიაშხე]

3

 4

 5

5

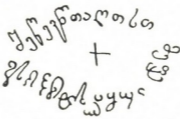
ქალით
 ვეძენ მეფედ
 ეჩნას ხელადა
 ლეხს ნღო
 1720
 6

ზტნ
 მ
 ქსეჩხე
 ანდ
 7

მეფის ძე
 წიქს ნო
 8

8

სოფლი
 იპელოდ
 ქოფონა
 9

 10

მეფის
 ძმონა
 11

11

მონა მოთისა
მეფე ზაქარია

1

ჯა მოთსა უმა ნათე
+ უსპყააძმხსე იყა

2

მონა მოთისა
+
სძყსძსძსძს

3

ჯა მოთსა უმა ნათე
+
სძყსძსძსძს

4

მონა
ზაქარია

5

სპყსძსძსძს
მონა მოთისა
ნაძარს

6

სპყსძსძსძს

7

სპყსძსძსძს
მონა მოთისა
ნაძარს

8

მონა
მეფე
ზაქარია

9

მონა
მეფე
ზაქარია

10

მონა
მეფე
ზაქარია

11

მონა მოთისა
+
სპყსძსძსძს

12

მონა მოთისა
სპყსძსძსძს

13

მონა მოთისა
სპყსძსძსძს

14

ლო
სევესტე

1

ქსლაძე იოანე
ნაბან
რედაქტორი
ქუცავასაძე

2

ტენიშვილი
ლევან

3

მნათობელი
მეფისთვის
მკვლევარი

4

ქრისტე
თეოდორე

5

ბერი
ნიკოლოზ

6

ბერი
ნიკოლოზ

7

ბერი
ნიკოლოზ

8

ბერი
ნიკოლოზ

9

ბერი
ნიკოლოზ

10

ბერი
ნიკოლოზ

11

ბერი
ნიკოლოზ

12

ქებალოქნოვს
გაგაქა
ნასაგრაშიაში

1

ღვდვა
ლამხა

2

გაგაქა

3

თქან
ღაგაქა
გაგაქა

4

ქებალოქნოვს
გაგაქა
ნასაგრაშიაში

5

საგაქა
ღაგაქა
გაგაქა

6

მონამლოთსა
ქმახონთქრის
მეფასლოლომონ

7

დავითანო
გაგაქა
ნასაგრაშიაში

8

გაგაქა
ქაგაქა
ღაგაქა

9

ქებალოქნოვს
გაგაქა
ნასაგრაშიაში

10

გაგაქა
ქაგაქა
ღაგაქა

11

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

XVII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

1

4

2

3

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

xx

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

ვენდით: „მონა ღთისა ალექსანდრე“. (Ad-6). ჩანს 1419 წ. ალექსანდრე დედოფალი საბუთში და კახთა მეფის ალექსანდრე I-ისა და II-ის დოკუმენტებში 1479 წ., 1501 წ., 1559 წ., 1562 წ., 1579 წ. (Ad-1839, Ad-6, Qd-6995, Ad-1572, Ad-614, Sd-464). ტაბ. I, XV, სურ. 5,2.

ალექსანდრე. კახეთის მეფე. ოთხკუთხა 2,2×1,6; ოთხტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ძირმოდგმით დავითიანი ალექსანდრე ვარ სვიანი“. 1735 — 1738 წწ. (Ad ფ. №№ 1035, 678). ტაბ. I, XV, სურ. 2,5.

ალექსანდრე. ძე იესე მეფისა. რვაკუთხა 1,9×1,7; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა ბატონიშვილი ალექსანდრე 1750“. (Qd-2171). 1750—1755 წწ. (Qd-2192, Hd-6330). ტაბ. I, XV, სურ. 4,4.

ალექსანდრე. ბატონიშვილი, ბაქარ მეფის ძე. მრგვალი d-2,1. ზედა ნაწილში გვირგვინის გამოსახულებაა, მხედრული ხვეული ლეგენდით: „ალექსანდრე“. 1780 წ. (Hd-2219). ტაბ. I, XV, სურ. 7,6.

ალექსანდრე. ბატონიშვილი, ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა 1,6×1,4; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დავითის რტო სახელმძესა, ალექსანდრე მეფის ძესა“. (Ad-1018) 1781—1804 წწ. (Hd-2225, Hd-14045). ტაბ. I, XV სურ. 6,7.

ალექსანდრე. ბატონიშვილი, ერეკლე მეფის ძე, ოთხკუთხა 1,1×1; მხედრული ლეგენდით: „ალექსანდრე“. 1789—1838 წწ. (Hd ფ. №№ 7228, 8546). ტაბ. I, XV, სურ. 8,9.

ანა. დედოფალი. ნაზარალიხანის მეუღლე. ოთხკუთხა 1,3×1,2; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი ანა“. (Ad-86). 1692—1708 წწ. (Ad ფ. №№ 89, 1057). ტაბ. I, XV, სურ. 9, 10.

ანა. დედოფალი. ნაზარალიხანის მეუღლე. ოთხკუთხა 1,7×1,6; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი ანა“. (Ad-3281). 1710 — 1716 წწ. (Hd-2131, Qd-1820). ტაბ. I, XV, სურ. 10,8.

ანა. დედოფალი, ერეკლე II-ის მეუღლე. ოთხკუთხა 1,4×1,1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი ანა“. 1748—1749 წწ. (Ad-761, Sd-237). ტაბ. II, XV, სურ. 1,11.

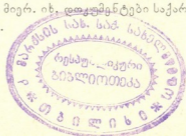
ანახანუმ. დედოფალი, თეიმურაზ II-ის მეუღლე. ოთხკუთხა 2,1×1,7; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ქირს[სტისა] მსურს მკეველ მყოფანი, მარწმუნა მანვე დედოფლობანი ანახანუმ“⁴³. 1749—1758 წწ. (Hd-2475, Qd-1651). ტაბ. I, XV, სურ. 11, 13.

ანახანუმ. დედოფალი, თეიმურაზ II-ის მეუღლე. ოთხკუთხა 2,2×1,5. გარშემო და შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ვინ შვა [ასუ]ლი ს[იბრ]ქნე ფლობითი, მან მცა წიალი დედოფლობითი, ანახანუმ“⁴³. 1749 — 1750 წწ. (Hd ფ. №№ 13658, 2226). ტაბ. I, XV, სურ. 12, 15.

ანახანუმ. დედოფალი, [თეიმურაზ II მეუღლე]. რვაკუთხა 1,3×1. ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი ანახანუმ“. 1767-1781 წწ. (Ad-1384, Hd-14057). ტაბ. II, XV, სურ. 2, 12.

ანტონ. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა 1,4×1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ძე ანტონ“. 1783-1784 წწ. (Qd ფ. №№ 7821, 679). ტაბ. II, XV, სურ. 3, 14.

⁴³ ლეგენდა წაკითხულია ნ. ბერძენიშვილის მიერ. იხ. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, წ. I, № 485 (Hd-2475).

ა რ ჩ ი ლ. მეფე. ოთხკუთხა 1,8×1,8; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფე არჩილ“. 1736—1742 წწ. (Hd-9392, Hd-13102). ტაბ. II, 4, 16.

ბ ა გ რ ა ტ. მეფე. ოთხკუთხა, 1,3×1,3; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბაგრატი“ 1470 წ. (Hd-1352). ტაბ. II, XV. სურ. 5, 17.

ბ ა გ რ ა ტ. გიორგი მეფის ძე. ოთხკუთხა 2×1,8. ხუთსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „იესოს ვმონებ ყოვლის მპყრობელსა, ვადიდებ ჩემსა განმამღრთობელსა, ბაგრატი“. (Hd-1732). 1784—1800 წწ. (Hd ფ. №№156, 5244), ტაბ. II, XV. სურ. 7, 18.

ბ ა გ რ ა ტ. გიორგი მეფის ძე. ოთხკუთხა 1,4×1,3. ერთსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „ბაგრატი“. 1792-1801 წწ. (Hd ფ. №№ 6783; 9378). ტაბ. II, XV. სურ. 8, 19.

[ბ ა გ რ ა ტ]. გიორგი მეფის ძე. რვაკუთხა 1,6×1,3; ასომთავრული ლეგენდით. რომლის მხოლოდ ოთხი ასო ჩანს „მგძბ“; ამის ქვევით მოცემულია თარიღი—1798 წ. ეს ბეჭედი შეესაბამება ბეჭდების რიგის მიხედვით, საბუთის თავში მოხსენებულ ბაგრატი გიორგი XIII-ის ძეს. 1798-1800 წწ. (Hd ფ. №№ 7193, 7546). ტაბ. II, XV. სურ. 9, 21.

ბ ა გ რ ა ტ. გიორგი XIII-ის ძე. რვაკუთხა 1,2×1,1; მხედრული ლეგენდით: „ბაგრატი“ 1799—1800 წწ. (Hd ფ. №№ 3978, 4453) ტაბ. II, სურ. 6, 20.

ბ ა ქ ა რ. ვახტანგ VI-ის ძე. ოთხკუთხა 1,4×1,2; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ქეს და სასოება ბაქარ დავითიანს“. 1716—1717 წწ. (Hd-460, Ad-1349). ტაბ. II, XV. სურ. 10, 22.

ბ ა ქ ა რ. ვახტანგ VI-ის ძე. ორთავიანი არწივის ემბლემით: მხედრული ლეგენდით: „რტო დავითისა, ძე ვარ მეფისა, ქართლის განმგებლად ბაქარ კმობილი, ქორონიკონი ჩღმზ“ (Ad-1279). 1717—1718 წწ. (Hd-2081, Sd-1705). ტაბ. II, XV. სურ. 12, 26.

ბ ა ქ ა რ. მეფე. ოთხკუთხა 1,4×1,3. მხედრული ლეგენდით: „მეფე ბაქარ.“ 1718—1731 წწ. (Ad-1041, Hd-5704). ტაბ. II, XV. სურ. 13, 23.

გ ი ო რ გ ი. სვიმონ მეფის ძე. ოთხკუთხა 1,6×1,2; მხედრული ლეგენდით: „გიორგი“. 1559—1592 წწ. (Ad-1572, Ad-1588). ტაბ. II, XV. სურ. 11, 25.

გ ი ო რ გ ი. შაჰნავაზის ძე. ოთხკუთხა, 1,3×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „გიორგი მირზა“. 1662 — 1673 წწ. (ცსსა ფ. 1448 № 2321, Ad-1637). ტაბ. II, XV. სურ. 14, 24.

გ ი ო რ გ ი. ბაქარ მეფის ძმა. ოთხკუთხა 1,5×1,1; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „გიორგი... 1716 — 1727 წწ. (Hd — 13160, Ad-1037). ტაბ. III, XV. სურ. 1, 27.

გ ი ო რ გ ი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა, 1,5×1,1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „გიორგი ბატონიშვილი“. 1763—1766 წწ. (Ad-54, Hd-9391). ტაბ. II, XV. სურ. 15, 28.

გ ი ო რ გ ი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა 1,5×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ძე გიორგი“. 1767 — 1787 წწ. (Qd-7019, Hd-2542). ტაბ. II, XVI. სურ. 16, 1.

გიორგი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა; 1,9×1,6; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „სიმდაბლით ჩემთვის გარდამოსრულსა, იესოს გამო- ნებ ღმერთ კაცსა სრულსა, გიორგი“. 1772—1790 წწ. (Hd ფ. №№ 6624, 1732). ტაბ. III, XVI. სურ. 5,3.

გიორგი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა, 2×1,7; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „პისტით ელბიდით აღაბითავე იისურემო მომიშუშაკე, გიორგი“. 1782 წ. (Ad-434). ტაბ. III, XVI. სურ. 4, 2.

გიორგი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა, 1,5×1,3; მხედრული ლეგენ- დით: „გიორგი“. 1785—1799 წწ. (Hd-182, Ad-123). ტაბ. II, XVI. სურ. 17,4.

გიორგი. ერეკლე მეფის ძე. ოთხკუთხა, 1,3×1,1; ასომთავრული ლე- გენდით: „გიორგი“. ბეჭედი იხმარება როგორც მისი ბატონიშვილობის, ასევე მეფობის პერიოდში. 1786—1800 წწ. (Hd ფ. №№ 10188, 4597). ტაბ. III, XVI. სურ. 3,6.

გიორგი. მეფე. რვაკუთხა, 2,1×1,8; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლე- გენდით: „მეფე სრულიად ქართლისა, კახეთისა და სხვათა გიორგი“. 1798— 1800 წწ. (Ad-710, Hd-7546). ტაბ. III, XVI. სურ. 8,7.

გიორგი. მეფე. რვაკუთხა, 2,1×1,8; ორსტრიქონიანი მხედრული ლე- გენდით: „მეფე გიორგი“. 1799—1800 წწ. (Ad-190, Hd-588). ტაბ. III, XVI. სურ. 2, 5.

დავით. გიორგი მეფის ძე. რვაკუთხა, 1,7×1,5; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ერთს ღმერთსა ვესაე სამობით, დავით ღვთის მამის ტომობით“. 1781—1791 წწ. (Hd ფ. №№ 2225, 2224). ტაბ. III, XVI. სურ. 10, 9.

დავით. გიორგი მეფის ძე. „დ“-ონის მოყვანილობის, 1×0,7; ასომთავ- რულად: „დავით“. 1789—1792 წწ. (Qd-7440, Hd-6783). ტაბ. III, XVI. სურ. 9,8.

დავით. გიორგი მეფის ძე. რვაკუთხა, 1,7×1,4; ოთხსტრიქონიანი მხედ- რული ლეგენდით: „ჭუართა მტერთა მძლეველი, მე დავით ვარ უძლეველი“. 1793 წ. (Hd-2955). ტაბ. III, XVI, სურ. 11, 10.

დავით. გიორგი მეფის ძე. ოთხკუთხა, 1,4×1,2; ზემო ნაწილში სამე- ფო გვირგვინის გამოსახულებაა, ქვევით ასომთავრული ლეგენდა: „დავით“. 1798—1802 წწ. (Hd ფ. №№ 4751, 4357). ტაბ. III, XVI. სურ. 6,11.

დავით. [გორგი] მეფის ძე. ოვალური, 1,9×1,6; ასომთავრული ლეგენდით: „დავით“. 1803 წ. (Ad-630). ტაბ. III, XVI. სურ. 7, 12.

დარეჯან. დედოფალი, მეუღლე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, 2,3×1,8; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ვინ არს მიზეზი არს- თა მკობისა, მან მცა წიაღი დედუფლობისა, დარეჯან“. 1753—1793 წწ. (Ad- 292, Qd-8922). ტაბ. III, XVI. სურ. 14, 13.

დარეჯან. დედოფალი, მეუღლე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, 1×0,9; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი დარეჯან“. 1766 — 1806 წწ. (Hd ფ. №№ 14529, 7022), ტაბ. III, XVI სურ. 12, 14.

ეკატერინე. ბაგრატ ბატონიშვილის მეუღლე, თუშთ მოურავის ჩო- ლოყაშვილის ასული. ოთხკუთხა, 1,3×1,2; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენ- დით: „მეფის რძალი ეკატერინე“. 1799 — 1800 წწ. (Hd ფ. №№ 8987, 5244). ტაბ. III, XVI. სურ. 13, 15.

ელენე. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა, $1,7 \times 1,5$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, ბატონიშვილი ელენე“. გვხვდება ერთხელ თარიღებულ საბუთში. [XVIII ს.]. (Ad-467). ტაბ. III, XVI. სურ. 15, 17.

ელენე. მეფის რძალი. რვაკუთხა, $1,4 \times 1,1$; სამსტრიქონიანი ლეგენდით, ორი სტრიქონი ასომთავრულად „მეფის სძალი ელენე“, მესამე სტრიქონზე მოცემულია თარიღი „1800“. 1803 წ. (Hd-8144). ტაბ. IV, XVI. სურ. 1, 16.

ერეკლე. იხ. ნაზარალიან.

ერეკლე. ძე თეიმურაზ მეფისა. რვაკუთხა, $1,1 \times 0,9$; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „ბატონიშვილი ერეკლე“. 1736—1737 წწ. (Ad-2244, Hd-1875). ცენტრალურ საისტორიო არქივის ფონდებში ეს ბეჭედი ჩანს 1729 წლიდან⁴⁴. ტაბ. IV, XVI. სურ. 3, 18.

ერეკლე. ძე თეიმურაზ მეფისა. ოთხკუთხა, $1,7 \times 1,5$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „სული შენი მომბერე კლებულს იესო, ერეკლე“. (Hd-14070). 1739—1744 წწ.⁴⁵ (Qd-7241, Hd-2137). ტაბ. IV, XVI, სურ. 2, 20.

ერეკლე. მეფე. ოთხკუთხა, $1 \times 0,8$; მხედრული ხვეული ლეგენდით: „ერეკლე“. (Ad-369). 1740—1796 წწ. (Ad-1842, Hd-4874). ეს ბეჭედი ცენტრალური არქივის ფონდებში ჩანს 1738 წლიდან⁴⁶. ტაბ. IV, XVI. სურ. 5, 19.

ერეკლე. მეფე. რვაკუთხა, $2,3 \times 2,2$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ქნარს მიცემს, დავით მიჯობს ძედ კახეთის მეფედ ცხებულს, ერეკლე“. (Ad-645). 1745—1797 წწ. (Hd-5331; Hd-247). ცენტრალურ არქივში ეს ბეჭედი ჩანს 1744 წლიდან⁴⁷. ტაბ. IV, XVI. სურ. 4, 21.

ერეკლე. მეფე. რვაკუთხა, $2 \times 1,8$; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „მე ფეხთ განზანილთა ეკლესია ვადიდე, ერეკლე“. (Ad-117). 1750—1797 წწ. (Hd-9432, Hd-2180). ტაბ. IV, XVI. სურ. 7, 22.

ერეკლე. მეფე. რვაკუთხა, $1,5 \times 1,3$; ხუთენოვანი ლეგენდით: გარშემო ბერძნული, სომხური, სპარსული და ლათინური. შუაში ასომთავრულით „ირაკლი“. ჩანს ერთ საბუთში 1781 წ. (Hd-13168). ტაბ. IV, XVI. სურ. 8, 23.

ვახტანგ. ძე როსტომ მეფისა. ოთხკუთხა, $1,2 \times 1,1$; მხედრული ლეგენდით: „ვახტანგ“. 1656—1657 წწ. (Hd-14677, Hd-1915). ტაბ. IV, XVI. სურ. 6, 24.

ვახტანგ. ძე როსტომ მეფისა. რვაკუთხა, $2,2 \times 2$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით; „ქ ღითა (!) შაპაბაზის ფეხთა მტვერი, ძე მეფე როსტომისა, ვახტანგ ქკს ტმე“. 1657—1658 წწ. (Hd-1350, Ad-551). ტაბ. IV, XVI. სურ. 9, 25.

⁴⁴ ნ. თარხნიშვილი, მასალები ქართული სფრაგისტიკის ისტორიიდან (სამეცნიერო საინფორმაციო ბიულეტენი, 1966, № 13—14, გვ. 12—17.

⁴⁵ ცენტრალურ საისტორიო არქივის ფონდებში ეს ბეჭედი ჩანს 1781 წ. თეკლა ბატონიშვილისადმი მიწერილ წერილში, რომელსაც ერეკლეს ხუთი ბეჭედი უზის. (იხ. ნ. თარხნიშვილის დასახ. წერილი).

⁴⁶ ნ. თარხნიშვილის დასახ. ნაშრომი.

⁴⁷ იქვე.

ვახტანგ. ბატონიშვილი, ძე ლევანისა. ოთხკუთხა, $1,5 \times 1,5$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ძე ლევანისა, ვახტანგ მირზა“. 1688 წ. (Hd-11031). ტაბ. IV, XVI. სურ. 10, 26.

ვახტანგ. იხ. შაჰნავაზ.

ვახტანგ. მეფე. ოთხკუთხა, $1,9 \times 1,8$; ხუთსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „რტოდ ვარ დავითის, მგელ ლომად ვით ის, ვახტანგ ვამტკიცებ მეფის ძეობით“. (Hd-2392). 1702—1712 წწ. (Sd-1935, Hd-6625). ტაბ. IV, XVI. სურ. 11, 27.

ვახტანგ. ძე ერეკლე მეფისა. ოთხკუთხა, $1,9 \times 1,6$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მძლეო მეფეთა ძე, ვახტანგ სახელად მძე“. 1758—1759 წწ. (Sd-209, Qd-9177). ტაბ. IV, XVII. სურ. 13, 2.

ვახტანგ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, $1,4 \times 1,3$; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დავითიანი ტომობით, ვახტანგ ვარ უფლისწულობით“. (Hd-8510). 1748—1755 წწ. (Ad-533, Qd-7063). ტაბ. IV, XVII. სურ. 12, 1.

ვახტანგ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, $1,8 \times 1,6^{48}$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ლომად იუდას ბაკეთად, ვახტანგ ირაკლის ნაკეთად“. 1757—1800 წწ. (Hd-5249, Hd-14188). ტაბ. V, XVII. სურ. 1, 3.

ვახტანგ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, $1,8 \times 1,6^{48}$; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „რტოდ ვარ დავითის, მგელ ლომად ვით ის, ვახტანგ ვამტკიცებ მეფის ძეობით“. 1787—1802 წწ. (Hd-4725, Qd-9185). ტაბ. V, XVII. სურ. 3, 7.

ვახტანგ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, $1,2 \times 1$; ასომთავრული ლეგენდით: „ვახტანგ“. 1788—1802 წწ. (Hd-218, Hd-130). ტაბ. V, XVII. სურ. 2, 4.

თამარ. ვახტანგ მეფის ასული. ოთხკუთხა, $1,7 \times 1,7$; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა[ლთისა?], [ას]ული მეფისა თამარ ბატონიშვილი“, 1715 წ. (Qd-7874). ტაბ. V, XVII. სურ. 4, 5.

თამარ. მეუღლე თეიმურაზ მეფისა. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,6$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი თამარ“. 1736 წ. (Ad-2244). ტაბ. V, XVII. სურ. 6, 6.

თამარ. დედოფალი, მეუღლე თეიმურაზ მეფისა. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,7$; ხუთსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ასულო ჩემო, დავით მრქვა, შენ იყავ ჩემი ამარი, ვახტანგ მეფისა ასული და დედოფალი თამარი“. (Ad-420). 1737—1743 წწ. (Qd-23, Qd-8017). ტაბ. V, XVII. სურ. 5, 8.

თამარ. მეფის ასული. რვაკუთხა, $1,2 \times 1,1$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ასული თამარ“. 1785 წ. (Ad-441). ტაბ. V, XVII. სურ. 7, 9.

თეიმურაზ. ძე იმამყულიხანისა. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,6$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, ბატონიშვილი თეიმურაზ“. 1691—1710 წწ. (ცსსა ფ. 1448, № 2284, Hd-13173).

თეიმურაზის ამავე შინაარსის ბეჭედი, მხოლოდ ოთხსტრიქონიანი ლეგენდით ჩანს 1703—1711 წწ. (Hd-2240, Ad-500). ტაბ. V, XVII. სურ. 8—9, 10—11.

თეიმურაზ. ძე იმამყულიხანისა, კახეთის გამგე. ოთხკუთხა, $2,3 \times 1,7$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „მე მონა ღთისა, ძე დავითისა,

⁴⁸ ბეჭედი სხვადასხვა ზომისაა. მაგ., Hd-5249 საბუთში მისი ზომაა $2,4 \times 1,8$.

ტახტს გამგედ მკდომი ვარ კახეთისა, თეიმურაზ“. (Hd-1452). 1711—1726 წწ. (Ad-328, Qd-772). ტაბ. V, XVII. სურ. 10, 13.

თეიმურაზ. ძე იმამყულიხანისა. ოთხკუთხა, $1,6 \times 1,4$; მხედრული ხეული ლეგენდით: „თეიმურაზ“. (Qd-2796). 1724—1739 წწ. (Hd-3214, Hd-2190). ტაბ. VI, XVII. სურ. 1, 14.

თეიმურაზ. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა, $1,1 \times 1$; ასომთავრული ლეგენდით: „თეიმურაზ“. 1735 წ. (Hd-9726). ტაბ. V, XVII. სურ. 11, 12.

თეიმურაზ. მეფე. ოთხკუთხა, $2,2 \times 1,8$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ღმერთო სასჯელი შენი მეფესა და სიმართლე შენ... შენისა სიმართლით, თეიმურაზ“. (Ad-2569). 1740—1744 წწ.⁴⁹. (Ad-329, Ad-1778). ტაბ. V, XVII. სურ. 12, 15.

თეიმურაზ. მეფე. ოთხკუთხა, $2 \times 1,6$; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „მე ქრისტეს მონა, ქუეყნად შაჰანშასი, მეფედ ცხებული საქართველოსი, 1744, თეიმურაზ“. 1744—1746 წწ. (Qd-337, Hd-2366)⁵⁰. ტაბ. VI, XVII. სურ. 4, 16.

თეიმურაზ. მეფე. ოთხკუთხა, $2 \times 1,6$; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ქ. დავითის ტომად, მკვიდრ ტახტზედ მკდომად, მყო საქართველოს ღმერთმან ცხებულად, მეფე თეიმურაზ“. (Hd-1998). 1746—1754 წწ. (Hd-404, Qd-827). ტაბ. VI, XVII. სურ. 5, 17.

თეიმურაზ. მეფე. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,5$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „უფლისა მიერ მეფედ ცხებული, თეიმურაზის დამტკიცებული“. (Ad-206). 1749—1760 წწ. (Hd-14626, Ad-737).

თეიმურაზის ამავე შინაარსის ბეჭედი ზომით $1,6 \times 1,4$ ოთხსტრიქონიანი ლეგენდით ჩანს 1749 წ. (Hd-13184). ტაბ. VI, XVII. სურ. 2—3, 18—19.

თეიმურაზ. ძე გიორგი მეფისა. რვაკუთხა, $1,3 \times 1,1$; მხედრული ლეგენდით: „თეიმურაზ“. 1799—1800 წწ. (Hd-3060, Hd-8492). ტაბ. VI, XVII. სურ. 6, 22.

თეიმურაზ. ძე გიორგი მეფისა. რვაკუთხა, $1,6 \times 1,2$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ქ. მეფის ძე თეიმურაზ“. 1801 წ. (Sd-393). ტაბ. VI, XVII. სურ. 8, 21.

იასე. ძე ლევანისა, ძმა ვახტანგ VI-სა. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,8$; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მოსავი ღთისა, ძე მეფისა, ბეჭედს ვამტკიცებ იასე.“ 1703—1704 წწ. (Sd-633, Sd-585). ტაბ. VI, XVII. სურ. 7, 24.

იესე. მეფე, ძე ლევანისა. მრგვალი, d-2,2; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ქ. მღთით მეფე ცხებით იესე, თესლ-ტომად დავითიანი“. 1714—1716 წწ. (Hd-14102, Hd-1376). ტაბ. VI, XVII. სურ. 9, 23.

იესე. ძე ლევანისა, ძმა ვახტანგ VI-სა. მრგვალი, d-2,2; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ღთის მონა, ვახტანგ მეფის ძმა, მსაჯულმდეგი იესე, იესე“ (Hd-1275). 1724 წ.⁵¹. (Hd-1283). ტაბ. VI, VII. სურ. 10, 25.

იესე. მეფე, ძე ლევანისა. გუმბათისებური, $4,4 \times 4,1$; თერთმეტსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ღმერთო სასჯელი შენ მეფესა მიეც და სი-

⁴⁹ ლეგენდა მკრთალია და ძალიან ცუდად იკითხება.

⁵⁰ ეს ბეჭედი ჩანს Qd-8707 საბუთში შაგრამ თარიღი მისი საეკვლა «უღ/ვ»

⁵¹ იესე ამ ბეჭდით ამტკიცებს ვახტანგის 1723 წ. წყალობის წიგნს. დამტკიცების ტექსტს, რომელიც აწიანა მიწერილი, თარიღი არ უზის (Sd-675).

მართლმადიდებელი ეკლესიის საეპისკოპოსოს მდივნის განცხადებით, მისი ხელმოწერით, 1714 წ. იანვარში (Sd-466, Ad-698, Hd-9951). ტაბ. VII, XVII. სურ. 1, 20.

იმამყული. (ძე ნაზარალიხანისა). ოთხკუთხა, 1,6×1,3; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ქ. ღთის საფარველის მინდობით ჩვენ ბეგლარბეგი იმამყული“. ჩანს ერთხელ უთარილო საბუთში (Hd-5864). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 2, 1.

იმამყულიხან. მეფე, ოთხკუთხა, 1,6×1,4; მხედრული ლეგენდით: „მეფე იმამყულიხან“ 1704—1716 წწ. (Qd-586, Ad-210). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 3, 2.

იმამყულიხან. მეფე. ოთხკუთხა, 2,1×1,8; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „მეფედ ვზი დავით, ძირად მიდგს დავით, ვარ ჭემწიფისა გაზრდილი დავით, იმამყულიხან“⁵³. (Qd-7012). 1708—1716 წწ. (Ad-89, Qd-1820). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 7, 4.

იმამყულიხან. მეფე. ოთხკუთხა, 1,8×1,5; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, მეფე დავით იმამყულიხან“. 1711—1721 წწ. (Ad-328, Sd-114). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 4, 3.

იმამყული. ლეგენდა გადმოწერილია H-18, გვ. 76. „ქ. ღთისა მოსავი მე მისი მინდობილი ვარ იმამყულ“.

იმამყული. ლეგენდა გადმოწერილია H-18, გვ. 76. „ქ. ძალმწიფობით მინდობილი მოსავი მისი ბეგლარბეგი იმამყული“.

იოანე. ძე გიორგი მეფისა. ოთხკუთხა, 1,6×1,2; ასომთავრული ლეგენდით: „იოანე“. 1778—1801 წწ. (Hd-2485, Hd-6306). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 5, 5.

იოანე. ძე გიორგი მეფისა. რვაკუთხა, 1,8×1,6; ხუთსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „სასოებით მაქვს ძელი ცხოველი, მრჩობლს ცხოვრებას მისგან მოველი, იოანე“. (Hd-156). 1778—1800 წწ. (Qd-2383, Ad-896). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 8, 6.

იოანე. [ძე გიორგი მეფისა]. ოთხკუთხა, 1,3×1,1; ასომთავრული ლეგენდით: „იოანე“. (Hd-586). 1789—1806 წწ. (Hd-12053, Hd-4947). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 6, 7.

იულონ. ძე ერეკლე მეფისა. ოთხკუთხა, 1,6×1,4; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ტომ სქესით არნაკლისაგან, იულონ ირაკლისაგან“. (Qd-8922). 1768—1800 წწ. (Hd-7875, Hd-7649). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 9, 8.

იულონ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, 1,6×1,4; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ქ. ღთისმშობლის სასოიანი, იულონ დავითიანი“. (Hd-4354), 1768—1803 წწ. (Qd-667, Hd-4752). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 1, 9.

იულონ. ძე ერეკლე მეფისა. ოთხკუთხა, 1,1×0,9; მხედრული ხვეული

⁵² ცუდად იკითხება. შეიძლება იყოს «შ».

⁵³ ე. თამყული კითხულობს ამტკიცედ ვზი დავით, ძირად მიდგს დავით, ვარ ჭემწიფისა გაზრდილი ბანდით, იმამყულიხანა. საქართველოს სიძველენი, III, № 206.

ლეგენდით: „იულონ“. (Hd-271). 1788—1802 წწ. (Hd-13322, Hd-275). ტაბ. VII, XVIII. სურ. 10, 10.

კონსტანტინე. მეფე. ოთხკუთხა. 1,8×1,4; მხედრული ლეგენდით: „მეფე კონსტანტინე“. 1722 — 1729 წწ. (Ad-646, Hd-2191). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 2, 11 .

ლევან. ძე შაჰნავაზისა. ოთხკუთხა, 1,4×1,3; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ლევანისა“. 1662—1664 წწ. (ცსა ფ. 1448 № 2321, Hd-14538). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 3, 13.

ლეონ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, 1,8×1,3; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მრჩობლთა მეფეთა ძესა, ლეონ სახელადმძესა“. 1757—1780 წწ. (Ad-627, Hd-4508). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 6, 12.

ლეონ. ძე იულონ ბატონიშვილისა. ოთხკუთხა, 1×0,8; მხედრული ხვეული ლეგენდით: „ლეონ“. 1777—1803 წწ. (Hd-3626, Hd-4752). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 4, 14.

ლეონ. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, 0,8×0,7 ასომთავრული ლეგენდით: „ლეონ“. ჩანს ერთხელ დაუთარიღებელ საბუთში (Hd-3624). [XVIII ს.] მისი ვინაობა გაურკვეველია. ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 5, 15.

ლუარსაბ. ძე მეფისა⁵⁴. ოთხკუთხა, 1,3×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ლუარსაბ“. 1647 წ. (Qd-7235). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 7, 16.

ლუარსაბ. ძე შაჰნავაზისა. რვაკუთხა, 1,1×1,1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ლუარსაბ მირზა“. ჩანს ერთხელ დაუთარიღებელ საბუთში. (Sd-1916). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 8, 17.

მარიამ. დედოფალი. მეუღლე ალექსანდრე მეფისა. ოთხკუთხა, 2×1,6; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ქრისტეს მკვევლად ვარ დედოფლობით, მას ვადიდებ... მარიამ“. (Ad-1035). 1735—1737 წწ. (Hd-9677, Sd-240). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 10, 18.

მარიამ. ასული ერეკლე მეფისა. მეუღლე დავით ციციშვილისა. ოთხკუთხა, 1,3×1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ასული მარიამ“. (Hd-2230). 1782—1800 წწ. (Hd-3971, Hd-13002); ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 9, 19.

მარიამ. მეუღლე გიორგი ბატონიშვილისა, ასული ციციშვილისა. რვაკუთხა, 1,3×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის სძალი მარიამ“. 1791 წ. (Hd-2371). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 11, 20.

მარიამ. დედოფალი, მეუღლე გიორგი მეფისა. რვაკუთხა, 1,2×1,1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი მარიამ“. (Ad-896). 1798—1808 წწ. (Hd-5682, Hd-1510). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 13, 21.

მარიამ. ლეგენდა გადმოწერილია H-18, გვ. 76. „ქ სძალ ვიქმენ ტომ დავითისად დედოფალი მარიამ“.

მირიან. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, 1,5×1,3; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დავითის ტომთა სქესისა, ძე ვარ ირაკლი მეფისა, მირიან“ 1780—1800 წწ. (Hd-1769, Hd-1458). ტაბ. VIII, XVIII. სურ. 12, 23.

⁵⁴ საბუთიდან არ ჩანს თეიმურაზ მეფის ძმა არის თუ შვილი.

[ნაზარალიხან]-ერეკლე. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა, 2,2×2; სტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონიშვილი ერეკლე“. 1662 წ. (ცსსა, ფ. 1448, № 558). ტაბ. VIII, XVII. სურ. 14, 25.

ნაზარალიხან. მეფე. ოთხკუთხა, 1,7×1,5; მხედრული ლეგენდით: „მეფე ნაზარალიხან“. (Ad-69). 1689—1703 წწ.⁵⁵ (Hd-1913, Hd-37). ტაბ. IX, XIX, სურ. 1,1;

ნაზარალიხან. მეფე. რვაკუთხა, 4×3,5; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ქ. ყსაქენის ბანდა, ყულარადასი, მეფე ნაზარალიხან ვამტიცებ“ 1703 წ. (ცსსა, ფ. 1448, № 58). ტაბ. IX, XVIII. სურ. 2, 22.

ნაზარალიხან. მეფე. მსხლის ფორმის, 3,4×3,1; მხედრული ლეგენდით: „ქ ბედნიერის ყაენის ბანდა, მეფე ნაზარალიხან ვამტიცებ“. ბეჭედი ჩანს უთარილო საბუთებში (Hd—14940, Hd-1636). ტაბ. IX, XVIII. სურ. 3, 24.

ნაზარალიხან. მეფე. მსხლის ფორმის, 3,5×3,1; მხედრული ლეგენდით: „ყაენის ფეკთა მტურერი, მეფე ნაზარალიხან ვამტიცებ“. ბეჭედი ჩანს უთარილო საბუთებში. (Ad-62, Ad-1188, Qd-276). ტაბ. IX, XVIII. სურ. 4, 26.

როსტომ. მეფე. მრგვალი, d-2,2; მხედრული ხვეული ლეგენდით: „როსტომ“. 1634—1658 წწ. (Ad-1700, Hd-1350). ტაბ. IX, XIX. სურ. 5, 3.

როსტომ. მეფე. მსხლის ფორმის, 3,4×3,1; მხედრული ლეგენდით: „ყაენის ფეკთა მტურერი, როსტომ მეფე ვამტიცებ“. 1633—1657 წწ. (Hd-2125, Hd-1350). ტაბ. IX, XIX. სურ. 6, 2.

რუსუდან. დედოფალი, [მეუღლე ვახტანგ VI-ისა]. ოთხკუთხა, 1,4×1,4; მხედრული ლეგენდით: „რუსუდან“. 1707 წ. (Sd-680). ტაბ. IX, XIX. სურ. 7,4.

რუსუდან. დედოფალი, [მეუღლე ვახტანგ VI-ისა]. ოთხკუთხა, 1,4×1,1; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „...დედოფლისა რუსუდან ვარ...“ 1718 წ. (Sd-1890). ტაბ. IX, XIX. სურ. 8,5.

რუსუდან. დედოფალი, მეუღლე ვახტანგ VI-ისა. ოთხკუთხა, 1,1×0,9; მხედრული ხვეული ლეგენდით: „რუსუდან“. 1730—1731 წწ. (Sd-710, Hd-9675). ტაბ. IX, XIX. სურ. 9,6.

სალომე. მეუღლე იულონ ბატონიშვილისა, ამილახორის ასული. რვაკუთხა, 1,5×1,4; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „მეფის საალი სალომე“. (Hd-255). 1793—1803 წწ. (Qd-587, Hd-4752). ტაბ. IX, XIX. სურ. 11, 7.

სვიმონ. ძმა ვახტანგ VI-ისა⁵⁶. ოთხკუთხა, 1,8×1,8; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მოსავი ღთისა, ბატონიშვილი სვიმონ“. 1691—1711 წწ. (ცსსა ფ. 1448, № 2284, Ad-348). ტაბ. IX, XIX. სურ. 10, 9.

სვიმონ. [ძმა ვახტანგ VI-ისა]. ოთხკუთხა, 2,1×1,9; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „საქართველოს გამგებელი, ბატონიშვილი სვიმონ“. 1703—1714 წწ. (Ad-341, Hd-6318). ტაბ. IX, XIX. სურ. 13, 8;

სვიმონ. [ძმა ვახტანგ VI-ისა]. ოთხკუთხა, 1×0,9; მხედრული ლეგენდით: „სვიმონ“. 1718—1734 წწ. (Ad-1699, Hd-3109). ტაბ. IX, XIX. სურ. 12, 10.

⁵⁵ ბეჭედი ჩანს 1704 წ. იმამყულიხანის მიერ გაცემულ საბუთში Qd-586.

⁵⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd-11031 (1688 წ.) და Sd-633 (1703 წ.).

სოლომონ. ძე ალექსანდრე ბატონიშვილისა. ოთხკუთხა, $1,2 \times 1,2$; მხედრული ლეგენდით: „სოლომონ“. 1750—1751 წწ. (Qd-2192, Qd-2171). ტაბ. X, XIX. სურ. 1, 11.

სოფია. ასული გიორგი მეფისა. რვაკუთხა, $1,2 \times 1$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ასული სოფია“. 1806—1819 წწ. (Sd-3177, Ad-269). ტაბ. X, XIX. სურ. 2, 12.

ფარნაოზ. ძე ერეკლე მეფისა. ოთხკუთხა, $1,2 \times 1,1$; მხედრული ლეგენდით. „ფარნაოზ“. (Ad-1021). 1790—1804 წწ. (Hd-1732, Hd-6457). ტაბ. X, XIX. სურ. 4, 14.

ფარნაოზ. ძე ერეკლე მეფისა. რვაკუთხა, $2 \times 1,8$; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ლთისამშობელმან წიაღით მფარნა, ვაზკეთილთა რტოდ მეც შემიწყნარანა“⁵⁷. (Ad-1061). 1793—1804 წწ. (Qd-8922, Hd-13165). ტაბ. X, XIX. სურ. 3, 13.

ფახრიჯაჰანბეგუმი. დედოფალი, მეუღლე იმამყულიხანისა. ოთხკუთხა, $1,8 \times 1,4$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ლთის წყალობით ამალღებული ფახრიჯაჰან ბეგუმი დედოფალი“. 1719—1721 წწ. (Qd-7238, Sd-114). ტაბ. X, XIX, სურ. 5, 15.

ფერიჯაჰან. დედოფალი, მეუღლე კოსტანტინე მეფისა. ოთხკუთხა, $1,5 \times 1,2$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი ფერიჯაჰან“. 1722—1728 წწ. (Hd-3033, Sd-113). ტაბ. X, XIX. 6, 16.

ქაიხოსრო. [ძმა ვახტანგ VI-ისა]⁵⁸. ოთხკუთხა, $1,5 \times 1,4$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, ქაიხოსრო მირზა“. 1688 წ. (Hd-11031). ტაბ. X, XIX. სურ. 8, 17.

ქეთევან. მეუღლე ბატონიშვილისა, ასული მუხრანბატონისა. ოთხკუთხა, $2 \times 1,6$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „თვისი დასძლი(!) მოსავეი ვარ წმიდისა ქეთევანისა“. 1759 წ. (Qd-9177). ტაბ. X, XIX. სურ. 7, 18.

ქეთევან. მეუღლე ვახტანგ ბატონიშვილისა. რვაკუთხა, $1,2 \times 1$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის სძალი ქეთევან“. (Ad-2135). 1791—1802 წწ. (Hd-2065, Hd-1473). ტაბ. X, XIX. სურ. 9, 20.

ქეთევან. მეუღლე გიორგი ბატონიშვილისა, ასული ქიზიყის მოურავის. რვაკუთხა, $1,4 \times 1,2$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის სძალი ქეთევან“. 1781 წ. (Sd-769). ტაბ. X, XIX, სურ. 10, 19.

ქეთევან. ასული ერეკლე მეფისა, მეუღლე იოანე მუხრანბატონისა. რვაკუთხა, $1,4 \times 1,2$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ასული ქეთევან“. 1800—1802 წწ. (Hd-262, Ad-851). ტაბ. X, XIX. სურ. 11, 21.

შაჰნავაზ. მეფე. ოთხკუთხა, $1,3 \times 1,1$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „შაჰნავაზ“. 1660 წ. (Hd-2457). ტაბ. X, XIX. სურ. 13, 24.

შაჰნავაზ. მეფე. მსხლის ფორმის, $3,4 \times 2,8$; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „ქ ნებთა ღთისათა, ბჟითა შაჰნავაზისათა, ვამტიცებ მეფე შაჰნავაზ“. 1664 წ. (Hd-14538). ტაბ. X, XIX. სურ. 12, 22.

შაჰნავაზ. მეფე. მსხლის ფორმის, $4,1 \times 3,3$; გარშემო და შუაში მხედ-

⁵⁷ ე. თაყაიშვილი კითხულობს «ლთისამშობელმან წიაღით მფარნა, ვაზ ყვავილ რტოდ მეც შემიწყნარანა. საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 506

⁵⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd-633 (1703 წ.).

რული ლეგენდით: „ყაენის ფერკთა [მტური], შაჰნავაზ მეფე ვამტარე“
1665—1667 წწ. (Sd-634, Hd-3292). ტაბ. X, XIX. სურ. 14, 23.

[შ ა შ ნ ა ვ ა ზ]-ვახტანგ. მეფე. ოთხკუთხა, 1,8×1,7; გარშემო და შუაში მხედრული ლეგენდით: „დავითის ტომად მეფედ ვზი სპასალარად სახელდებულ-
ლი, ვახტანგ“. ჩანს ერთ უთარილო საბუთში⁵⁹ (Hd-6602). ტაბ. XI, XX. სურ.
1, 1.

შ ა შ ნ ა ვ ა ზ. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა, 1,4×1,2; მხედრული ხვეული ლე-
გენდით: „შაჰნავაზ“. 1737—1742 წწ. (Hd-484, Hd-14290). ტაბ. XI, XX. სურ.
2, 2.

ხ ვ ა რ ა მ ზ ე. ბატონიშვილი. და ვახტანგ VI-ისა. ოთხკუთხა, სიგრძე 1,8;
საბუთი დაზიანებულია და ბეჭდის ქვედა ნაწილი მოხეულია. სამსტრიქონიანი
მხედრული ლეგენდით: „ბატონი [შვილი ხ[ვარამზე]“. ჩანს ერთ უთარილო სა-
ბუთში. (Sd-679). ტაბ. XI, XX. სურ. 3, 5.

დასავლეთ საქართველოს სამეფო ბეჭდები

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. მეფე. ნუშის ფორმის, 3×2; შუაში ჯვრის გამოსახულე-
ბაა, გარშემო მხედრული ლეგენდა: „მეფე ალექსანდრე“. 1639 წ. (Sd-519).
ტაბ. XI, XX. სურ. 4, 3.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. მეფე. ოთხკუთხა. გუმბათიანი თავით, რომელშიც
გეორგიის გამოსახულებაა, 3,3×3,1; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრუ-
ლი ლეგენდით: „ტომად აღმრაცხვენ დავითის სოლომონ[ს] ჰგავსო სვეობით,
თვისებით ყოვლად წმიდისა იესეს ნორ[ჩ]ად ხეობით, მეფე ალექსანდრე.
(Ad-648). 1736—1744 წწ. (Hd-1910, Hd-6161). ტაბ. XI, XX. სურ. 5, 7.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. მეფე. ოვალური, 3,8×2,9; ოთხსტრიქონიანი მხედრუ-
ლი ლეგენდით: მეხუთე სტრიქონზე მოცენულია თარიღი: „ღთით ვიქმენ მეფედ
მე მონა სახელად ალექსანდრე, 1720“. 1720, 1734—1737 წწ. (Qd-9371, Hd-
2202), ტაბ. XI, XX. სურ. 6, 6.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. ბატონიშვილი, ძე სოლომონ მეფისა. რვაკუთხა, 1,4×1,1;
გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი ალექ-
სანდრე“. 1772 წ. (Hd-4047). ტაბ. XI, XX. სურ. 7, 9.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. ბატონიშვილი. [ძე სოლომონ მეფისა], რვაკუთხა,
1,6×1,5; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მეფის ძე ალექსანდრე“. 1779 წ. (Ad-685). ტაბ. XI, XX. სურ. 8, 4.

ან ა. დედოფალი, მეუღლე მეფე დავითისა. ოთხკუთხა, 1,1×0,9; სამ-
სტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „სრულიად იმერთა დედოფალი ანა“. 1787—1797 წწ. (Ad-207, Hd-345). ტაბ. XI, XX. სურ. 9, 10.

ან ა. ლეგენდა გადმოწერილია „საქართველოს სიძველენი“-ს მესამე ტო-
მიდან. № 269. 1785 წ. „ვინ ბუნებითად იღმერთა, მან მყო დედოფლად იმერ-
თა, ანა“.

ან ა. მეფის რძალი. რვაკუთხა, 1,4×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლე-
გენდით: „მეფის სძალი ანა“. 1808 წ. (Sd-2333). ტაბ. XI, XX. სურ. 11, 12.

არ ჩ ი ლ. მეფე. ნუშის ფორმის, 3,2×2,3; შუაში ჯვარია, გარშემო მხედ-

⁵⁹ საბუთი უნდა დათარიღდეს შაჰნავაზის მეფობის წლებით 1658—1675 წწ.

რული ლეგენდა: „შეწევნითა ღთისათა, მეფე არჩილ ვამტკიცებ“ 1691 წ. (Sd-515). ტაბ. XI, XX. სურ. 10, 11.

ა რ ჩ ი ლ. ბატონიშვილი, ძმა სოლომონ მეფისა. რვაკუთხა, 1,4×1,3; ლეგენდა არ იკითხება. ამტკიცებს სოლომონ მეფის 1762 წ. („ჩღაბ“ თუ ჩღაგ“ ვაცემულ დოკუმენტს. (Qd-9281). ტაბ. XX, სურ. 13.

ბ ა გ რ ა ტ. მეფე. ნუშის ფორმის, 3,2×2; შუაში ჯვრის გამოსახულებაა. გარშემო მხედრული ლეგენდა: „მონა ღთისა, მეფე ბაგრატი“. 1666—1680 წწ. (Hd-2246, Sd-509). ტაბ. XII, XX. სურ. 1, 8.

გ ი ო რ გ ი. მეფე. ნუშის ფორმის, 5×3; შუაში თურქული, გარშემო მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, ყმა ხონთქრისა, მეფე გიორგი“. (Hd-11465, Qd-1488, Hd-15034). არც ერთ ამ დოკუმენტს არ უზის თარიღი. შ. ბურჯანაძე მათ ათარიღებს 1605—1639 წწ. და 1616—1619 წწ.⁶⁰ ტაბ. XII, XX. სურ. 2, 15.

გ ი ო რ გ ი. მეფე. ნუშის ფორმის, 4×2,5; შუაში ჯვრის გამოსახულებაა, გარშემო მხედრული ლეგენდა: „მონა ღთისა, ყმა ხვანთქრისა, მეფე გიორგი“. (Hd-1832, Hd-2086, Hd-7667). დოკუმენტებს თარიღი არ აქვთ. შ. ბურჯანაძე მათ ათარიღებს 1702—1720 წწ. და 1715—1720 წწ.⁶¹ ტაბ. XII, XX. სურ. 4, 14.

გ ი ო რ გ ი. მეფე. ნუშის ფორმის, 3,5×2,3; შუაში ჯვრის გამოსახულებაა, გარშემო მხედრული ლეგენდა: „მონა ღთისა, მეფე გიორგი“. (Hd-14042). შ. ბურჯანაძე საბუთს ათარიღებს 1702 — 1720 წწ.⁶² ტაბ. XII, XX. სურ. 3, 16.

გ ი ო რ გ ი. ბატონიშვილი, ძმისწული მეფე სოლომონისა. რვაკუთხა, 1,7×1,4; ოთხსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით, რომელიც არ იკითხება. ტაბ. XX, სურ. 17.

გ უ ლ ქ ა ნ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა. რვაკუთხა, 1,4×1,3; შუაში და გარშემო მხედრული ლეგენდით: „წულუყიძის ასული, დედოფალი გულქან“. 1779 წ. (Sd-506). ტაბ. XII, XX. სურ. 6, 12.

გ უ ლ ქ ა ნ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა. რვაკუთხა, 1,4×1,2; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „დედოფალი გულქან“. 1789 წ. (Qd-6811). ტაბ. XII, XX. სურ. 5, 19.

და ვ ი თ. ბატონიშვილი, ძმისწული მეფე სოლომონისა. რვაკუთხა, 1,8×1,7; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „არჩილისა ვარ ძეობით, და ვითარ მკნე გვარზნეობით, დავით“. ამტკიცებს 1762 და 1772 წ. სოლომონ მეფის ვაცემულ საბუთებს (Qd-9281, Hd-6282). ტაბ. XII. XX. სურ. 8, 20.

და ვ ი თ. ბატონიშვილი, ლიხთიმერეთის უფლისწული. [ძმისწული მეფე სოლომონისა]. რვაკუთხა, 1,1×1; ასომთავრული ლეგენდით: „დავით“. 1786 წ. (Hd-2623). ტაბ. XII, XX. სურ. 7, 21.

და ვ ი თ. მეფე. ოთხკუთხა, 1,4×1,2; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენ-

⁶⁰ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა, წ. I. თბ. 1959, №№ 7, 12, 13.

⁶¹ იქვე, №№ 44, 47.

⁶² ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა, წ. I, თბ. 1959 წ. № 46.

დით: „მეფე იმერეთისა დავით“. (Ad-207). 1785—1793 წწ. (Hd-1406, Ad-899). ტაბ. XII, XXI. სურ. 11, 1.

დავით. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, $1,5 \times 1,3$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონიშვილი დავით“. 1809 წ. (Qd-6923). ტაბ. XII, XXI. სურ. 9,2.

დარეჯან. ბატონიშვილი, ასული მეფე სოლომონისა. გვხვდება როგორც რვაკუთხა, ასევე ოთხკუთხა ფორმის, ზომით ერთნაირია. $1,2 \times 1,1$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონიშვილი დარეჯან“. 1800 — 1807 წწ. (Hd-10470, Hd-3427); ტაბ. XII, XXI. სურ. 10,4.

ელენე. დედოფალი. ნუშის ფორმის, $3,1 \times 2,2$; შუაში ჯვრის გამოსახულებაა, გარშემო მხედრული ლეგენდა: „დედოფალი ელენე“. ჩანს უთარილო საბუთში. (Hd-1429). ტაბ. XII, XXI. სურ. 12, 3.

ელენე. ბატონიშვილი, დამეფე დავითისა. რვაკუთხა, $1,5 \times 1,3$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი ელენე“. 1787 — 1812 წწ. (Hd-1320, Ad-802). ტაბ. XII, XXI. სურ. 13, 5.

ელისაბედ. ბატონიშვილი, მეფის ასული, ოდიშის დედოფალი. ოთხკუთხა ფორმის, $d-2,4$; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „დავითის ტომით შთამომავალი ოდიშის ვარ] დედოფალი ელისაბედ“. 1767 წ. (Ad-730). ტაბ. XII, XXI. სურ. 14, 6.

ვახტანგ. ბატონიშვილი. ოთხკუთხა, $1,2 \times 1,1$; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი ვახტანგ“. 1816 წ. (Hd-6283). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 3, 7.

ვახტანგ. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, $1,6 \times 1,4$; მხედრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი ვახტანგ“. 1819 — 1820 წწ. (Hd-6001, Hd-5684). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 1,8.

თამარ. ბატონიშვილი, დამეფისა. ოთხკუთხა, $1,6 \times 1,4$; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა ღთისა, დამეფისა, ბატონისშვილი თამარ“. ჩანს ერთხელ უთარილო საბუთში (Hd-3793). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 4,9.

თამარ. დედოფალი, მეუღლე მეფე ალექსანდრესი. ოთხკუთხა, $3,1 \times 2,8$; ზედა მომრგვალებულ ნაწილში გვირგვინის გამოსახულებაა. გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „სძლად მომიწოდა პალატ... სოლომონ ბრძნისამან, დედოფალი თამარ“. (Hd-14041). 1744 — 1747 წწ. (Hd-6161, Hd-2215). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 2, 13.

თეიმურაზ. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, $1,2 \times 1$; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „ბატონის[შვილი] თეიმურაზ“. ჩანს ერთხელ უთარილო საბუთში (Qd-6939). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 5, 10.

იოსებ. ბატონიშვილი, ძმა სოლომონ მეფისა. რვაკუთხა, $1,5 \times 1,2$; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „მეფის ძე იოსებ“. 1762 — 1776 წწ.⁶³ (Qd-9281, Ad-652). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 6, 11.

კოსტანტინე. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, $1,3 \times 1,2$; გვხვდება როგორც ორსტრიქონიანი, ასევე სამსტრიქონიანი ერთი და იმავე შინაარსის ასომთავრული ლეგენდით⁶⁴: „მეფის ძე კოსტანტინე“. 1804 — 1810 წწ. (Hd-11046, Hd-1510). ტაბ. XIII, XXI. სურ. 7—8, 14—15.

⁶³ ამტიკებს სოლომონ მეფის 1762 წ. საბუთს.

⁶⁴ სამსტრიქონიანი ლეგენდა იხ. Ad-1250 (1807 წ.).

მამუკა. მეფე. ნუშის ფორმის, 3,2×2; გარშემო მხედრული ლეგენდით: „მონა ლთისა, მეფე მამუკა ტოა“. 1683—1685 წწ.⁶⁵ (ცსსა, ფ. 1448, № 2144) ტაბ. XIII, XXI, სურ. 10, 20.

მამუკა. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, 1,1×0,9; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „ბატონისშვილი მამუკა“. 1738 წ. (Hd-6117) ტაბ. XIII, XXI, სურ. 9, 12.

მამუკა. ბატონიშვილი. რვაკუთხა, 2,1×1,8; ხუთსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მიხმობენ მეფის ძეობით, უფლისწული ვარ ლიხტიმერეთისა მამუკა“. ბეჭედი გვხვდება რამდენიმე დაუთარილებელ საბუთში, რომლებსაც უზიოთ ალექსანდრე იმერთა მეფის ბეჭდები (Hd-14247, 2389, 2171). ალექსანდრე მეფის ბეჭდები დოკუმენტებში ჩანს 1736—1744 წწ. და 1720—1737 წწ. ამის საფუძველზე მამუკა ბატონიშვილის ბეჭდის ზმარების თარიღად 1720—1744 წწ. უნდა ვივარაუდოთ. ტაბ. XIII, XXI, სურ. 11, 16.

მარიამ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა. რვაკუთხა, 1,4×1,2; ორსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „დედოფალი მარიამ“. 1758 წ. (Hd-2257); ტაბ. XIII, XXI, სურ. 12, 18.

მარიამ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა, დადიანის ასული. რვაკუთხა, 2,2×1,7; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ქ ხმალ შენთვის ვიკმობ, ტახტ ამით ვიპყრობ, დედოფალი მარიამ“. 1768—1772 წწ. (Qd-9369, Hd-4047). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 1, 17.

მარიამ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა, დადიანის ასული. ოთხკუთხა, 1,3×1; ორსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „დედოფალი მარიამ“. 1790—1794 წწ. (Qd-9807, Qd-8943). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 2, 21.

მარიამ. დედოფალი, მეუღლე მეფე სოლომონისა, დადიანის ასული. რვაკუთხა, 1,3×1,2; ხეული ასომთავრული ლეგენდით: „იმერთა დედოფალი მარიამ“. 1796—1808 წწ. (Qd-6699, Qd-9266). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 3, 19.

მზეხათუნ. ასული მეფე დავითისა. ოვალური, 1,1×1; სამსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „მეფის ასული მზეხათუნ“. 1812—1815 წწ. (Ad-816, Ad-812). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 4, 22.

ნინა. მეფის ასული; ოდიშის დედოფალი. რვაკუთხა, 1,6×1,3; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „სრულიად ოდიშის დედოფალი ნინა“. 1807—1809 წწ. (Qd-1158, Ad-422). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 6, 23.

ნინა. [მეფის ასული]. რვაკუთხა, 2,1×1,7; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „ყოველთ არსთა მიზეზსა.. ვინ მყო ოდიშართ ლეჩხუმ დედოფლად ნინა“. 1797 წ. (Qd-1172). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 5, 24.

სოლომონ. მეფე. ოთხკუთხა, 2,3×2; სამსტრიქონიანი მხედრული ლეგენდით: „მონა მლთისა, ყმა ხონჭირს[ა], მეფე სოლომონ“. 1753—1758 წწ. (Ad-1098, Hd-2257). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 7, 27.

სოლომონ. მეფე. ოთხკუთხა, ზედა ნაწილი ამოზნექილია, 2,3×2,3; გარშემო მხედრული, შუაში ასომთავრული ლეგენდით: „დავითის ნორჩი ჯვართით მტერს მოვრიხი, მეფე სოლომონ“. 1766—1781 წწ. (Qd-6691, Hd-1387). ტაბ. XIV, XXI, სურ. 8, 28.

⁶⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში გვხვდება მხოლოდ ერთხელ, ისიც უთარიოდ საბუთში, რომელშიც ლეგენდა ძნელად იკითხება. (Hd-15034).

სოლომონ. მეფე. ოთხკუთხა, 2,2×1,8; გარშემო მხედრული, ასომთავრული ლეგენდით: „კეთილ ძირთაგან რტოანი მეფედ ვარ ბაგრატის სოლომონ“. 1762—1779 წწ.⁶⁶ (Qd-9281, Sd-506). ტაბ. XIV, XXI. სურ. 10, 29.

სოლომონ. მეფე. რვაკუთხა, 1,4×1,3; სამსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „მეფე იმერეთისა სოლომონ“. (Ad-585). 1761—1797 წწ. (Hd-1276, Ad-651)⁶⁷. ტაბ. XIV, XXI. სურ. 9, 25.

სოლომონ. მეფე. რვაკუთხა, 1,4×1,4; სამსტრიქონიანი ასომთავრული ლეგენდით: „მეფე იმერთა სოლომონ“. 1795—1810 წწ. (Ad-584, Sd-1140). ტაბ. XIV, XXI. სურ. 11, 26.

სოლომონ. მეფე. ლეგენდა გადმოწერილია H-18, გვ. 76. „ქ პირმშოდ კმობილი ტომდავითის თვითმპყრობელი ვარ მტერთსადავითის, მეფე სოლომონ“.

А. К. БАКРАДЗЕ

Грузинские царские печати

резюме

Представленный труд является каталогом грузинских царских печатей Восточной и Западной Грузии. Царские печати в исторических документах впервые встречаются с XV века (самыми древними являются печати царей Баграта 1470 г. и Александра 1479 г.). По форме грузинские царские печати делятся на две группы: угловатые (четырёх и восьмиугольные) и круглые и овальные. В XVII веке в восточной Грузии встречаются также печати куполообразной, а в западной Грузии — печати миндальной формы. Надписи — легенды печатей сделаны на древне-грузинской письменности («асомтаврали») и на современном («мхედрули»).

Чем древнее печать, тем короче легенды. По смыслу надписей, мы делим печати на три группы: 1. печати, легенды которых упоминают только по имени владельца. 2. легенды, в которых вместе с именем упоминается фамилия и титул владельца. 3. печати с длинными надписями, которые дают нам сведения о владениях, и взаимоотношении грузинских царей с некоторыми иноземными государями.

На основании изучения печатей, выясняется, что грузинские цари имели несколько печатей, которые употреблялись в разные периоды их деятельности, а также на разных по смыслу документах.

В каталоге дано краткое описание печатей — форма, величина, легенды, даты употребления печати. Печати расположены по алфавиту, внутри хронологически. В конце каталога даны таблицы с факсимиле и с фотоснимками печатей. Всего собрано и изучено около 175 царских печатей.

⁶⁶ საბუთო ქორონიონის მეოთხე ასო შეიქმნება იყოს «ბ» ან «გ» (1762 ან 1763 წ.),

⁶⁷ ბეკედს ხმარობს 1761—84 წწ. სოლომონ I, ხოლო 1784 წლიდან სოლომონ II.

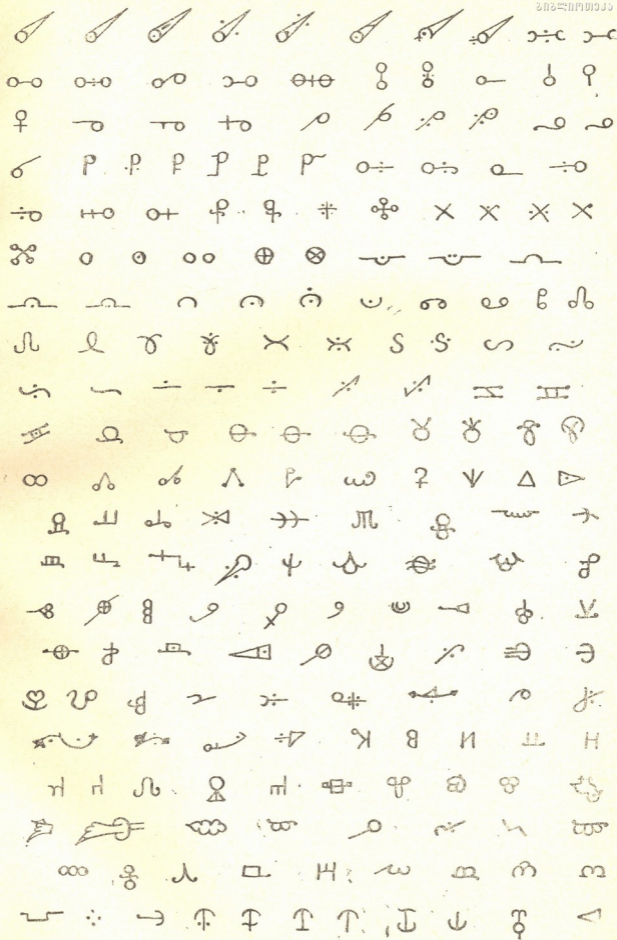
ლ. ჭავჭავია

პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში

ქართულ ხელნაწერებში იხმარებოდა პირობითი ნიშნები. ამ ნიშნებს ტექსტში წმინდა პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა. მათ იყენებდნენ ცალკეული ცნებების მოკლედ გამოსახატავად, ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის გამოსაყოფად, ციტატების მისანიშნებლად და კომენტარებიან ხელნაწერებში ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად.

პირობითი ნიშნები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით კომენტარებიან ხელნაწერებშია დაცული. მათი შესწავლა და წარმომავლობის დადგენა, ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს.

ზემოაღნიშნულ ხელნაწერებში პირობითი ნიშნების ხმარება საუკეთესო საშუალებაა ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად. ამ დანიშნულებით ისინი ხელნაწერებში XI საუკუნიდან იჩენენ თავს. ტექსტში პირობით ნიშანთა სიმრავლე დამოკიდებულია კომენტარის რაოდენობაზე. ე. ი. ხელნაწერში რაც უფრო მეტია კომენტარი, ნიშანთა რიცხვი მით უფრო იზრდება. ზოგჯერ ნიშნების მაგივრად კომენტარს წინ უძღვის შესწავლე ან სხოლიო, ან კომენტარი ტექსტთან დაკავშირებულია რიცხვის საშუალებით. ხელნაწერებში უფრო ხშირია ამ უკანასკნელის პარალელურად მაკავშირებელი ნიშნების გამოყენება. ისინი ძირითად ტექსტში განსამარტი სიტყვის თავზეა დასმული, სქოლიოში კი—მისი შესაბამისი კომენტარის წინ. კომენტარი, ტექსტისაგან განსხვავებით, შედარებით მომცრო ასოებით იწერება და მოთავსებულია ხელნაწერის აშიაზე ჩარჩოს სახით. ფურცლის შუაგულში კი ძირითადი ტექსტია მოცემული. ზოგჯერ ხელნაწერში ძირითადი ტექსტისა და კომენტარის ასოთა მოყვანილობა ერთნაირია. ასეთ შემთხვევაში კომენტარი იმავე გვერდზე ვერ ეტევა და გადადის მეორე მხარეს.

ზემოაღნიშნული ნიშნები დადასტურდა შემდეგ კომენტარებიან ხელნაწერებში:

S-1276, მეტაფრასი, XI — XIII სს.¹; A-124, დიდი სჯულისკანონი, XI — XII სს.²; A-1108, ბიბლია, XII ს.³; A-109, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულებანი, XII ს.⁴; A-110, დიონისე არეოპაგელის თხზულება, XII ს.⁵; Q-1152, ბიბლია, XII—XIII სს.⁶; Ier.-43, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ჰომილიები, XII—XIII სს.⁷; H-1669, იოანე სინელის კლემაქსი, XII—XIII სს.⁸; S-1463, არსენ ვაჩის ძის დოგმატიკონი, XII—XIII სს.⁹; Ier.-15, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ჰომილიები, XII ს.¹⁰; A-189, დიონისე არეოპაგელის თხზულება, XIII ს.¹¹; A-39, იოანე სინელის კლემაქსი, XIII ს.¹².

ზემოთ ჩამოთვლილ ხელნაწერებში გამოყენებული პირობითი ნიშნების წყარო ბერძნულ დამწერლობაში უნდა ვეძებოთ.

XI—XII საუკუნეებში ბერძნულიდან ქართულ ენაზე დიდი ინტერესით ითარგმნებოდა კომენტარებიანი ეგზეგეტიკური ხასიათის თხზულებანი. სავარაუდებელია, რომ თარგმნის პროცესში ხელნაწერში გადმოჰქონდათ ის მინიშნებანი, რომელიც დედნისათვის იყო დამახასიათებელი. ამის კარგი ნიმუშია კომენტარებიანი ხელნაწერების აშიებზე ტექსტის გარკვეულ ადგილას გაკეთებული მინაწერები: „ი ხ ი ლ ე შ უ ე ნ ი ე რ ი“, „შ უ ე ნ ი ე რ ი ე ს ე ა დ გ ი ლ ი“, „შ ე ი ს წ ა ვ ე შ უ ე ნ ი ე რ ი“, „შ ე ი ს წ ა ვ ე შ უ ე ნ ი ე რ ი ყ ო ლ ა დ“ და მონოგრამა, რომელიც ორი ასომთავრული ასოსაგან შედგება „Q“ და „P“. ო-ს მუცელშია რ ჩასმული¹³. აღნიშნული მონოგრამა ზემოთ ჩამოთვლილი ფრაზების მნიშვნელობის მქონეა. იგი იხსნება ბერძნულ დამწერლობაში არსე-

¹ ე. მეტრეველი, ვერმე მცირის ავტოგრაფი, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, ტ. I, 1959, გვ. 115—125.

² Ф. Жордания, Описание рукописей церковного музея, т. I, стр. 132.

³ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A კოლექციის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. IV, 1954, გვ. 92; თ. ქოჩია, ქრონიკები II, 1897, გვ. 36—39; კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, 1951, გვ. 392;

⁴ Ф. Жордания, Описание, т. I, стр. 123.

⁵ Ф. Жордания, Описание, т. I, стр. 124; პეტრე იბერიელი (ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი), შრომები, გამოსცა, გამოკლევდა და ლექსიკონი დაურთო ს. ენუქაშვილი, 1961, გვ. 020.

⁶ ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი, შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 1966, გვ. 150.

⁷ R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque patriarcale grecque à Jérusalem, 1924.

⁸ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის H კოლექციის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. IV, 1950, გვ. 96.

⁹ S ფონდის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. II, 1961, გვ. 213.

¹⁰ R. Blake, დასახ. ნაშრომი.

¹¹ Ф. Жордания, Описание, т. I, стр. 213; პეტრე იბერიელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 026.

¹² Ф. Жордания, Описание, т. I, стр. 42.

¹³ ეს მონოგრამა დადასტურდა ორ ხელნაწერში: A-1108, Q-1152.

ბული მსგავსი მონოგრამის მეშვეობით. ბერძნულში აღნიშნული აზრის მსგავსებას აცემად („იხილე შეუენიერი“ და სხვ.) იხმარება სიტყვა *ἀραξίν* ¹⁴. ხშირად ბერძნულ ხელნაწერებში ამ სიტყვის მაგიერ აშოიაზე იწერება პირველი ორი ასო „ა“ და „პ“, მონოგრამის სახით. ქართული მონოგრამა გამეორება ჩანს ბერძნულსა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ის ქართული ასოებით არის დაწერილი.

შდრ. **Ⲓ** **ⲑ**

ზოგიერთ კომენტარებიან ხელნაწერში ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად ქართული რიცხვითი ანბანის პარალელურად ვხვდებით ბერძნულ რიცხვით ანბანსაც (იხ. A-109, 1108, Q-1152).

გარდა ზემოაღნიშნულისა, არის ისეთი ფაქტიც, რომელიც, ჩვენი აზრით, ქართულში დადასტურებული ნიშნების ბერძნულიდან მომდინარეობას უეჭველს ხდის.

შუასაუკუნეების ბერძნულ დამწერლობაში სპეციალური ნიშნების სხვადასხვა სისტემა არსებობდა. ეს ნიშნები იხმარებოდა: ა. საიდუმლო დამწერლობისათვის (კრიპტოგრაფიული, მაგიური); ბ. ტაქიგრაფიისათვის; გ. სამედიცინო ხასიათის ტექსტებისათვის (ასტროლოგიური, ალქიმიური, სამედიცინო), პლანეტების, ქიმიური ელემენტებისა და სამედიცინო ტერმინოლოგიის აღსანიშნავად. ამ ნიშნების საშუალებით ტექსტში ხდებოდა გარკვეული სიტყვების შემოკლება. ეს უკანასკნელი კი, დროისა და მასალის ეკონომიას უწყობდა ხელს¹⁵. ერთი და იგივე ნიშანს ზოგჯერ სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდა დაკისრებული. მათი დანიშნულების განსაზღვრა ხდებოდა იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათის ტექსტში იყო ის გამოყენებული.

ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში დადასტურებული ნიშნების უმრავლესობა გრაფიკულ მსგავსებას ამჟღავნებს აღნიშნულ სპეციალურ ნიშნებთან (ამის შესახებ იხ. კატალოგი).

სავარაუდებელია, რომ ბერძნულ დამწერლობაში არსებული სპეციალური ნიშნები მაკავშირებელ ნიშნებად იქნა გამოყენებული ბერძნულ კომენტარებიან ხელნაწერებში. ქართულში კი ისინი ამ უკანასკნელის თარგმნის შედეგად გავრცელდა.

წერილს ერთვის პირობითი ნიშნების კატალოგი. კატალოგში მითითებულია ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებული ნიშნები ბერძნულში სად გვხვდება. ქართულ კომენტარებიან ხელნაწერებში გამოყენებული ყველა ნიშნის შეტანა კატალოგში ვერ მოხერხდა, რადგან ზოგიერთს თავისი შესატყვისი ნიშანი ბერძნულში ჯერჯერობით არ დაეძგნა.

¹⁴ Е. Э. Гранстрем, О некоторых приемах оформления византийских рукописей, XXV международный конгресс востоковедов, Москва, 1960, стр. 12.
¹⁵ Е. Э. Гранстрем, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

ბერძნული სპეციალური ნიშნების შესახებ არსებული ლიტერატურა (კერძოდ მელსაც ჩვენ გავეცანით) კატალოგში მითითებულია შემოკლებულად. ლიტერატურის სიას სრული სახით ვიძლევიტ სქოლიოში¹⁶.

¹⁶ E. Э. Гранстрем, О происхождении глаголической азбуки, Труды отдела древнерусской литературы, Институт русской литературы, XI, М.-Л., 1955; E. Э. Гранстрем, О некоторых приемах оформления византийских рукописей, XXV международный конгресс востоковедов, Москва, 1960; Г. Ф. Церетели, Сокращения в греческих рукописях, 2-изд., СПб, 1904; Н. В. Покровский, Очерки памятников христианской иконографии и искусства, 2-изд., СПб, 1900; Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Notae sententiarum, mathematicae, astronomicae, chymicae, iatricaе, Lugduni, 1688; V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, 2-te Aufl., Leipzig, 1911—1913; B. Groningen, Short Manual of Greek palaeography, 2-nd ed., Leiden, 1955; J. Mοraeu, P. Franchi deCavalieri, Constaniniana, Bysantinische Zeitschrift, 2-te Aufl., 1954, Bd.47, Hf. 1; R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris, 1954; M. Berthelot, Les origines de l'alchimie, Paris, 1885; M. Berthelot, Collection des anciens alchimistes grecs, 2-e livraison, Paris, 1888; Fr. Kenyon, Greek Papyri in the Britisch Museum, London, 1893; Fr. Lüdy, Alchemistische und chemische Zeichen, Berlin, 1928; R. Wünsch, Antikes Zaubergerät aus Pergamon, Jahrbuch der Keiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft VI, Berlin, 1905; G. W. Gessmann, Die Geheimsymbole der Chemie und Medicin des Mittelalters, München, 1900; G. Selenus, Cryptomenytices et Cryptographiae, Libri IX, Lüneburg, 1624; Kirsopp and Silvia Lake, Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200 (Monumenta Palaeographica Vetera), I—X, Boston, Mass, 1934—1939; Indices, Boston, Mass., 1945;

ბერძნული კომენტარებიანი ხელნაწერებიდან გამოყენებულია ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერები: რეკ.-66, 66a, 72, 341, 677; კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი Gr-48.

კომენტარებიან ხელნაწარებში გამოყენებული პირობითი ნიშნების
კატალოგი

A-109, 110, 189, 1108, Q-1152, S-1463

ეს ნიშანი ბერძნულში იხმარება ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 6; V. Gardthausen, S. 342), ალქიმიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 8, 16; G. Gessmann, Taf. 20; M. Berthelot, Les origines, pl. II) და მაგიურ ტექსტებში (Fr. Kenyon, p. 113; M. Berthelot, Collection, p. 156); გამოყენებულია აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Kirsopp and Silva Lake, II, pl. 80, 81, 127; VII, pl. 491).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 51).

A-109, 1108, Q-1152, S-1465

ბერძნულ ტექსტებში ეს ნიშანი იეროგლიფად არის გამოყენებული (V. Gardthausen, S. 342); იხმარება კრიპტოგრაფიული ანბანის ერთ-ერთ ასოდ (V. Gardthausen, S. 306) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Gr. 48, რეკ.-72, 341, 677).

A-109, 1108, Q-1152

ბერძნულში გამოიყენება ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 6), ალქიმიურ (G. Gessmann, Taf. 5), მაგიურ (R. Wünsch, Taf. 3) და კომენტარებიან ტექსტებში (E. Э. Гранстрем, О некоторых приемах..., стр. 7; Gr.-48).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Gr. 48, греч. 72; Kirsopp and Silva Lake, II, Taf. 127).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში გამოიყენება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 13, 47) და კომენტარებიან ხელნაწერებში ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Kirsopp, and Silva Lake, II, Taf. 118).

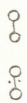
A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1) და კომენტარებიან ტექსტებში (R. Devreesse, pl. 6).

A-1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ (M. Berthelot, Les origines, pl. II; G. Gessmann, Taf. 5), კრიპტოგრაფიულ (V. Gardthausen S. 306) და კომენტარებიან ტექსტებში (Gr.-48).

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15, 43

ბერძნულში გამოიყენება ტაქიგრაფიულ (Г. Церетели, Таб. 8) და კომენტარებიან ტექსტებში (Kirsopp and Silva Lake, I, pl. 62; Gr. 48, греч. 72).

A-109, Jer.-15, 43

ბერძნულში იხმარება ასტროლოგიურ (G. Gessmann, Taf. 110), ალქიმიურ (M. Berthelot, Les origines, pl. II; G. Gessmann, Taf. 1), მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1) და ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Церетели, стр. 52).

A-1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში ეს ნიშანი იხმარება ალქიმიურ (M. Berthelot, Les origines, pl. II, Fr. Lüdy, S. 17; G. Gessmann, Taf. 31), ტაქიგრაფიულ (V. Gardthausen, S. 342) და კომენტარებიან ტექსტებში (Kirsopp and Silva Lake, IX, pl. 605).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში ის დასტურდება მათემატიკურ ნიშნად (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 5) და კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოდ (G. Selenus, p. 289).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ (Г. Ф. Церетели, таб. II)
და კრიპტოგრაფიულ ნიშნად (V. Gardthausen, S. 306).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად
(Kirsopp and Silva Lake, I, pl. 30) და ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф.
Церетели, стр. 61).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში ეს ნიშანი კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოა
(V. Gardthausen, S. 306), იგი იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენ-
ტართან დასაკავშირებლად (греч.-66, 66a, Gr.-48).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში ეს ნიშანი კრიპტოგრაფიული ანბანის ერთ-ერთი
ასოა (V. Gardthausen, S. 306); იხმარება ტექსტის კომენტართან
დასაკავშირებლად (Kirsopp and Silva Lake, II, Taf. 127).

A-124

ბერძნულში ის იხმარება ასტროლოგიურ ნიშნად (V. Gardt-
hausen, S. 34 q), კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოდ (V. Gardthausen,
S. 306) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Kirsopp and
Silva Lake, VII, pl. 491).

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15

ბერძნულში გამოიყენება ასტროლოგიურ (Du Cange, Glos-
sarium, Notae, p. 6) და მაგიურ ტექსტებში (Fr. Kenyon, pl. 91,
114; R. Wünsch, Taf. 1).

A-189, 1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება კომენტარის მისანიშნებლად (Gr.-48,
греч.-341).

÷○

A-1108, Q-1152

ბერძნულში ეს ნიშანი იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (E. Э. Гранстрем, О некоторых приемах..., стр. 7; Gr.-48, греч.-66a; Kirsopp and Silva Lake, III, pl. 124).

⊖

A-1108, Q-1152

ბერძნულში დასტურდება ალქიმიურ (G. Gessmann, Taf. 62), მაგიურ (R. Wünsch, Taf. 1) და კომენტარებთან ტექსტებში (греч.-72).

⊕

A-109, 1108, Q-1152

ბერძნულში გამოიყენება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 31) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-72)

♀

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში ეს ნიშანი ცნობილია ქრისტეს მონოგრამად (Н. Покровский, стр. 31; B. Groningen, p. 45; J. Moraev, p. 137); იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-72).

†

Q-1152, Jer. -43

ბერძნულში ეს ნიშანი იეროგლიფად არის გამოყენებული (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 22; V. Gardthausen, S. 343).

†

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 35) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-72).

⊕

A-109, Jer.-15, 43

ბერძნულში გამოიყენება კრიპტოგრაფიული (V. Gardthausen, S. 306) და მაგიური ანბანის ერთ-ერთ ასოდ (R. Wünsch, Taf. 3); იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Gr-48).

×

A-109, 1108, Q-1152, S-1463

ბერძნულში ცნობილია: როგორც ასტროლოგიური ნიშანი (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 6; B. Groningen, fig. 14), ალქიმიური (G. Gessmann, Taf. 15), მაგიური (Fr. Kenyon, p. 114) და კრიპტოგრაფიული (V. Gardthausen, S. 306); ის იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Kirsopp and Silva Lake, I, pl. 31, 32; R. Devreesse, pl. 16; греч.-66, 66a, 677).

✱

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15, 43

ეს ნიშანი ბერძნულში დასტურდება ალქიმიურსა (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 9; G. Gessmann, Taf. 34; M. Berthelot, Collection, p. 108) და მაგიურ ტექსტებში (Fr. Kenyon, p. 91, 123; R. Wunsch, Taf. 4).

S-1463

ბერძნულში ეს ნიშანი კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოდ არის გამოყენებული (V. Gardthausen, S. 306).

A-39, 109, 110, 189, 1108, Q-1152, S-1276, H-1669, Jer.-15.

ბერძნულში გამოიყენება იეროგლიფად (V. Gardthausen, S. 342; R. Devresse, pl. 7) კრიპტოგრაფიული ანბანისათვის (V. Gardthausen, S. 306), მაგიურ ნიშნად (R. Wunsch, Taf. 3) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, 11, pl. 127).

A-39, 109, 110, 124, 189, 1108 Q-1152, S-1463, H-1669, Jer.-15, 43

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 21; M. Berthelot, Collection, p. 108), ასტროლოგიურ, მათემატიკურ და სამედიცინო ტექსტებში (Du Cange, Glossarium Notae, p. 5, 6, 8) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, X, Taf. 724).

A-109, 1108, Q -1152 S-1463

ბერძნულში დასტურდება ალქიმიურ და სამედიცინო ხასიათის ტექსტებში (M. Berthelot, Collection, p. 108; Du Cange, Glossarium, Notae, p. 8).

Jer. -43, S. -1463

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ (G. Gessmann, Taf. 66; M. Berthelot, Collection, p. 110), მაგიურ (Fr. Kenyon, p. 91, 97; R. Wunsch, Taf. 3) და კომენტარებიან ტექსტებში (რეყ.-72).

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15

ეს ნიშანი ბერძნულში გამოიყენება ალქიმიურ (M. Berthelot, Collection, p. 110; Du Cange, Glossarium, Notae, p. 11), მაგიურ (M. Berthelot, Collection, p. 156) და კომენტარებიან ტექსტებში (E. Э. Гранстрем, О некоторых приемах..., стр. 7).

 ბერძნულში გამოიყენება ალქიმიურ (M. Berthelot, Collection, p. 116); G. Gessmann, Taf. 67; Du Cange, Glossarium, Notae, p. 14) და მაგიურ ნიშნად (R. Wünsch, Taf. 4); იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, IV, pl. 254; E. Э. Гранстрет, О некоторых приемах..., стр. 7).

A-1108, Q-1152

 ბერძნულში გვხვდება მაგიურ (M. Berthelot, Collection, p. 156) და ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф. Церетели, стр. 131; Fr. Kenyon, p. 251).

A-109, 1108, Q-1152

 ბერძნულში ის იხმარება ალქიმიურ (M. Berthelot, Collection, p. 108), ტაქიგრაფიულ (Fr. Kenyon, p. 251) და კრიპტოგრაფიულ ნიშნად (V. Gardthausen, S. 306); გამოიყენება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, II, pl. 127).

A-1108, Q-1152

 ბერძნულში ცნობილია ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 6) და ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф. Церетели, стр. 61); ეგვევ ნიშანი გამოყენებულია აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Gr.-48).

Q-1152, S.-1463, Jer.-15, 43

 ეს ნიშანი ბერძნულ წერილობით ძეგლებში გამოყენებულია კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოდ (V. Gardthausen, S. 306), მაგიურ (R. Wünsch, Taf. 1) და ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 77), ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, I, pl. 30, 31; Gr. -48).

A-1108, Q-1152, Jer. -43

 ბერძნულში ის იხმარება კრიპტოგრაფიული ანბანის ასოდ (V. Gardthausen, S. 306) და ალქიმიურ ნიშნად (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 12).

A-109, Q-1152, Jer.-43

 ეს ნიშანი ბერძნულ წერილობით ძეგლებში გარკვეული ტერმინის აღსანიშნავად დასტურდება (M. Berthelot, Collection, pl. VII, Du Cange, Glossarium, Notae, p. 20); ის გვხვდება ასტროლოგიურ ხასიათის ტექსტებში (იხ. E. Э. Гранстрет, О происхождении... стр. 311).

A-109, Jer.-15, 43

 ბერძნულში ცნობილია ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 5) და ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 97); იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч. -72).

A-109

ბერძნულში გამოყენებულია ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 1).

A-1108, Q-1152

ეს ნიშანი ბერძნულში გამოყენებულია სამედიცინო ტექსტებში (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 8) და მაგიური ანბანისათვის (M. Berthelot, Collection, p. 156).

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15, 43

ბერძნულში დასტურდება ალქიმიურ ტექსტებში (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 10, 11; M. Berthelot, Les Origines, pl. II), მაგიურ ნიშნად (M. Berthelot, Collection, p. 156) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (Gr.-48).

A-109, 1108, Q-1152

ბერძნულში ცნობილია ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 7) და მაგიურ ნიშნად (M. Berthelot, Collection, p. 156).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ (Fr. Kenyon, p. 251; B. Groningen, fig. 15), კრიპტოგრაფიულ (V. Gardthausen, S. 306) და კომენტარებიან ტექსტებში (K. and S. Lake, II, pl. 127; X, pl. 724; Gr.-48, რეკ.-341).

A-109, 1108, Q-1152

ეს ნიშანი ბერძნულში გვხვდება მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1) და სამედიცინო ხასიათის ტექსტებში (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 8).

A-109, 1108, Q-1152, S-1463

ბერძნულში ეს ნიშანი დასტურდება კრიპტოგრაფიულ (V. Gardthausen, S. 306), ტაქიგრაფიულ (Г. Ф. Церетели, стр. 125; V. Gardthausen, S. 336) და კომენტარებიან ტექსტებში (K. and S. Lake, I, pl. 24, 30; X, pl. 724; Gr. -48, რეკ. -66, 66a, 72, 341, 677).

A-1108, Q-1152

⋮
—

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф. Церетели, телн, стр. 21; V Gardthausen, S. 340; Du Cange, Glossarium, Notae, p. 3) და კომენტარის მისანიშნებლად (K. and S. Lake, II, pl. 127; Gr.-48, греч. -72).

A-1108, Q-1152

⋮

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ ნიშნად (B. Groningen, fig. 15; V. Gardthausen, S. 340; Г. Ф. Церетели стр. 38).

A-109, 1108, Q-1152, S-1463

Н
Н
Н

ბერძნულში გამოიყენება ასტროლოგიურ ნიშნად (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 5; E. Э. Гранстрем, О некоторых приемах... стр. 7).

A-1108, Q-1152

⊖

ბერძნულში იხმარება მაგიურ და ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Fr. Kenyon, p. 121, 252).

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15, 43

⊖

ბერძნულში მაგიური ანბანის ერთ-ერთი ასოა (M. Berthelot, Collection, p. 156).

A-109, 110, 1108, Q-1152, Jer. -15, 43

⊖
⊖

ბერძნულში იხმარება ასტროლოგიურ ნიშნად (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 10) და კომენტარის მისანიშნებლად (K. and S. Lake, II, pl. 127).

⊖

A-109, 110, 1108, Q-1152, Jer.-15,43

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 51).

⊖

A-109, Jer.-15, 43

ბერძნულში გამოყენებულია მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1) და ალქიმიურ ტექსტებში (G. Gessmann, Taf. 1, 42).

⊖

⊖

A-109, 1108, Q-1152

ეს ნიშანი ბერძნულში დასტურდება სამედიცინო ტექსტებში (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 16).

⊖

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში ეს ნიშანი მაგიური ანბანის ერთ-ერთი ასოა (M. Berthelot, Collection, p. 156); ეგვიპტე ნიშანი იხმარება აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (რეყ. -72, K. and S. Lake, X, pl. 703).

⊖

A-109, Jer.-43

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 38, 79) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (K. and S. Lake, VII, pl. 491, Gr.-48, რეყ.-72).

⊖

Q-1152

ბერძნულში გვხვდება ალქიმიურ (G. Gessmann, Taf. 4) და მაგიურ ნიშნად (R. Wunsch, Taf. 1; Fr. Kenyon, p. 103), ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (რეყ.-72).

⊖

A-1108, Q-1152

ბერძნულში დასტურდება ალქიმიურ ტექსტებში (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 11; M. Berthelot, Collection, p. 108).

⊖

- Q-1152
 ბერძნულში იხმარება ასტროლოგიურ ნიშნად (Du Cange,
 Glossarium, Notae, p. 5).
- A-1108, Q-1152
 ბერძნულში გამოყენებულია ალქიმიურ ნიშნად (Du Cange,
 Glossarium, Notae, p. 12, 17).
- Jer.-15, 43
 ბერძნულში მსგავსი ნიშანი დასტურდება ალქიმიურსა (G. Ges-
 smann, Taf. 29) და კომენტარებიან ტექსტებში (греч.-72).
- A-109, Jer. -43
 ბერძნულში ის გვხვდება მაგიურ (Fr. Kenyon, p. 91) და კო-
 მენტარებიან ტექსტებში (E. Э. Гранстром, О некоторых приемах...,
 стр. 7; K. and S. Lake, I, pl. 32).
- A-109, 110, 189
 ბერძნულში ეს ნიშნები იხმარება ალქიმიურ (G. Gessmann,
 Taf. 58), ასტროლოგიურ (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 6;
 B. Groningen, fig. 14), მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1, 4) და კრიბტო-
 გრაფიულ ტექსტებში (V. Gardthausen, S. 306).
- A-189
 ბერძნულში გამოყენებულია მაგიურ (Fr. Kenyon, p. 111) და
 ტაქიგრაფიულ ნიშნად (B. Groningen, p. 44; V. Gardthausen,
 S. 352).
- A-1108, Q-1152, Jer.-15, 43
 ეს ნიშანი ბერძნულში იხმარება რიცხვითი მნიშვნელობის აღ-
 სანიშნავად (Fr. Kenyon, p. 252) და ტექსტის კომენტართან დასა-
 კავშირებლად (K. and S. Lake, I, pl. 30; X, pl. 724; Gr.-48, греч.-
 72; E. Э. Гранстром, О некоторых приемах..., стр. 7).

ღ

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-15, 43

ბერძნულში იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (M. Berthelot, Les origines, pl. II) და ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-72, 677; K. and S. Lake, II, pl. 80, 118, 127; IV, pl. 267).

ტ

ტ

რ

A-109, 1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში გამოყენებულია ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-66a, 72).

⋮

A-39, 1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (E. Э. Гранстрем, О некоторых..., стр. 7, K. and S. Lake, IX, pl. 605; X, pl. 685).

⌋

A-1108, Q-1152

ბერძნულში გამოყენებულია ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (E. Э. Гранстрем, О некоторых..., стр. 7).

ჰ

A-1108, Q-1152

ბერძნულში მაგიური ანბანის ასოა (R. Wunsch, Taf. 4).

ჰ

Q-1152

ბერძნულში იხმარება კრიპტოგრაფიულ ნიშნად (V. Gardthausen, S. 306).

ჰ

A-109

ბერძნულში მაგიურ ტექსტებშია გამოყენებული (E. Э. Гранстрем, О происхождении, стр. 312).

- H
A-109
ეს ნიშანი ბერძნულში ალქიმიურ ტექსტებში დასტურდება (M. Berthelot, Collection, pl. IV)
- H
A-109
ბერძნულში იხმარება მაგიურ ტექსტებში (Fr. Kenyon, p. 90).
- K
A-1108, Q-1152
ბერძნულში გამოიყენება ასტროლოგიურ ნიშნად (Du Cange, Glossarium, Notae, p. 5).
- K
A-1108, Q-1152
ბერძნულში იხმარება მაგიურ (R. Wunsch, Taf. 1) და ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 3); აგრეთვე ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (реч.-66, 66a).
- K
A-109
ბერძნულში ის იხმარება ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann, Taf. 28).
- K
A-109.
ბერძნულში ალქიმიურ ნიშნად არის გამოყენებული (G. Gessmann, Taf. 51).
- K
A-1108, Q-1152
ბერძნულში ის ცნობილია ალქიმიურ ნიშნად (G. Gessmann Taf. 119).
- K
A-1108, Q-1152
ბერძნულში გამოყენებულია ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф. Церетели, стр. 48).

A-1108, Q-1152, Jer.-43

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ ნიშნად (V. Gardthausen, S. 340; Г. Ф. Церетели, стр. 124).

A-110, 1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტაქიგრაფიულ ნიშნად (Г. Ф. Церетели, стр. 102)

A-1108, Q-1152

ბერძნულში გამოყენებულია მაგიურ ნიშნად (R. Wunsch, Taf. 1).

A-1108, Q-1152

ბერძნულში იხმარება ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად (греч.-66, 66a).

A-1108, Q-1152

ბერძნულ ხელნაწერში დასმულია თავის დასასრულს (греч.-72).

Q-1152

ბერძნულში პარაგრაფის დასაწყისის აღსანიშნავად იხმარებოდა (V. Gardthausen, S. 403).

Л. Р. Каджаиа

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ В ГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЯХ С КОММЕНТАРИЯМИ

Резюме

В грузинских рукописях с комментариями встречаются условные знаки связывающие текст со схолиями. Применение этих знаков наблюдается с XI века. Условный знак в тексте стоит на комментируемом

слове; тот же самый знак ставится в начале комментария. При помощи этих знаков устанавливается связь между текстом и комментарием.

Большинство из этих знаков обнаруживают сходство с теми-же символами знаками, которые употреблялись в греческой письменности.

Употребленные в грузинских рукописях знаки и их греческие параллели отражены в каталоге.

მ. ბაზავერიანი

ზოტა რუსთაველის პორტრეტი მ. წ. ზაზაძეშვილი „გიგნისტაქოსის“
ხელნაწერიდან

ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნის მხატვრობა შინაარსის დამასურათე-ბელი მრავალი ცალკეული სცენითა თუ ერთიანი საილუსტრაციო ციკლითაა წარმოდგენილი. მასში ბევრი სცენაა ისტორიული და ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით საინტერესო. იგი შეიცავს არა მარტო წმინდანთა, არამედ ისტორიულ პირთა პორტრეტულ გამოსახულებებსაც. ამ პორტრეტების მიმართ, მართალია, თითოეული ოსტატი ინდივიდუალურ მიდგომას იჩენს, ხშირად იგი შესრულებულია რამდენიმე საუკუნის შემდეგ, მაგრამ ყოველთვის საინტერესო მასალაა წარმოდგენილი თანამედროვე ეკონოგრაფიული ნორმების, ჩაცმულობისა თუ სტილის თვალსაზრისით.

ქართული ხელნაწერი წიგნის მხატვრობაში უმეტესად ტექსტის ავტორთა გამოსახულებანია წარმოდგენილი. ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში, მართალია, ხშირად იხსენიება მომგებელთა და გადაწერთა სახელები, მაგრამ მათი პორტრეტული გამოსახულებანი იშვიათად გვხვდება. გამონაკლისია, მაგალითად, მინიატურისტ-კალიგრაფის მამუკა თავაქარაშვილის პორტრეტი XVII ს. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერიდან. ფრესკულ მხატვრობაში ხშირად გვხვდება ქტიტორთა გამოსახულებანი, ქართულ ხელნაწერ წიგნში კი ძირითადად ავტორთა გამოსახულებებს ეძლევათ უპირატესობა.

ჩვენამდე მოღწეულ სასულიერო შინაარსის ხელნაწერებს, კერძოდ, ოთხთავების ცალკეულ თავს, თუ იგი მოხატულია, ძველთაგანვე დართული აქვს მისი შესაბამისი ავტორის—მხატვრის პორტრეტული გამოსახულება. დავითნის ტექსტს (H-53, A-351) წინ უძღვის დავითის პორტრეტი. მსგავსს მაგალითებს ვხვდებით საერო ხასიათის ხელნაწერებშიც: ანტონ კათალიკოსის წყობილიტიკვობას (H-382) წინ უძღვის დავით ეგნატეს-ძე თუმანიშვილის მიერ დახატული ანტონ I-ის სურათი, ალაპიტ დიაკონის სამეფო ტომარს (H-1561, Q-168) ერთვის ალაპიტ დიაკონის გამოსახულება (ერთ შემთხვევაში იგი მუხლმოდრეკილია წიგნით ხელში იუსტინიანე კეისრის წინ), სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონს (S-4748) უძღვის ალექსი მესხიშვილის მიერ შესრულებული საბას პორტრეტი, ისააკ ასურის წიგნს (Q-356) დართული აქვს მხატვარ ალექსი ბაქრაძის მიერ შესრულებული ისააკ ასურის გამოსახულება, თამარის ხობის კრებულში თამარის წინაშე მუხლმოდრეკილი შავთელისა (4r) და ჩახრუხადის (20r) ფიგურებია გამოხატული.

შოთა რუსთაველის, როგორც პოემის ავტორის პორტრეტული გამოსახულება, ტრადიციის თანახმად, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებს დასაწყისში დაეთვის. მინიატურულ მხატვრობაში შოთას პორტრეტი სამ ხელნაწერში გამოხატულია: მამუკა თავაქარაშვილისეულ XVII ს. ვეფხისტყაოსანში (H-599), ე. წ. ზაზა ციციშვილისეულ ხელნაწერსა (Q-1082) და გვიანი ხანის, კერძოდ, XIX ს. ერთ-ერთ ვეფხისტყაოსანში (H-2055), სადაც პოეტის გამოსახულება (8v), ისევე, როგორც ხელნაწერში არსებული სხვა სურათები, დაბალ მხატვრულ დონეზეა შესრულებული.

შოთა რუსთაველის ცნობილი პორტრეტული გამოსახულება (იხ. ტაბ. 1) ე. წ. ზაზაეული ხელნაწერიდან, დაცულია ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, თვით ხელნაწერი კი, საიდანაც ამოჭრილია ეს მინიატურა, ინახება კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში (Q-1082).

ხელნაწერი ზომით 36 X 26, შეიცავს 190 ფ. ტექსტის თითოეული გვერდი ჩასმულია ოქროს საღებავებით შესრულებულ ორნამენტირებულ ჩარჩოში, ხოლო დასაწყისი გვერდი შემკულია თავსამკაულითა და წვრილი ყვავილები-საგან შემდგარი ორნამენტული ფონით. შოთა რუსთაველის მინიატურას, რომელიც ცალკე ინახება, გარს უვლის ამჟამად დაზიანებული ორნამენტირებული ჩარჩო-ბორღური.

ხელნაწერის საერთო შემკულობისა და შოთა რუსთაველის ჩარჩო-ბორღურის სტილისტური თავისებურებანი ასეთია: ტექსტის ცალკეული გვერდის მხატვრული ბორღურების ორნამენტულ ნახატს შეადგენს სტილიზებული მცენარეულობა, რომელიც შეუფერავ ეტრატზე გამოხატულია მოყვითალო და მომწვანო ტონალობის ოქროთი. ეს სტილიზებული მცენარეული ორნამენტი წერის მხატვრული მანერით, ტექნიკურ საშუალებათა გამოყენებით ბევრად უფრო ვეფხისტყაოსნის (H-54) ბორღურების მსგავსია, მაგრამ მისი მრავალფეროვანი ორნამენტისაგან განსხვავებით, ყოველ გვერდზე ერთი და იგივე ნახატი მეორდება. ხელნაწერის დასაწყისში წარმოდგენილი სწორკუთხა ფორმის თავსამკაული შეესილია წვრილი ყვავილოვანი ორნამენტით, ოქროსფერ ფონზე შესრულებული ნახატი მეტად ფაქიზი შავი ხაზებითაა გამოკვეთილი. კოლორიტში ძირითადია ულტრამარინისა და ოქროს შეხამება, დამატებით ფერებად კი გამოყენებულია შინდისფერი და ნარინჯისფერი. საღებავები სქელი და გაუშვებია. ტექსტის ქვეშ ფონი დასერილია ამავე სტილში შესრულებული ყვავილოვანი ორნამენტით, ისე რომ, ეს დასაწყისი გვერდი მხატვრულ ერთიანობაშია წარმოდგენილი. თავსამკაულის სტილი განსხვავდება ტექსტის ოქროს ბორღურებისაგან, მაგრამ, თავის მხრივ, იდენტურია იმ ბორღურისა, რომელიც ამჟამად ამკობს შოთა რუსთაველის პორტრეტულ გამოსახულებას. შოთას პორტრეტსაც გარს უვლის ულტრამარინისა და ოქროს საღებავებით შექმნილი ორნამენტირებული ჩარჩო¹.

პირველ ცნობებს ზაზა ციციშვილისეული ხელნაწერის შესახებ ჩვენ ვხვდებ-

¹ ასეთი სტილისტური მონაცემები უარყოფენ პაულ ინგოროყვას აზრს იმის შესახებ რომ ტექსტის ბორღურები და ბორღური, რომელიც ჩარჩოდ ემსახურება შოთა რუსთაველის პორტრეტულ გამოსახულებას, ერთი მხატვრის მიერაა შესრულებული ერთ სტილში. იხ. თხზულებათა ტ. 1, თბ., 1963, გვ. 877.

ბით გ. ლეონიძესთან². მისი ცნობით ხელნაწერის პირველი მფლობელი, ვეფხისტყაოსნის ავტორი, ციციშვილი, რომელიც ცხოვრობდა მე-17 საუკუნეში. ხელნაწერის ბოლოს 190v არსებულ გადაწერის მიერ დამატებულ ერთ-ერთ სტროფში ლევან მირზას სახელის ქვეშ გ. ლეონიძემ ამოიკითხა სარდალ სახლბუფცეს ზაზას სახელი (იხ. ტაბ. II), რომელსაც იგი ხელნაწერის მომგებელად სთვლის. ხელნაწერის შემდგომი ისტორია ასეთია: ხელნაწერი ხელთ ჩავარდნია ლევან მირზას, მერე მის შვილს ვახტანგ VI, შემდეგ ვახტანგ VI-ის ასულს თამარს, რომლისგანაც ხელნაწერი ერეკლე II, ხოლო შემდეგ კი მის უმცროს ქალს თეკლე ბატონიშვილს რგებია. პლ. იოსელიანის ცნობით, ეს თეკლესეული ხელნაწერი მის უმცროს ვაჟს ალექსანდრე ორბელიანს მ. ს. ვორონცოვისათვის 1853 წელს მიუერთებია, როგორც იშვიათი საჩუქარი. ვორონცოვს, გავრცელების მიზნით, პორტრეტი ხელნაწერიდან ამოუჭრია. ამ მინიატურიდან გააკეთა გაგარინმა ფერადი ასლი დაზიანებული ნაწილების აღდგენით.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება (გაგარინი³, ინგოროყვა⁴, ამირანაშვილი⁵), რომ მინიატურა შოთა რუსთაველის გამოსახულებით ამოჭრილია უფრო ძველი ხელნაწერიდან და ჩაერთვია ზაზასეულ ვეფხისტყაოსანში. ამ ადრეული პერიოდის ხელნაწერად, რომელსაც ეკუთვნოდა ეს პორტრეტი, პ. ინგოროყვა XV ს-ის ხელნაწერს თვლის. მინიატურის მეორე მხარეს მინაწერია, სადაც მოხსენიებულია სახელი რამაზ. ამ რამაზს იგი მე-15 ს. ქსნის ერისთავად მიიჩნევს და ამის მიხედვით პორტრეტსაც მე-15 ს-ით ათარიღებს. მისი აზრით, ეს ერისთვისეული XV ს. ხელნაწერი შემდგომ მზითევში გაჰყოლია რამაზის შვილს, რომელიც ციციშვილზე გათხოვილა. მე-17 ს. კი ამ საგვარეულოს წარმომადგენელს გადაუწერიანება ახალი ხელნაწერი, სადაც მოუთავსებიათ უკვე დაძველებული ხელნაწერიდან ეს პორტრეტი.

პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ს. კაკაბაძე ამ მინაწერს XVII ს. შიაკუთენებს⁶. ხელნაწერთა ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი ნ. შოშიაშვილი ასევე უარყოფს პორტრეტის დათარიღებას ამ წარწერის მიხედვით. პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე, ასევე სხვა არსებული წარწერის მიხედვით, იგი რამაზს მე-18 ს. პიროვნებად მიიჩნევს. მეორე მინაწერში რამაზი მოხსენიებულია მდივანბეგად, მდივანბეგების ინსტიტუტი კი მე-17 საუკუნემდე საქართველოში არ არსებულა⁷.

შ. ამირანაშვილი ზაზასეული ხელნაწერის თარიღად თვლის მე-17 ს., ხოლო თვით შოთა რუსთაველის მინიატურას (საზის მოდელირების, ჩაცმულობის, ქაღალდის ხარისხის მიხედვით) უფრო ადრეულ პერიოდს მიაკუთვნებს. მისი

² გ. ლეონიძე, ვეფხისტყაოსნის ახალი ხელნაწერი, ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წიგნი 1, თბ., 1935, გვ. 21.

³ Гагарин, Le Caucase Pittoresque, Париж.

⁴ პ. ინგოროყვა, თბულებანი, ტ. 1, თბ., 1963, გვ. 876.

⁵ შ. ამირანაშვილი, შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულება ძველ ქართულ ხელოვნებაში, თბილისის უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული «შოთა რუსთაველი», 1966, გვ. 167.

⁶ ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხის გარშემო, მნათობი, 1927, № 11—12, გვ. 252.-

⁷ ნ. შოშიაშვილი, XII—XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთაველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, ცისკარი, 9, 1965, გვ. 148—149.

აზრით, მინიატურას საფუძვლად უდევს პოეტის პორტრეტული გამოსახულება XII—XIII სს., რომელიც ნაწილობრივ XV საუკუნეშია გადაწერილი⁸.

ხელნაწერის მხატვრულმა და პალეოგრაფიულმა შესწავლამ, შოთა რუსთაველის მინიატურასთან შედარებითა ანალიზმა, გამოავლინა ზოგიერთი მომენტები, რომელიც პორტრეტის დათარიღებისათვის და საერთოდ ხელნაწერის ისტორიისათვის საინტერესო მასალას წარმოგვიდგენს:

1. ე. წ. ზაზასეულ „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერში (Q-1082) სხვა ხელნაწერიდან ვადმოტანილია არა მარტო შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულება, არამედ ამჟამად ტექსტის გარშემო არსებული ოქროს საღებავით შესრულებული ბორღურებიც.

2. შოთა რუსთაველის მინიატურას ზურგის მხრიდან შემორჩენილი აქვს ტექსტის შემკულობის ანალოგიური ბორღურის ფრაგმენტი, რაც მიუთითებს ოქროს ბორღურებისა და შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულების შესრულების ერთდროულობაზე.

3. მხატვრული და პალეოგრაფიული მონაცემები „ზაზასეული“ ხელნაწერის შექმნის შემდეგ სურათს გვიხატავს: ა) ხელნაწერის ტექსტის გადაწერამდე სხვა ხელნაწერიდან ვადმოიტანეს შოთა რუსთაველის მინიატურა და ოქროს ბორღურები; ბ) შოთა რუსთაველის დაზიანებული მინიატურა შეამკეს ახალი ჩარჩო-ბორღურით და იმავე სტილში მოხატეს ხელნაწერის დასაწყისი გვერდი თავსამკაულითა და წერილი ყვავილებისაგან შემდგარი ორნამენტული ფონით; გ) ხელნაწერის მხატვრული შემკობის შემდეგ გადაიწერა ტექსტი.

ხელნაწერის შემკულობის საერთო სტილის და ცალკეული ფურცლების შესწავლამ დაგვანახვა, რომ არა მარტო შოთა რუსთაველის პორტრეტი, არამედ მხატვრული ბორღურებიც არ იყო ამ ტექსტისათვის თავიდანვე განკუთვნილი და რომ ისინი იმავე ხელნაწერიდანაა აღებული, რომელსაც ეკუთვნოდა შოთა რუსთაველის პორტრეტი.

ჩვეულებრივ მხატვრული ბორღურები (მაგ., ავალიშვილისეული ვეფხისტყაოსნის H-2075 ბორღურები, სპარსული საბუთების მხატვრული ბორღურები) მზადდებოდა ცალკე, დამოუკიდებლად და შემდეგ უერთდებოდა ტექსტის გვერდებს ისე, რომ ძნელია ამ შეერთების ადგილის შემჩნევა თვალით. ბორღურისა და ტექსტის გვერდების კიდეები ერთმანეთზე ოდნავ გადადიოდა და ეს ადგილი შემდეგ იფარებოდა ფერადი ხაზებისაგან შემდგარი ფაქიზად შესრულებული წერილი ზოლებით. ამ შემთხვევაში ზაზასეული ხელნაწერის ტექსტის ფურცლები (იხ. ტაბ. III) შეერთებულია ბორღურებთან მეტად უხეშად. ეს იმის გამო, რომ ბორღურები სხვა ხელნაწერიდან გამოყენებულია ფერადხაზოვანი ზოლებით, ისინი ამოჭრილია ისე, რომ მათ შერჩაჲ ძველი ფურცლის ნაწილებიც, რითაც დაწებებული არიან ტექსტის გვერდებს. ნაწიბურები საკმაოდ შესამჩნევია, კიდეები ფართოდაა ერთმანეთზე გადასული, რის გამოც შეერთების ადგილები მეტად უხეშია, ბორღურები ოდნავ დანაოჭებული. შემორჩენილ ძველი ფურცლის კიდეებზე შესამჩნევია, რომ ტექსტია გადაშლილი და ზედ ახალი — ზაზასეული ხელნაწერის ტექსტია დაწერილი (8v, 31v, 35v, 41r, და სხვ.). ამ ნაწიბურებზე ასევე ჩანს მთელ სიგრძეზე ერთმანეთის მოშორებით ასოების ნაშთები (11r, 13 r), რომლებიც უნდა ასახავდნენ ძველი ვე-

⁸ შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული მინიატურა, მოსკოვი, 1966, გვ. 46.

ფხისტყაოსნისეული ტექსტის სტრიქონებს შორის ინტერვალებს. გარდა, თანამედროვე ტექსტის სტრიქონები გადადიან ძველი ფურცლის კიდეებზე, რაც იმის დამამტკიცებელია, რომ ზაზასეული ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერი გადაწერილია ტექსტის ფურცლების ბორღურებთან შეერთების შემდეგ. ტექსტის ფურცლები რომ სპეციალურად ამ ბორღურებზეა. მორგებული, მიგვითითა იმ გარემოებამაც, რომ ისინი შეცვლილია დაუზიანებელ ბორღურებში (ხელნაწერი რომ დაზიანებული ყოფილიყო, უნდა გაცვეთილიყო მისი კიდეები, ამ შემთხვევაში — ბორღურები).

ოქროს ბორღურები და შოთას მინიატურა რომ ერთი ხელნაწერიდანაა აღებული ამას ამტკიცებს ის, რომ მინიატურას მეორე მხრიდან ზედა ნაწილში შემორჩენილი აქვს ტექსტის ოქროს ბორღურის ანალოგიური ფრაგმენტი (იხ. ტაბ. IV), რომელიც მინიატურის თანადროულია.

ოქრო ამ პატარა ფრაგმენტზე საკმაოდ გადაქექილია, მაგრამ ნახატი ნათლად გასარჩევია. ტექსტის ბორღურები, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, თითოეულ გვერდზე იმეორებენ სტილიზებული ყვავილების ერთი და იგივე ორნამენტს. ამ ფრაგმენტზეც იგივე ნახატია წარმოდგენილი. ტექსტის ბორღურებისაგან განსხვავებით, ფრაგმენტი მინიატურის ფურცელთან შერწყმულია ისე, რომ ნაწიბურების შეერთების ადგილი სრულიად შეუმჩნეველია, მეტად ფაქიზადაა გაყვანილი ფერადნახოვანი ზოლები (ეს ზოლი recto მხრიდან ემთხვევა კიდევ მინიატურის კიდეს). მინიატურის ზურგის მხარე დაზიანებულია, მრავალ ადგილას აღდგენილი და გვიანდელი წარწერებითაა დასერილი. ფრაგმენტი ნაწილობრივ ამ რესტავრაციის ქვეშაა მოქცეული. გარდა ამისა, მისი ფონი ერწყმის ფურცლის ფონს, მაშინ როდესაც ხელნაწერი ტექსტის გვერდები ბორღურის ფონისაგან განსხვავებული, უფრო ღია ფერისაა. ყოველივე ამის გამო ფრაგმენტი ბუნებრივადაა შერწყმული ფურცელს და ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ იგი მისი განუყოფელი ნაწილია. სწორედ ამიტომაც, როგორც ჩანს, ასეთი პატარა, მაგრამ მნიშვნელოვანი დეტალი მკვლევართა ყურადღების გარეშე დარჩა. ამრიგად, ფრაგმენტი ნაწილია იმ ბორღურისა, რომელიც უფრო ადრეული ხანის ვეფხისტყაოსნისეულ ხელნაწერში, მსგავსად ტექსტის გვერდებისა, ამკობდა შოთა რუსთაველის მინიატურას. რადგან მინიატურა ერთვოდა ხელნაწერს როგორც სატიტულო ფურცელი, ხოლო ბორღურები კი მზადდებოდა ორმხრივ მოხატული, ამიტომ მინიატურას ორნამენტი მეორე მხრიდანაც შემორჩა. შემდეგ, როდესაც აღადგინეს შოთას მინიატურა, უკვე დაზიანებულ შემორჩენილ ფრაგმენტზე დააკრეს ახალი ჩარჩო-ბორღური⁹.

მხატვრული და პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ცხადი გახდა, რომ შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულების ჩარჩო განახლდა

⁹ ცხადია, ადრეული პერიოდის ხელნაწერიც ვეფხისტყაოსანი იყო, რადგან შოთას პორტრეტი, როგორც სატიტულო ფურცელი, წარმოდგენილი იქნებოდა მხოლოდ შოთას პოემის ხელნაწერში. ხელნაწერის ბოლოს ბორღურზე არსებული მინიაწერიც: «ამ ვეფხისტყაოსნის ფურცელი ორას თორმეტი არისო», ბორღურებიანი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის პავინაციას უნდა აღნიშნავდეს, მით უმეტეს, იგი შესრულებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და განსხვავებული ფერის მელნით. ფურცელთა ახალ ნუმერაციასთან შეუსაბამობას გ. ლეონიძე, პლ. იოსელიანის ცნობაზე დაყრდნობით, იმით ხსნის, რომ ხელნაწერში შოთას მინიატურის გარდა უნდა ყოფილიყო პოემის ამჟამად დაკარგული 21 სიუჟეტური კომპოზიცია.

მაშინ, როდესაც გადაიწერა ე. წ. ზაზასეული ვეფხისტყაოსნის ტექსტი მხატვრის მიერ შეიმკო ხელნაწერის დასაწყისი გვერდიც. ამას აღასტყვევებთ გარემოება, რომ პირველი გვერდი ხელნაწერისა (იხ. ტაბ. VI), რომელიც შემკულია თავსართითა და ორნამენტირებული ფონით, გადაწერილია ტექსტის ხელით. თავის მხრივ, ტექსტი შესრულებულია მხატვრობასთან ერთდროულად: ტექსტის ფონი განუყოფელია თავსართისაგან, იგი მოფენილია თავსამკაულის სტილში შესრულებული ორნამენტით, რომელზედაც დაწერილია ტექსტი. ამდენად შოთა რუსთაველის მინიატურის ახლანდელი დეკორატიული ჩარჩო, რომელიც შესრულებულია თავსამკაულის სტილში, ხელნაწერი ტექსტის ერთდროულიცაა. ჩარჩო-ბორღურისა და თავსამკაულის სტილიც შეესაბამება ხელნაწერი ტექსტის პალეოგრაფიულ დათარიღებას, კერძოდ მე-17 საუკუნეს. ორნამენტული ნახატი, კოლორითა და წერის მანერით ისინი ახლოს დგანან მაგ. ბაღდასარაშვილის მიერ გადაწერილ მე-17 საუკუნის ვეფხისტყაოსნის თავსამკაულის მხატვრობასთან¹⁰.

ამრიგად, ზემოთ აღნიშნული დაკვირვებების საფუძველზე ე. წ. ზაზასეული ვეფხისტყაოსნის Q-1082 ხელნაწერის შექმნის სურათი ასეთნაირად წარმოგვიდგება: ხელნაწერი ორ ეტაპზეა შექმნილი. პირველ ეტაპზე შესრულდა შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულება და ოქროს ბორღურები, რომლებიც ერთი და იმავე ხელნაწერის შემკულობას წარმოადგენენ. მეორე ეტაპზე კი ეს მხატვრული ბორღურები და შოთას მინიატურა გამოიყენეს დღეს ჩვენს ხელთ არსებული ე. წ. ზაზასეული ვეფხისტყაოსნის ტექსტის შესამკობად, მხოლოდ ტექსტის გადაწერამდე აღადგინეს შოთა რუსთაველის ჩარჩო-ბორღური და იმავე სტილში მოხატეს ხელნაწერის დასაწყისი გვერდი ორნამენტირებული ფონითა და თავსამკაულით.

ზაზა ციციშვილისეული ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერი, როგორც პალეოგრაფიული ნიშნების, ისე მასში მოხსენიებული ისტორიული პირების—ხელნაწერის მომკვებლის ზაზა ციციშვილისა¹¹ და ხელნაწერის გამამწერის იოსებ თბილელის მიხედვით, დათარიღებულია მე-17 საუკუნით, კერძოდ 1661—64 წლებ-

¹⁰ აღმოსავლურ ხელნაწერებში ასეთი ტიპის ბორღურები ხშირადაა გამოყენებული მინიატურების შესამკობად. ზოგიერთ შემთხვევაში განმეორებულია ჩარჩო-ბორღურის ორნამენტის სქემატური ნახატიც.

¹¹ ხელნაწერის ბოლოს მოხსენებულ ლევან მირზას (მისი სახელი, როგორც აღნიშნული იყო, დაწერილია სარდალ სახლთუხუცეს ზაზას ამოშლილ წარწერაზე და შესრულებულია ტექსტის მსგავსი ფერის მელნით და შეტანილია მისგანველებული ხელით იხ. ტაბლე II და VII) გ. ლეონიძე ვახტანგ VI-ის მამად მიიჩნევს. როგორც ჩანს, ხელნაწერი ლევან მირზას ოჯახის კუთვნილებას წარმოადგენდა. ზაზასეული ვეფხისტყაოსნის ტექსტი ნაბეჭდი ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემის წყაროდაა მიჩნეული. პლ. იოსელიანი და შემდეგ გ. ლეონიძე აღნიშნავენ, რომ ვახტანგ VI თავისი გამოცემის ბეჭდვის დროს ამ ხელნაწერთი ისარგებლა და მისი ორთოგრაფიული შეცდომებიც გაიმეორა. მე-17 საუკუნის ვეფხისტყაოსნის რედაქციების შედარებითი ანალიზის საფუძველზე ს. ციციშვილი ასკვნის, რომ ზაზასეული ხელნაწერის შემოკლების შედეგად შემუშავდა 1712 წლის გამოცემა. იხ. ს. ციციშვილი «ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული გამოცემის წყაროები», საიუბილეო კრებული შოთა რუსთაველი», გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი, 1966 წ., გვ. 170. ზემოთაღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინების საფუძველზე იქნებ შესაძლებელი იყოს აიხსნას მიზეზი, რამ გამოიწვია უფრო ადრეული ხანის ვეფხისტყაოსნის დაუზიანებელ, ოქროს საღებავით შესრულებულ ბორღურებში ამ ახალი ტექსტის ფურცლების ჩადგმა. ვარაუდის სახით გვინდა აღვნიშნოთ: ხომ არ ყოფილა ასეთი მნიშვნელოვანი რედაქციის ტექსტი თვით ვახტანგ VI მიერ საგამომცემლოდ საგანგებოდ მოზადებული?

ბით. შ. ამირანაშვილი ხელნაწერს ათარიღებს მხატვრული ბორდურების მხატვრული ვით, კერძოდ მე-17 ს. ბეგთაბეგისეული ვეფხისტყაოსნის H-54 ბორდურების შედარების საფუძველზე.

ზემოთ აღნიშნული გარემოება, რომ ბორდურები და შოთა რუსთაველის მინიატურა ერთ ხელნაწერს ეკუთვნოდა და ამდენად ერთ დროსაა შესრულებული, საშუალებას გვაძლევს ბორდურების შესრულების დრო გამოვიყენოთ შოთა რუსთაველის პორტრეტული გამოსახულების დასათარიღებლად.

მხატვრული ბორდურები სტილიზებული მცენარეული ორნამენტით გვხვდება სპარსულ, შუაზიის XVI—XVII სს. ხელნაწერებში¹². ქართულ მინიატურულ მხატვრობაში ასეთი ბორდურები წარმოდგენილია 1600 წლის ახლო ხანებისათვის გადაწერილ ავალიშვილისეულ H-2074 ვეფხისტყაოსნის (მხოლოდ აქ ორნამენტულ ნახატში ადამიანთა, ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებანია ჩართული) და 1680 წ. გადაწერილ და მოხატულ ზემოთ აღნიშნულ ბეგთაბეგისეული ვეფხისტყაოსნის H-54 ხელნაწერთა ტექსტის თითოეულ გვერდზე (ეს ბორდურები „ზაზასეული“ ხელნაწერის ბორდურების მსგავსად შესრულებულია ოქროს საღებავებით, მხოლოდ ცალკეულ გვერდზე სხვადასხვა ორნამენტული ნახატია წარმოდგენილი. იხ. ტაბ. V). ჩვენს ხელთ არსებული მასალის გათვალისწინების საფუძველზე ოქროს ბორდურებისა და ამდენად შოთა რუსთაველის მინიატურის შესრულების დრო მე-17 ს. ახლო ხანას შეიძლება მივაკუთვნოთ.

Е. М. Мачавариани

ПОРТРЕТ ШОТА РУСТАВЕЛИ ИЗ РУКОПИСИ «ВИТЯЗЯ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ» СПИСКА Т. Н. «ЗАЗАСЕУЛИ» (Q-1082)

Резюме

На основании тщательного изучения художественного оформления списка т. н. «Зазасеули» «Витязя в тигровой шкуре» (Q-1082), можно сделать вывод, что ранней рукописи принадлежали не только миниатюра с изображением Шота Руставели, но и золотые бордюры, обрамляющие текст рукописи.

Одновременность исполнения портретного изображения и бордюров, расписанных золотом (на оборотной стороне миниатюры, в ее верхней части, находится фрагмент древнего обрамления, который идентичен бордюрам рукописи) позволяет использовать датировку бордюров для определения времени исполнения портретного изображения Ш. Руставели.

Учитывая датировку рукописей, украшенных художественными бордюрами (списка Бегтабеги H-54, списка Авалишвили H-2074),

¹² Ф. Розенберг, Переидекая миниатюра конца XVI века, ИАИМК, т. II, 1922, табл. XIII., Среднеазиатские миниатюры XVI—XVIII вв., под редакцией Л. Гюзальяна, 15, 23., табл. 3, 4, 5, 6. Мукаддим Ашрафи, Миниатюры XVI века в списках произведений Джамии из собраний СССР, Москва, стр. 17, 19, 23, 31, 33. იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ღონისძიებით დაბეჭდილი მე-17 ს. სპარსული საბუთები № 7, 8, 9, 11, 18, 42, 44.

золотые бордюры рукописи Зазасеули и портрет Руставели, можно отнести ближе к XVII веку.

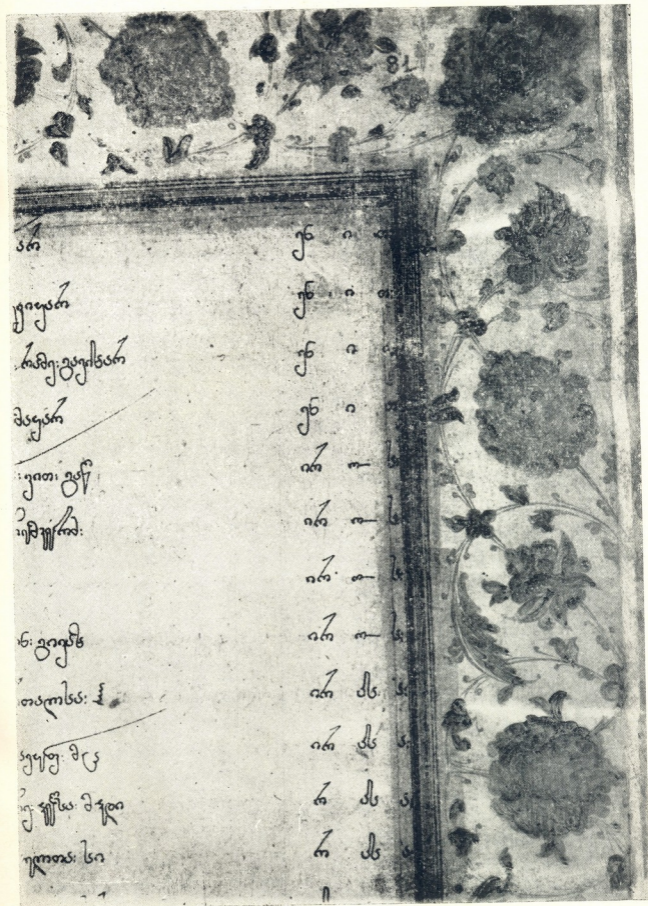
Палеографические и стилистические данные рукописи «Зазасеули», указывают, что при исполнении текста рукописи, когда были использованы золотые бордюры и портрет Руставели, одновременно в одном стиле были исполнены заставка в начале рукописи и декоративное обрамление миниатюры с изображением Ш. Руставели.

შოთა რუსთაველის პორტრეტი ე. წ. „ზაზასელი“ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერიდან

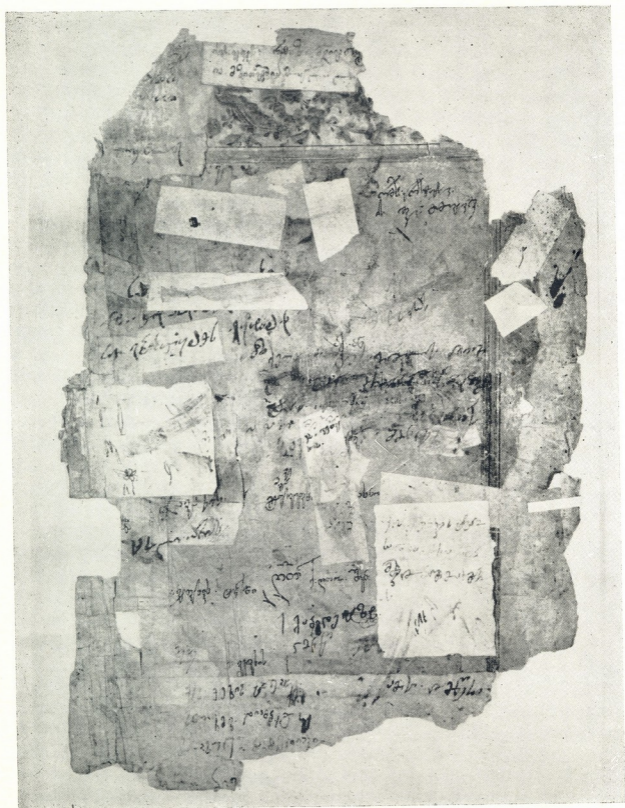
წიგნი იგივეს: შეატყუოს: სიმაჯილოთ: სსრუ: სწინ: ე
 ლ: აწ: გვგინდობის: მსკტყნ: შეძენს: შესაე
 მწიროლოც: ექნაღობ: მინსმინნ: რმ: არ: იყენენ: ირმზე: ენი
 ან: დწიქონ: ყუქტოქსა: ანთ: ამის: რამე: ს
 სიმაჯილოც: ღა: სიბტყს: წინმ: ეინ: მისგდტონ: იწითის
 ლ მუითსდუღარი: ღა: შროლად: მსმენნი: არ: არიან: სიქდა:
 ვაქტ: კაცს: ბრძენსა: გუერთ: სავსესა: ღოგო: ურდა: შრო:
 ტყინს: ვნის: მსწესა: უთილოთა: პარტ: საქმის: შინას
 ნახეთ: ტქილოს: სიბტყს: ეიამბბს: ღაგიაქს: გუნის: მ
 ლ მს: ღონი: ვწაღღის: აეს: ვაქცა: ღაეუკოი: ექტლით: რ

ქრ ით ა:
 ქრ ით ა:
 მ ვო თ:
 მ ვო თ:
 მ ვო თ:
 მ ვო თ:
 მ ვო თ:
 მ მ ა:
 მ მ ა:
 მ მ ა:
 მ მ ა:

„ჩახანული“ ვეფხისტყაოსნის ოქროს საღებავით შესრულებული ბორდურის ფრაგმენტი

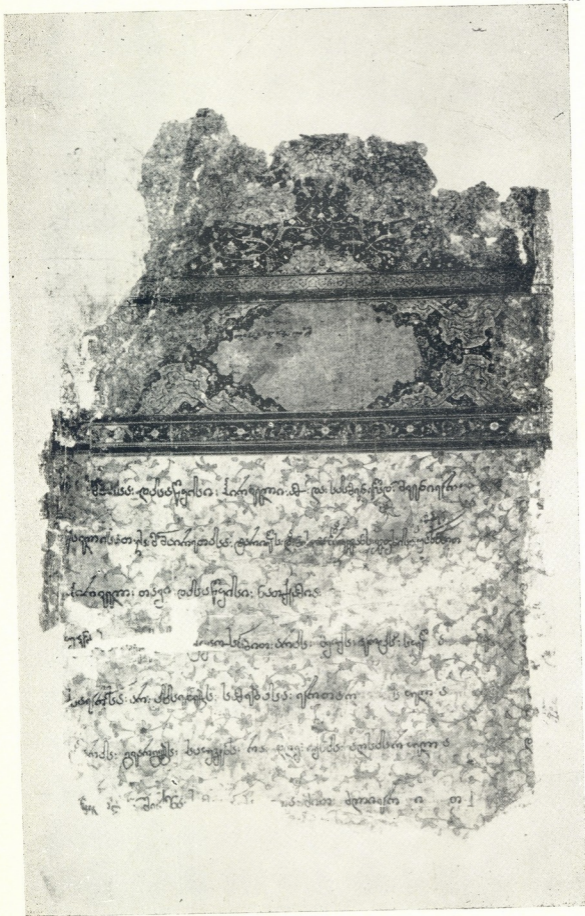
ტაბ. IV

მოთა რუსთაველის მინიატურის ზურგის მხარე, რომელზედაც შემორჩენილია ოქროს საღე-
 ბავებით შესრულებული ბორდურის ფრაგმენტი

პეტაბიგისი ვეფხისტყაოსნის H-54 ხელნაწერის მხატვრული ბორდურების ფრაგმენტი

„ზაზასეული“ ვეფხისტყაოსნის პირველი გვერდის შემკულობა

შოთლად: მსმენნი: ან: ანთან: სეჟდა
ან: სეჟდა სეჟდა: სეჟდა: ან: ანთან
ან: უთილთათ: უთილ: სანქმის: შინას

გვ. VII

რ. პატარიძე

„T R E L U N E“

„მთვარე“ და „მთვარეები“ ყველაზე მეტად გავრცელებული ჭვირნიშანია ქართულ ხელნაწერებში. იგი გვხვდება როგორც ძირითად ჭვირნიშნად, აგრეთვე რომელიმე ჭვირნიშნის კომპონენტად.

XIV—XVI საუკუნეების მანძილზე „მთვარე“ („Crescent“) ქართულ ხელნაწერებში იშვიათია, მაგრამ XVII—XVIII საუკუნეებში ეს ჭვირნიშანი, კერძოდ, „სამი მთვარე“ (Tre lune) ჭვირნიშან დომინანტად უნდა ჩაითვალოს. ბულგარელი მეცნიერი ვს. ნიკოლაევი ამ ჭვირნიშნის შესახებ ამბობს:

В XVI в. не встречаются не отдельные полумесяцы, ни комбинации из двух или трех полумесяцев¹ ...“

რადგან საქმე ეხება ქართული ხელნაწერების ვენეციურ ჭვირნიშანს, უნდა ითქვას, რომ ვს. ნიკოლაევი ნაწილობრივ მართალი არ არის. ქართულ ხელნაწერებში მე მივაკვლიე ამ ჭვირნიშნის XIV—XVI საუკუნეების ნიმუშებს, რაც შეეხება „სამ მთვარეს“, ვს. ნიკოლაევის თქმისა არ იყოს, უადრეს XVII საუკუნისა, ქართულ ხელნაწერებში ეს ჭვირნიშანი სავარაუდო არ არის.

ვიდრე „სამი მთვარის“ შესახებ ვიტყვოდე, საკითხის სისრულისათვის საჭიროა აღინუსხოს ქართული ხელნაწერების „ერთი და ორი მთვარის“ ნიმუშები XIV—XVIII საუკუნეებისა, მით უმეტეს საერთაშორისო ტერმინოლოგიური ინდექსით, ერთი, ორი და სამი მთვარე, ერთი ჭვირნიშნის ფორმებია. ჭვირნიშნების სახელწოდებათა ინგლისური ინდექსით ამ ჭვირნიშანს ეწოდება:

Crescent.

—One Crescent.

—Two Crescents.

—Three Crescents, ანუ ე. წ. „Tre lune“.

დავიწყოთ თავიდან—

ჭვირნიშანი „მთვარე“ უძველესი ფორმისა—XIV საუკუნისა (იხ. ჭვ. ნ. № 1).

ადრეული XIV საუკუნის ჭვირნიშნები შედარებით მარტივი და პირობითი მოხაზულობით ხასიათდებიან. ქართულ ხელნაწერებში უძველეს „მთვარეს“ H-1760 პეტრიწონულ ხელნაწერში მივაკვლიე. ეს ხელნაწერი დღემდე მე-15 საუკუნით თარიღდებოდა. ჭვირნიშნებისა და ქალაღის ვერყერების სპეციფიკის წყალობით გამოირკვა, რომ ხელნაწერი მთელი საუკუნით უფრო ადრინდელი ყოფილა, ვიდრე ვარაუდობდნენ. H-1760 ხელნაწერში სულ 11 სხვადასხვა სახის ჭვირნიშანია. ერთ-ერთი მათგანია „მთვარის“ აქ მოყვანილი ნიმუში. ამ ჭვირნიშანს ანალოგია სპეციალურ ცნობარებში არ აღმოაჩნდა, ამგვარად, ეს ჭვირ-

¹ В с. Н и к о л а е в . Водяные знаки Османской империи, София, 1954.

ნიშანი მეცნიერებისათვის ჯერ უცნობი ნიმუში იყო, ვიდრე იგი არ გამოქვეყნდა და ხელნაწერთა ინსტიტუტის „პალეოგრაფიულ ძიებანში 1965 წელს“² და

IPH—Information ბიულეტენში 1967 წლის № 1 და № 2-ში. (IPH—Information Bulletin of the International Association of Paper Historians. Nr. 1, 2, Hannover, 1967.)

ჰვირნიშან „მთვარის“ ეს უძველესი ნიმუში H-1760 ხელნაწერის სხვა ჰვირნიშანების მონაცემების წყალობით მე-14 საუკუნის 30-იანი ან, უკიდურეს შემთხვევაში, 40-იანი წლებით თარიღდება.

ჰვირნიშანი „მთვარე“ წრეში ჯვრით („Crescent“ in a circle with a Cross) (იხ. ჰვ. ნ. № 2) XV საუკუნის ჰვირნიშანია, გვხვდება Q-795—ქართლის ცხოვრების ანასეულ ნუსხაში, რომელიც ისტორიული რეალიებით 1480—1495 წლების პერიოდით თარიღდება. ეს ჰვირნიშანი დახვეწილი მოხაზულობის სპეციფიკურ ვენეციურ ჰვირნიშანად მომაჩნია. ეს ჰვირნიშანი უკვე გამოქვეყნებულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის პალეოგრაფიულ ძიებანში და IPH—Information ბიულეტენში.

ცნობილი მეცნიერის ს. ბრიკეს (Briquet, Charles, Moise,) ჰვირნიშანების ალბომში დასტურდება ორი ანალოგიური შინაარსის ჰვირნიშანი. ერთ მათგანს № 5265 ახლავს სამივე, იგივე ლათინური ასო, როგორც ქართული ხელნაწერის ჰვირნიშანს. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ჩვენს ჰვირნიშანს სამი ლათინური ასო წრის დაბლა უწერია, ხოლო ბრიკეს ჰვირნიშანის ასოები თვით ჰვირნიშანის წრეშია მოთავსებული. დიდ მეცნიერს ეს ორი ჰვირნიშანი გენუის ჰვირნიშანად მიაჩნია (ამასვე იმეორებს რუსი პალეოგრაფი ნ. ლიხაჩოვი), ხოლო მათი სათარიღო მაჩვენებლებია 1562 წ. (იგივე ლათინური ასოებით) და 1549 წ. განსხვავებული სამი ლათინური ასოთი. ცხადია, ქართული ხელნაწერის ჰვირნიშანის სათარიღო მაჩვენებელსა და ბრიკეს გენუის ჰვირნიშანების სათარიღო მაჩვენებლებს შორის დიდი სხვაობაა.

მათავარი განსხვავება ქართული ხელნაწერის ჰვირნიშანსა და ბრიკეს გენუის ჰვირნიშანებს შორის ის არის, რომ სხვადასხვა ამ ჰვირნიშანების შესრულების მანერა. ქართული ხელნაწერის ჰვირნიშანი მოხაზულობის განსაკუთრებული დახვეწილი ფორმებით გამოირჩევა. უდავოდ ეს ჰვირნიშანები სხვადასხვა წარმოშობის სხვადასხვა საქარზნო ნიშნებია.

„მთვარე“ XV საუკუნის დასასრულისა, სპეციფიკურად დახვეწილი მოხაზულობისა, დაცულია ისტორიული არქივის ფ. 1446, № 311 ხელნაწერში (იხ. ჰვ. ნ. № 3).

ამ ხელნაწერის სხვადასხვა ჰვირნიშანების მონაცემებით ხელნაწერი XV საუკუნის დასასრულით თარიღდება. ქართული ხელნაწერების ასეთი „მთვარე“ საერთოდ თარიღდება XV საუკუნის დასასრულით და XVI საუკუნის პირველი ათეული წლებით. მაგ.: H—375 ხელნაწერი, სადაც აგრეთვე გვხვდება მსგავსი მოხაზულობის „მთვარე“, XV—XVI საუკუნეთა მიჯნით თარიღდება (იხ. ჰვ. ნ. № 4).

A—186 ხელნაწერის ძველ ნაწილში, რომელიც უთუოდ XVI საუკუნის

² რ. პატარიძე, XIV—XV საუკუნეების ქართული ხელნაწერების ჰვირნიშანები, პალეოგრაფიული ძიებანი, თბ., 1965, გვ. 109—130.

ბირველი ათეული წლებისაა, აგრეთვე დასტურდება მსგავსი მოხაზულობის „მთვარე“ (იხ. ჰვ. ნ. № 5).

A—186 ხელნაწერი „გულანი“ გადაწერილია 1653—1655 წლებში, მაგრამ ამ ხელნაწერში ჩართულია ძველი ანუ ადრეული XVI საუკუნის ტექსტები.

ბრიკეს ცნობარში მსგავსი მოხაზულობის მთვარეები, მაგრამ არა სრულყოფილი მოხაზულობისა, ცოტა უფრო ადრეული პერიოდით თარიღდება: № 5202 — 1441—1452 წლებით და № 5209 — 1489 წლით.

ჰვირნიშანი „მთვარე და ვარსკვლავი“ წრეში (იხ. ჰვ. ნ. № 6) („Crescent and Star“ in a circle) მეტად ორიგინალური ჰვირნიშანია. ეს ჰვირნიშანი არ დასტურდება არც ერთ სპეციალურ ცნობარში. ამ ჰვირნიშნის შემცირებული ნიმუში გამოქვეყნდა ჟურნალ „საბჭოთა ხელოვნებაში“ („საბჭოთა ხელოვნება“—1967 წ. № 1) ჩემს წერილში—„ქართული ხელნაწერების ჰვირნიშნები“. თავისი შინაარსით ეს ჰვირნიშანი აღმოსავლურ-მაჰმადიანური ემბლემატიკური სპეციფიკისაა. ამ ჰვირნიშანს მივყავლიე თარიღიან, 1541 წლის S—312 ხელნაწერში.

ჰვირნიშანი „მთვარე“ სხივოსანი (იხ. ჰვ. ნ. № 7) შემხვდა მხოლოდ ერთხელ, ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის № 173 ხელნაწერში. ხელნაწერი თარიღიანია—1575 წლისა.

„მთვარე“ სხივოსანი გვხვდება ბრიკეს ცნობარში, მაგრამ არადახვეწილი მოხაზულობისა. ბრიკეს სხივოსანი „მთვარე“ № 5217 თარიღდება 1358 წლით. ცხადია, თავისი სრულყოფილი მოხაზულობით ქართული ხელნაწერის სხივოსანი „მთვარე“ ორიგინალური ნიმუშისაა, იძლევა განსხვავებულ ქრონოლოგიურ მონაცემს. ჰვირნიშნის ასეთი ნიმუში არ დასტურდება არც ერთ ცნობარში.

„მთვარე“, ჰვირნიშნის ჯერ უცნობი ნიმუში (იხ. ჰვ. ნ. № 8).

ამ ჰვირნიშანს მივყავლიე ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის № 38 ხელნაწერში. ხელნაწერის ჰვირნიშნების მონაცემების წყალობით ეს ხელნაწერი და ხელნაწერის „მთვარე“ 1590-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს (ხელნაწერის დათარიღების შესახებ იხილეთ ჩემი წერილი „ჰვირნიშანი და ქრონოლოგია“, ჟურნალი „ციცკარი“, 1965 წ., № 4). ქართულ ხელნაწერებში ამ ნიმუშის „მთვარე“ შეორედ არ შემხვედრია. ჯერჯერობით ერთადერთი ნიმუშია.

„მთვარე“ ჰვირნიშანს ახლავს ლათინური ასო M (იხ. ჰვ. ნ. № 9).

ამ ჰვირნიშანს მივყავლიე ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის № 38 ხელნაწერში. ეს ხელნაწერი, როგორც უკვე აღვნიშნე, 1590-იანი წლებით თარიღდება. მსგავსი „მთვარე“ ფილიგრანოლოგიურ მეცნიერებაში ჯერ ცნობილი არ არის.

ჰვირნიშანს ახლავს ტიპიური ვენეციური კონტრმარკა: ორი ლათინური ასო და კუთხოვანი სამყურა. ზუსტად ანალოგიური ჰვირნიშანი აღმოჩნდა ხელნაწერთა ინსტიტუტის A—674 ხელნაწერში. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქუთაისის № 38 ხელნაწერსა და A—674 ხელნაწერში სავსებით ერთნაირი ჰვირნიშნები დასტურდება. ეს ორი ხელნაწერი, ჩანს, სავსებით ერთი დროისაა. ამიტომ A—674 ხელნაწერი ამიერიდან უნდა თარიღდებოდეს არა XV საუკუნით, არამედ XVI საუკუნის დასასრულით, უფრო ზუსტად 1590-იანი წლებით.

„მთვარე“, დიდი ზომისა, XVII საუკუნისა (იხ. ჰვ. ნ. № 10).

ჰეილინგის ერთადერთი ნიმუშია. არ დასტურდება ჰეილინგის
ერთ ცნობარში. ამ ჰეილინგის მივაკვლიე H—1064 ხელნაწერში. ხელნაწერი
თარიღიანია—1669 წლისა.

ჰეილინგის ახლავს სპეციფიკური ვენციური კონტრმარკა: სამყურა ლა-
თინური ასოებით.

„ორი მთვარე“—ძალიან გავრცელებული ჰეილინგისა დასავლეთ ევრო-
პაში. ასეთი ჰეილინგის უძველესი დროიდანვე იხმარება. მაგალითად: ვლ. მო-
შინს თავის ჰეილინგების ცნობარში მოყვანილი აქვს ამ ჰეილინგის (№ 3450)
1343 წლის ნიმუში. ამ დროიდან მოკიდებული „ორი მთვარე“ გამუდმებით იხ-
მარება დასავლეთში და, პირიქით, საქართველოში ეს ჰეილინგის არ ჩანს.

„ორი მთვარის“ ერთადერთ ნიმუშს მე მივაკვლიე მე-17 საუკუნის ქარ-
თულ ხელნაწერებში. ქართული ხელნაწერების „ორი მთვარის“ ნიმუში კვლავ
ორიგინალური აღმოჩნდა. „ორი მთვარის“ ასეთი ნიმუში ჯერ ფილიგრანოლო-
გიური მეცნიერებისათვის უცნობია.

„ორი მთვარის“ ნიმუშს პირველად Hd—1679 დოკუმენტში მივაკვლიე.
დოკუმენტი თარიღიანია—1627 წლისა, მაგრამ ჰეილინგის ფრაგმენტულია:
ჩანს ცალი მთვარის მხოლოდ ნაწილი, ამ მთვარის ფორმამ თავიდანვე მიიქცია
ჩემი ყურადღება (იხ. ჰე. ნ. № 11). მაგრამ, როგორც იტყვიან, ფაქტმა მოლო-
დინს გადააჭარბა, უფრო სწორად, ფაქტმა მაინც გამაოცა მოულოდნელობით:
Hd—14.448 1627 წლის თარიღიან დოკუმენტში აღმოჩნდა იმავე ჰეილინგის
შედარებით სრული სახე (იხ. ჰე. ნ. № 12), თუმცა ჰეილინგის აქაც სრული მო-
ხაზულობის არ არის, მაგრამ სიმეტრიის პრინციპის საშუალებით უკვე შესაძ-
ლებელია ჰეილინგის სრული სახის აღდგენა. რომ ორივე დოკუმენტი ერთნაირ
ჰეილინგისაა ქალაქიდან გადამწერილი, ამას ადასტურებს დოკუმენტების რაო-
ბათა შეჯერებაც:

ორივე საბუთი აზნაურის შვილის წყალობის წიგნია; ორივე სვიმონ მეფის
საბუთია; ორივე გადაწერილია 1627 წელს, თბათვის თვეში; ორივე საბუთის
გადამწერია კარის მდივან-მწიგნობარი შერმაზან ოქრუასშვილი; ორივე დოკუ-
მენტი ბარათაშვილებისათვის არის მიცემული. ამ ორი საბუთის გადაწერის
თარიღებს შორის მხოლოდ 4 დღის სხვაობაა.

მოგვიანებით, ცენტრალურ ისტორიულ არქივში მუშაობისას, მივაგენი ქარ-
თული ხელნაწერების „ორი მთვარის“ მოხაზულობის სრულ, მთლიან ნიმუშს.
ამ ჰეილინგის სრული ნიმუში დასტურდება ცსსა, ფონდი 1448, № 548, 1622
წლის თარიღიან დოკუმენტში (იხ. ჰე. ნ. № 13). „ორი მთვარის“ ეგზომ თავი-
სებური ნიმუში, ჩემი მუშაობის მანძილზე, კიდევ ერთხელ აღმოჩნდა მოსკოვის
შჩუკინისეული კრებულის (№ 310) 1631 წლის თარიღიან ხელნაწერში.

ამგვარად, დღემდე უცნობი ეს ჰეილინგის (არც ერთ ცნობარში არ
გვხვდება) გვაძლევს სათარიღო მაჩვენებლებს: 1622; 1627; 1631 წლებს.

„სამი მთვარე“—მეტად გავრცელებული ჰეილინგისა საქართველოსა,
ბალკანეთის ქვეყნებსა და მახლობელ აღმოსავლეთში. სამეცნიერო ლიტერა-
ტურაში ეს ჰეილინგის უფრო მეტად ცნობილია „Tre lune“-ს სახელწოდე-
ბით. ამ ჰეილინგის სახელწოდება ზოგჯერ გვხვდება ჰეილინგისთან ერთად,
ანუ ჰეილინგისა—„სამი მთვარის“ ემბლემატური და ლიტერული ერთობლი-
ობა. მაგ.: A—267 1778 წლის თარიღიან ქართულ ხელნაწერში ჰეილინგისა არის
„სამი მთვარე“ და მისი სახელწოდებაც „Tre lune“ (იხ. ჰე. ნ. № 14). როგორც

უკვე ვთქვი, ჭვირნიშნების საერთაშორისო ინგლისური ინდექსით ამ ჭვირნიშანს ეწოდება „Three Crescents“. რუსულად ჭვირნიშანს ძალიან იშვიათად უწოდებენ—„Три луны“. უფრო ხმარებაშია სახელწოდება—„Три полумесяца“ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჭვირნიშანს შეცდომით „სამ ნახევარმთვარეს“ უწოდებენ, რაც სწორი არ არის. „ნახევარმთვარე“ რუსულის კალკია. ქართულმა ენამ არ იცის ასეთი გამოთქმა—„ნახევარმთვარე“. არსებობს „სასვე მთვარე“ და „ნამგალა მთვარე“. გარდა ამისა, ფილიგრანოლოგიაში არ არსებობს „ნამგალა მთვარე“ (ე. წ. „ნახევარმთვარე“) და ამის საპირისპიროდ — „სასვე მთვარე“. ფილიგრანოლოგიაში არსებობს „მთვარე“ და „წრე“. ფილიგრანოლოგიის „მთვარე“ ყველა ნამგალაა; ამიტომ განასხვავებენ „მთვარესა“ და „წრეს“, როგორც სულ სხვადასხვა ჭვირნიშნებს.

ჭვირნიშნის ცნობილი სახელწოდების („Tre lune“) და მიღებული საერთაშორისო ინდექსის („Three Crescents“) მიხედვით, ქართულად ამ ჭვირნიშანს მარტივად „სამი მთვარე“ უნდა ეწოდოს.

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურას „სამი მთვარე“ ჯერ არ შეუსაწვლია.

„სამი მთვარის“ ერთი ნიმუში პირველად გამოაქვეყნა კ. ტრომონინმა 1780 წლის ხელნაწერიდან³.

დიდი პალეოგრაფის ს. ბრიკეს ალბომში, რომელიც მე-13—16 საუკუნეების ჭვირნიშნების ცნობარია, „სამი მთვარე“ არ არის. მაგრამ ს. ბრიკემ კარგად იცის ამ ჭვირნიშნის არსებობა. თავის შრომაში იგი წერს:

„მთელი მე-17—18 საუკუნეების მანძილზე ძალიან დიდა ქაღალდის რაოდენობა ჭვირნიშნით—„სამი მთვარე“. ეს მთვარეები ჰორიზონტალურად არიან განლაგებულნი ერთი მეორის მიდევნებით და თანდათანობით ზომით მცირდებიან. ბევრ მათგანს ახლავს ვენეციური კონტრამარკები. ეს ქაღალდი ცნობილი იყო „Tre lune“-ს სახელწოდებით და სპეციალურად მზადდებოდა ლევანტისათვის⁴.

1604 წლის რუმინული ხელნაწერის „სამი მთვარე“ (ე. ი. ჭვირნიშნის ძალიან ადრეული ნიმუში) აღწერილი აქვს ჰაზდეუს და იგივე ნიმუში მოყვანილი აქვს ნ. პ. ლიხაჩოვს თავის პირველ წიგნში⁵.

გერმანელი პალეოგრაფი ფრანც ბაბინგერი იცნობს ამ ჭვირნიშანს 1678 წლის სირიული ხელნაწერიდან⁶.

ნ. პიგულევსკაია ასახელებს ამ ჭვირნიშანს (ამოხატული არა აქვს)—1794, 1801, 1805, 1894 (sic!) წლების სირიული ხელნაწერების ლენინგრადის ფონდებიდან. „სამი მთვარის“ ნიმუშები გამოქვეყნებული აქვს ედ. ჰიუდს (Edward Heawood, M. A.). დაბოლოს, ბულგარელ მეცნიერს ვს. ნიკოლაევს ამოხატული აქვს „სამი მთვარის“ ნიმუშები მე-17, მე-18 საუკუნეების თურქული დოკუმენტებიდან.

ამგვარად, სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურით ცნობილია, რომ

³ Корнилий Тромонин, Знаки писчей бумаги, М., 1844, № 556.

⁴ Briquet C. M. Les Filigranes. ტ. 11, გვ. 315.

⁵ Н. П. Лихачев, Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891, № 759.

⁶ F. Babinger. Papierzeugung, № 59.

ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“ საუკუნეების მანძილზეა გავრცელებული ბალქანეთისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

მე გადავათვალიერე ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქული და სპარსული ხელნაწერი ფონდები. გამოირკვა, რომ ამ ხელნაწერების ჭვირნიშნებში ყველაზე უფრო ხშირად „სამი მთვარე“ გვხვდება. ერთ-ერთი ქართული ხელნაწერი A—66 გადაწერილია საბერძნეთში. ამ ხელნაწერის ძირითადი ჭვირნიშანია—„სამი მთვარე“, ხოლო ხელნაწერის გადაწერის თარიღებია 1710 და 1728—1739 წლები.

ქართული ხელნაწერების შესწავლამ გამოარკვია, რომ ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“ ქართულ ხელნაწერებში გამუდმებით გვხვდება მე-17 და მე-18 საუკუნეების მანძილზე. იგი არის ჭვირნიშანი „დომინანტი“ ქართულ ხელნაწერებში.

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მისი რაოდენობა თანდათანობით მცირდება, მაგრამ მაინც ჩანს ამ საუკუნის დასასრულამდე, ვიდრე საბოლოოდ არ გაქრა იტალიურ ქალაქთან ერთად. მე-19 საუკუნის დამდეგიდან საქართველოში რუსული ქალაქი გაბატონდა.

გვხვდება თუ არა ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“ უადრეს მე-17 საუკუნისა? ბრიკე და განსაკუთრებით ვს. ნიკოლაევი უარყოფენ „სამი მთვარის“ არსებობას მე-16 საუკუნეში. ვს. ნიკოლაევის სიტყვები რომ გავიმეოროთ:

В XVI в. не встречаются не отдельные полумесяцы, ни комбинации из двух или трех полумесяцев?...⁷

„სამი მთვარე“ არ ჩანს არა მარტო მე-16 საუკუნის მანძილზე. მე დიდი რუდუნებით შევისწავლე მე-16 საუკუნის დასასრულისა და მე-17 საუკუნის დამდეგის ქართული ხელნაწერები და მათი ჭვირნიშნები. გამოირკვა, რომ მე-16, მე-17 საუკუნეთა მიჯნაზე „სამი მთვარე“ ქართულ ხელნაწერებში არ ჩანს. „სამი მთვარე“ გამუდმებით, ინტენსიურად გვხვდება მხოლოდ 1620-იან 1630-იანი წლებიდან.

საგულისხმო ფაქტია. ყველა უთარილო ქართული ხელნაწერი, რომელიც გადაწერილია „სამ მთვარიან“ ქალაქზე და მე-16 საუკუნის ხელნაწერებადაა მიჩნეული, უნდა გადათარილდეს უფრო ზუსტი პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე.

მიუხედავად ყველა ამისა, არის გამონაკლისი შემთხვევები, რომლებიც საჭიროა აიხსნას და განიმარტოს. მეცნიერული სიზუსტე მოითხოვს აღვნიშნო ყველა ეს გამონაკლისი შემთხვევა. ეს ნათელს მოფენს ერთ საკითხსაც: იქნებ „სამი მთვარე“ თავის არსებობას უფრო ადრე იწყებს, ვიდრე ეს ჭვირნიშანი გაბატონდებოდეს 1630-იანი წლებიდან. როგორც წესი, საერთოდ ასეც ხდება. მაგრამ ყველა ადრეული შემთხვევა „სამი მთვარისა“ ყოველმხრივ შესამოწმებელია, თუნდაც იმიტომ, რომ დავადგინოთ ამ ჭვირნიშნის ქრონოლოგიის დასაწყისი.

ყველაზე ადრე „სამი მთვარე“ შემხვდა ქუთაისის მუზეუმის 1541 წლის № 596 თარიღიან ხელნაწერებში. „სამი მთვარის“ ასეთი ადრეული გამოჩენა მეტად საეჭვოა. უსათუოდ ანაქრონიზმია. საქმე ის არის, რომ ჭვირნიშანი გვხვდება ხელნაწერის მხოლოდ ათიოდე განსხვავებულ ქალაქზე. ხელნაწერში ეს ფურცლები გვიანდელი ჩანამატი უნდა იყოს. თუმცა ხელნაწერის გადამწერის

⁷ Вс. Николаев, ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 9

ხელი თითქოს, ერთი და იგივეა. ეს ვითარება წამბაძველობით შეიძლება აწეს-
ნას. გარდა ამისა, ხელნაწერში „სამი მთვარე“ გვხვდება არა ცალკე ჭვირნი-
ნად, არამედ სხვა ჭვირნიშანთან ერთად, ერთ ფურცელზე. ე. ი. ჩვენს ხელთ
არის ერთი ფურცლის ორმაგი დაჭვირნიშნების ნიმუში. ფილიგრანოლოგიაში
ეს მოვლენა ცნობილია როგორც—„Двойная маркировка“ რუსულად და Do-
uble marking—ინგლისურად. აი, ორმაგი დაჭვირნიშნების ნიმუში 1541 წლის
ქუთაისის ხელნაწერისა (იხ. ჭვ. ნ. № 15).

ორმაგი დაჭვირნიშნება ქართულ ხელნაწერებში ჩანს გვიან, მე-17 საუ-
კუნის დასასრულიდან. ამიტომაც შეუძლებელია „სამი მთვარის“ ჩვენი ნიმუ-
ში—1541 წლის ჭვირნიშნად მივიჩნიოთ. გარდა ამისა, ჭვირნიშანი „გვირგვი-
ნი ვარსკვლავ-მთვარიო“, გვხვდება აგრეთვე მე-17 საუკუნიდან, ხოლო
„გვირგვინის“ ასეთი ნიმუში შემხვდა კიდევ მხოლოდ ერთხელ, მე-12 საუკუ-
ნის H—2120 ეტრატის ხელნაწერში. ეს ხელნაწერი ბიჭვინტის სახარებაა,
რომელშიც გვიან მე-17 საუკუნეში ჩაუმატებიათ ახლა ძლიერ დაფლეთილი
ერთი ფურცელი ქალაღი.

ამ დაზიანებული ფურცლის ჭვირნიშანი—„გვირგვინი“... ძალიან მოგვა-
გონებს 1541 წლის ჭვირნიშანს (იხ. ჭვ. ნ. № 16). შემდეგ ადრეული „სამი მთვა-
რე“ შემხვდა საქ. სახ. საისტ. არქივის 1448 ფონდის № 1539 დოკუმენტში.
საბუთი თარიღიანია—1552 წლისა: „დაიწერა ეს წიგნი მარამობის თხუთმეტს,
ქქს სმ [1552 წ.]. საბუთის რაობაა: „მიწის ნასყიდობის წიგნი მიცემული
დავითა დიარაშვილის მიერ ომან იანდარაშვილისათვის“.

ფეიქრობ, საბუთი უფრო გვიანდელი უნდა იყოს. შესაძლოა ცთომილე-
ბაა ქორონიკონში. უნდა ყოფილიყო ტ მ და არა ს მ. სხვა პალეოგრაფიული
მონაცემებიც — ქალაღი, ხელი — მე-17 საუკუნეს მიუთითებს.

არის კიდევ ერთი ანაქრონიზმი: ხელნაწერთა ინსტიტუტის Ad ფონდის
№ 614 დოკუმენტის ქალაღზე აღმოჩნდა დახვეწილი მოხაზულობის „სამი
მთვარე“. საბუთის რაობაა „სოფლის (ვეძისხევის) წყალობის წიგნი მიცემული
მეფე ალექსანდრეს მიერ მცხეთის სვეტიცხოვლის ეკლესიისათვის.“ „დაიწერა
წიგნი ესე ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა იე ქქს ს მ თ ხელითა წინამძღუ-
რისა ვაჩნაძის იოსებისათა“.

აღსანიშნავია, რომ ქორონიკონით დოკუმენტი 1561 წლისაა, ხოლო ინდი-
კტიონით — 1589 წლისა. ეს უკვე ბადებს გაუგებრობას, მით უმეტეს დოკუმ-
ენტის „სამი მთვარე“ საბუთის თარიღებს კიდევ უფრო საეჭვოს ხდის.

მე-16 საუკუნის „სამი მთვარის“ მაგალითი სხვა არ შემხვედრია. ზემოთ
მოყვანილი რამდენიმე საეჭვო გამონაკლისი ვერ გააქარწყლებს მტკიცედ გა-
მორკვეულ დებულებას: მე-16 საუკუნეში „სამი მთვარის“ არსებობა უარსა-
ყოფია.

არის „სამი მთვარის“ კიდევ ერთი ადრეული დადასტურება—1601 წლისა.
საქ. სახელმწ. საისტ. არქივის 1448 ფონდის № 1493 დოკუმენტის ქალაღზე
იჭვირება, როგორც „სამი მთვარე“, აგრეთვე მეორე ჭვირნიშანიც—„გვირგვინი
ვარსკვლავ-მთვარიო“. ეს დოკუმენტი ქალაღის ორმაგი დაჭვირნიშნების კი-
დევ ერთი ნიმუშია. ეს ფაქტი საფუძველს გვაძლევს უარყოფით დოკუმენტის
თარიღი. საბუთი 90, 100 წლით უფრო გვიანდელია. ამის შესახებ ქვემოთ ვიტ-
ყვი, როცა სპეციალურად ორმაგი დაჭვირნიშნების გამო მექნება საუბარი.

რა დროიდან უნდა ვივარაუდოთ ჭვირნიშანი „სამი მთვარე“? ქართული

ხელნაწერების შესწავლის საფუძველზე შეიძლება მოკლედ ითქვას: „სამი მთვარე“ არ გვხვდება უადრეს 1610-იანი წლებისა; უფრო მეტიც, ჰვირნიშანი „სამი მთვარე“ 1610-იან წლებში მხოლოდ სავარაუდებელია. საქმე ისაა, რომ 1610-იან წლებში ქართულ ხელნაწერებში რამდენიმეჯერ აღმოჩნდა ჰვირნიშანი „გვირგვინი ვარსკვლავ-მთვარი“, ხოლო ეს ჰვირნიშანი იგივე ქაღალდის ფირმული ნიშანია, როგორც „სამი მთვარე“. ეს ორი ნიშანი დაახლოებით ერთდროულად ერთ და იმავე ქაღალდზე გაჩნდა და ერთმანეთის პარალელურად საუკუნეზე მეტი დროის მანძილზე იხმარება.

„სამი მთვარის“ ყველაზე ადრეული ნიმუშები მე შემხვდა მხოლოდ 1620-იან წლებში. კერძოდ: 1623 წლისა Hd—9446 დოკუმენტში; 1624 წლისა Ad—1756 დოკუმენტში; 1628 წლის Hd—3164 დოკუმენტში.

1630-იან წლებში კი ჰვირნიშანი „სამი მთვარე“ უკვე დომინანტი ჰვირნიშანია. მე-17 და მე-18 საუკუნეების მანძილზე ქართულ ხელნაწერებში „სამი მთვარე“ განუწყვეტლივ გვხვდება და მეტად დიდი რაოდენობით.

ახლა უნდა დაისვას საკითხი, შესაძლებელია თუ არა „სამი მთვარე“ კლასიფიკაციის ან ქრონოლოგიის რაიმე პრინციპს დაექვემდებაროს?

„სამი მთვარის“ მოხაზულობა მეტად მარტივია, მისი რაოდენობა ძალიან დიდია, ხოლო მისი არსებობის დრო მეტად ხანგრძლივია—200 წელიწადი მაინც.

საერთოდ ჰვირნიშნის ყოველ ცალკეულ სახეობას აქვს თავისი კლასიფიკაციის პრინციპი. ჰვირნიშნის კლასიფიკაციის ძირითადი პრინციპი უნდა იყოს თვალსაჩინო და მარტივი. ჰვირნიშნების კლასიფიკაციასა და ქრონოლოგიას შორის ურთიერთ კავშირია. კლასიფიკაცია ჰვირნიშნის არსებითი ნიშნის ქრონოლოგიურ ცვლილებებს ეყრდნობა, ე. ი. ქრონოლოგია უნდა აისახოს ჰვირნიშნის კლასიფიკაციაში და ერთდროულად კლასიფიკაცია გვაძლევს ქრონოლოგიას.

ჰვირნიშნების კლასიფიკაციის ძირითადი პრინციპები შემუშავებული აქვს ფილიგრანოლოგიის ფუძემდებელს—ს. ბრიკეს. რადგან ს. ბრიკეს ჰვირნიშნების ალბომი XIII—XVI საუკუნეებს მოიცავს, ამიტომ ცხადია „სამი მთვარე“ ბრიკეს ალბომში საერთოდ არ არის. „სამი მთვარის“ ნიმუშები გამოქვეყნებული აქვთ (როგორც ეს უკვე აღვნიშნე) ედვარდ ჰიუდსა და ვს. ნიკოლაევს. მაგრამ არც ერთს არ უცდია „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის პრინციპისათვის მიეგნო. „სამი მთვარე“ კლასიფიკაციის გარეშე დარჩა. უფრო მეტიც, ვს. ნიკოლაევი ვენეციური ჰვირნიშნების კლასიფიკაციის შესახებ ამბობს:

„Единственной классификацией, которую мы можем воспринять для водяных знаков старых турецких документов, является классификация по времени, т. е. по эпохам, потому что, пока еще почти невозможно установить место, где производилась доставляемая Венецией бумага⁸

ვს. ნიკოლაევის თვალსაზრისის გამო მხოლოდ სინანული შეიძლება გამოითქვას. ამ თვალსაზრისმა თავისი შედეგიც გამოიღო: ვს. ნიკოლაევმა თავის ალბომში გამოაქვეყნა თარიღიანი „სამი მთვარეების“ საქმაოდ დიდი რაოდენობა. შედეგი—არავითარი. შეუძლებელია ამ თარიღებით სარგებლობა, რად-

⁸ В с. Н и к о л а е в , Водяные знаки Османской империи, София, 1954, стр. 21.

გან არავითარი გარანტია არ არის იმისა, რომ ესა თუ ის „სამი მთვარე“ სწორედ ჩვენი საძიებელი „სამი მთვარე“ და არა სხვა რომელიმე ნიმუშის ამგვარად ცხადია, უმარტივესი მოხაზულობის „სამი მთვარე“ ურთულესი ჭვირნიშანია კლასიფიკაციის თვალსაზრისით. „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციური სისტემის შექმნა ჯერ არავის უცდია.

იქნებ მე ვცადო.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინუსხოს „სამი მთვარის“ დამახასიათებელი ნიშნები. რა განასხვავებს „სამ მთვარეს“ სხვა ჭვირნიშნებისაგან?

ყველა ჭვირნიშანი ერთი ემბლემატური გამოსახულებაა. „სამი მთვარე“ — სამი დამოუკიდებელი, ერთმანეთს დაცილებული სამი ემბლემატური გამოსახულების ერთობლიობაა. ეს არის „სამი მთვარის“ ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი.

ყველა ჭვირნიშანი მეტ-ნაკლებად რთული ემბლემატური გამოსახულებაა. ამიტომ მსგავსი და განსხვავებული ნიმუშები — თვალსაჩინოა. პირიქით „სამი მთვარის“ მოხაზულობა სადა და მარტივია, ხოლო მსგავსი და განსხვავებული ნიმუშების გამოცნობა შეუძლებელია.

ყველა ჭვირნიშანი დროთა მანძილზე ჰკარგავს რაიმე დამახასიათებელ ნიშანს და იძენს რაიმე ახალს. „სამი მთვარე“ მეტად ხანგრძლივი დროის მანძილზე ხშირად არაფერს ჰკარგავს და არაფერს იძენს.

ვენეციურ ჭვირნიშნებს ძალიან ხშირად ახლავთ ლიტერული ნაწილი ანუ კონტრმარკა. „სამ მთვარეს“, ხშირად, ლიტერი ანუ კონტრმარკა არ ახლავს. გარდა ამისა, განსხვავებული მოხაზულობის სამ მთვარეს ზოგჯერ ერთი და იგივე კონტრმარკა ახლავთ. ს. ბრიკე სამი მთვარეების კონტრმარკებს უსათუოდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, მაგრამ ცხადია კონტრმარკა საქმეს არ შევლის.

რაოდენობის თვალსაზრისით „სამი მთვარე“ ყველა ჭვირნიშანს აჭარბებს. ყველა ჭვირნიშანს აქვს დალაგების თანამიმდევრობის პრინციპი, რათა საძიებელი ჭვირნიშნის ნაირსახეობა სწრაფად მოიძებნოს. რა პრინციპით უნდა ვიხელმძღვანელოთ, რომ „მთვარეები“ დავალაგოთ და ამ ზეივა ჭვირნიშნებში საძიებელი ნაირსახეობა ვიპოვოთ?

საერთოდ, საკითხი ასე დგას: როგორ ამოვიცნოთ მსგავსი და განსხვავებული „სამი მთვარის“ ნიმუშები?

„სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის პრინციპმა უნდა მოაგვაროს ყველა ეს საკითხი.

რადგან „სამი მთვარე“ საქართველოში, 200 წლის მანძილზე, მეტად მრავალფეროვანია, ამიტომ, ცხადია, ეს მრავალფეროვნება კლასიფიკაციაშიც უნდა აისახოს. „სამ მთვარეს“, როგორც სხვა ჭვირნიშნებსაც, არ შეიძლება ჰქონდეს კლასიფიკაციის ერთადერთი პრინციპი.

მაგრამ „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციისათვის ძირითადი პრინციპი აუცილებელია.

როგორც უკვე ვთქვი, „სამი მთვარე“ სამი ემბლემატური გამოსახულების სხვადასხვანაირი ერთობლიობაა. „სამი მთვარის“ სამი კომპონენტი დროთა მანძილზე ჰქმნის მოძრაობის შთაბეჭდილებას ანუ განუწყვეტლივ იცვლის თავის მდებარეობას ფურცელზე.

ფილოგრაფიკაში კლასიფიკაციის პრინციპად ჭვირნიშნის მოხაზულობას იყენებენ. ამ დროს ცდილობენ მიაგნონ ჭვირნიშნის ემბლემატიკის ყველა-

ზე თვალსაჩინო და ქრონოლოგიურად არსებით ნიშანს. ე. ი. ფილიგრანული გიამი კლასიფიკაციის პრინციპი მხოლოდ ერთია—ჭვირნიშნის მოხაზულობა. შეიძლება თუ არა „სამი მთვარე“ იყოს გამონაკლისი ამ საერთო ვეტიკრობ, რომ შეიძლება.

ამგვარად, „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის ძირითად პრინციპად მე ვიყენებ არა ჭვირნიშნის მოხაზულობას, არამედ ჭვირნიშნის განლაგებას ფურცელზე. იმის მიხედვით, თუ რა მდებარეობისაა „სამი მთვარე“ ფურცელზე. გვექნება ჭვირნიშნის სხვადასხვა ნაირსახეობა. ნაირსახეობათა სხვადასხვაობა შეუძლებელია ბევრი იყოს, ამიტომ „სამი მთვარის“ უამრავი რაოდენობა გასაოცრად შემცირდება. ეს გადავიღებს მის პრაქტიკულ გამოყენებას.

„სამი მთვარის“ ჩემი კლასიფიკაციის დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქალაღის შევულებს ანუ პონტიუზებს. როგორია „სამი მთვარის“ განლაგება ამ შევულებს შორის, ანუ შევულებების როგორ „გალია-შია“ მოქცეული „სამი მთვარე“? აი, პრინციპი რომელიც საფუძვლად დაედო „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციას.

ამ პრინციპის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ იგი შესაძლებლობას მოგვცემს „სამი მთვარის“ უამრავი რაოდენობა საერთო მნიშვნელს დაუჭვემდებაროთ; დაუჭვეფოთ მსგავსი და განსხვავებული „მთვარეები“; ამავე დროს, „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის ეს პრინციპი, თავის მხრივ, მეტად მარტივი და თვალსაჩინოა.

ახლა ისღა დავგრჩენია, მაგალითებით ცხადვით „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის პრინციპი. ერთდროულად შევეცდები დავიცვა „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის სისტემა და თანამიმდევრობა.

I ჯგუფი. პირველ ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ „სამი მთვარის“ უმარტივესი სახეობა. „სამი მთვარე ზუსტად სამ უჯრედში, ოთხ ვერტიკალს შორის. არც ერთ მთვარე შევულებით არ იკვეთება (იხ. ჭვ. ნ. № 17).

ჭვ. ნ. № 17 დასტურდება Hd-3199, 1692 წლის დოკუმენტზე. დოკუმენტის რაობა: თავნასყიდობის წიგნი მიცემული ივანა და პაპუნა ქურდაძეების მიერ როსაზ მაჭავარიანისათვის.

„დაიწერა ეს წიგნი მაისის ნახევარს. ქკს ტპ“.

საბუთი გამოქვეყნებულია (დოკუმენტები საქ. სოც. ისტ. 1. № 609).

მაგრამ „სამი მთვარის“ ამ უმარტივესი სახეობის გარდა, ოთხ შევულს შორის მთვარეების განლაგების სხვადასხვა ნაირსახეობა გვაქვს. უპრიანია, თვითეული ნაირსახეობა ცალ-ცალკე ჯგუფებს მივაკუთვნოთ.

II ჯგუფი. „სამი მთვარე“ ზუსტად ოთხ ვერტიკალს შორის (ე. ი. იწყება პირველი ვერტიკალით და თავდება მეოთხე ვერტიკალით). შევულებით შეიძლება იკვეთებოდეს პირველი ან მეორე მთვარე. მესამე მთვარე არც ერთ შემთხვევაში არ იკვეთება. აქ ორი ნიმუში შეიძლება მოვიტანოთ: ერთ შემთხვევაში შევულით იკვეთება მხოლოდ პირველი მთვარე (იხ. ჭვ. ნ. № 18). ეს ჭვირნიშანი დასტურდება A—131 უთარიღო ხელნაწერში. მეორე შემთხვევაში შევულებით იკვეთება პირველი და მეორე მთვარე (იხ. ჭვ. ნ. № 19 და ჭვ. ნ. № 20), აღნიშნული ჭვირნიშანი დასტურდება A-105, 1697 წლის ხელნაწერში და ცსსა ფ. 1448, № 91, 1692 წლის დოკუმენტზე.

III ჯგუფი. „სამი მთვარე“ ოთხ შევულს შორის. იწყება პირველი შევულიდან, მაგრამ ვერ აღწევს მეოთხე შევულამდე. ამ ჭვირნიშნის ორიგინალური

ნიმუში დასტურდება H-599, 1646 წლის უძველეს თარიღიან ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერში. ვერტიკალებით იკვეთება პირველი და მე-3 მთვარე (იხ. პედაგოგიკური მუშაობის მეთოდები № 21).

არის ამ ჯგუფის განსხვავებული ნიმუშიც. ვერტიკალებით იკვეთება მხოლოდ პირველი მთვარე. ამის მაგალითია A-131 ხელნაწერის „სამი მთვარე“ კონტრმარკით (იხ. ჰეპტაგონი № 22).

უკვე აღვნიშნე, რომ „სამი მთვარის“ კონტრმარკა „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის პრინციპად არ გამოდგება. უპირატესობას ვანიჭებ ვერტიკალებს ანუ შვეულებს შორის მთვარეების განლაგებას. ვერტიკალებს შორის მთვარეების განლაგება ქმნის განსხვავებას. ეს განსხვავება თვალსაჩინოა, ხოლო კლასიფიკაციის პრინციპი საერთოა და ძირითადი. მაგრამ საერთო და ძირითად პრინციპს სრულებით არ უშლის ხელს კონტრმარკა ანუ ლიტერი. ერთი მაგალითი: ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდის № 1249 ხელნაწერში გვხვდება ჰეპტაგონი „სამი მთვარე“ კონტრმარკით. ეს „სამი მთვარე“ განეკუთვნება მე-3 ჯგუფს, ანუ ჰეპტაგონი განლაგებულია ოთხ ვერტიკალს შორის, იწყება პირველი ვერტიკალიდან და ვერ აღწევს მე-4 ვერტიკალს. ვერტიკალებით იკვეთება მხოლოდ პირველი მთვარე. მაგრამ ასეთი განლაგების „სამი მთვარე“ აგრეთვე შეიძლება ბევრი იყოს. საქმეს შველის კონტრმარკა. ამ შემთხვევაში ლიტერი ჩიტიით (იხ. ჰეპტაგონი № 23).

ეს. ნიკოლაევის ცნობარში იგივე ჰეპტაგონი იმავე ლიტერით № 547—
—1771 წლით თარიღდება.

ამგვარად, კლასიფიკაციის პრინციპის წყალობით, ამ ჰეპტაგონს თავისი ადგილი ექნება ცნობარში და მისი მონახვა ძალიან გაადვილდება. აქ ერთდროულად იმოქმედებს ორი პრინციპი: 1. ჰეპტაგონი, ძირითადი ანუ ემბლემატური ნაწილის მიხედვით უნდა ვეძებოთ მე-3 ჯგუფში და 2. ჰეპტაგონის ლიტერული ნაწილის მეორებით, სწრაფად ვიპოვნით საძიებელ ჰეპტაგონს. თუ უგულვებელყოფილია ძირითადი პრინციპი და კლასიფიკაციას საფუძვლად დაედო კონტრმარკა, როგორც თვალსაჩინოც არ უნდა იყოს ლიტერი (როგორც ამ კერძო შემთხვევაში), ჰეპტაგონის პოვნა მაინც გაძნელდება სამი მთვარეების მეტად დიდი რაოდენობის გამო, თუ ეს მთვარეები ვერტიკალების პრინციპით არ შევამტირებთ.

ამგვარად, სამი მთვარის კლასიფიკაციის პრინციპი ჰეპტაგონის ძირითადი ნაწილის — ემბლემატულის — კლასიფიკაციაა. ემბლემატულის კლასიფიკაციას ემორჩილება ჰეპტაგონის მეორე კომპონენტი — კონტრმარკა ანუ ლიტერი.

IV ჯგუფი. „სამი მთვარე“ კვლავ ოთხ ვერტიკალს შორის, მაგრამ მთვარეებს უკავიათ უმცირესი ადგილი შვეულებს შორის. კერძოდ ჰეპტაგონი არ იწყება პირველი ვერტიკალიდან და ვერ აღწევს მე-4 ვერტიკალს. აი, ამ ჰეპტაგონის ნიმუში (იხ. ჰეპტაგონი № 24).

ეს ჰეპტაგონი დასტურდება S-1594, 1647 წლის თარიღიან ხელნაწერში.

V ჯგუფი. „სამი მთვარე“ კვლავ ოთხ ვერტიკალს შორის. არ იწყება პირველი ვერტიკალებით და თავდება მე-4 ვერტიკალებით, იკვეთება ორი პირველი მთვარე, მესამე არა (იხ. ჰეპტაგონი № 25). ეს ჰეპტაგონი დასტურდება ცსსა. ფ. 1448, № 88, 1651 წლის დოკუმენტზე. საბუთის რაობაა — ყმა-მამულის წყალობის წიგნი მიცემული როსტომ მეფის მიერ პაპუნა ფანელიშვილისათვის.

„დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე ქკსა ტლთ ჳელითა კარისა ჩუენისა მდივანის მარტიროზაშვილის შალვასითა“.

მე-5 ჳგუფის „სამი მთვარე“ აგრეთვე დასტურდება: Hd-9446, 1623 წლის დოკუმენტზე. საბუთის რაობა—ყმა-მამულის წყალობის წიგნი მიცემული კათალიკოს ქრისტეფორეს მიერ საყდრისა კანდელაკ შიო ეგაძესათვის. „დაიწერა წიგნი და სიგელი ქკსა ტია ხელითა ფრიად ცოდვილისა ხუციასითა“.

ვრცლად ამ საბუთის გამო იმიტომ ვთქვით, რომ იგი ჳერჳერობით უადრესი თარიღიანი საბუთია ჳვირნიშნით „სამი მთვარე“.

მე-5 ჳგუფის „სამი მთვარე“ აგრეთვე დასტურდება Ad-994, 1675 წლის დოკუმენტზე; Sd-60, 1676 წლის დოკუმენტზე; Hd-4083, 1690 წლის დოკუმენტზე; A-1345 და A-1350 უთარილო ხელნაწერებში.

ამით ამოწურულია „სამი მთვარის“ ყველა ვარიაცია ოთხ ვერტიკალს შორის.

„სამი მთვარის“ შემდეგ ჳგუფებს უნდა მივაკუთვნოთ „სამი მთვარის“ ისეთი ჳვირნიშნები, რომლებიც ოთხ ვერტიკალს სცილდებიან და ხუთ ვერტიკალს შორის თავსდებიან.

ხუთ ვერტიკალს შორის „სამი მთვარის“ განლაგების სხვადასხვა ნაირსახეობა შეიძლება გვქონდეს. თვითეული ნაირსახეობა ცალ-ცალკე ჳგუფებს უნდა მივაკუთვნოთ.

VI ჳგუფი. „სამი მთვარე“ სცილდება ოთხ ვერტიკალს (ე. ი. იწყება პირველი ვერტიკალით და მეტ-ნაკლებად სცილდება მე-4 ვერტიკალს), ვერ აღწევს მე-5 ვერტიკალს. ამ ჳგუფის „სამი მთვარე“ მე-2 ჳგუფის „სამი მთვარის“ ნიმუშებს მოგვაგონებს. ხშირად მათ შორის უმცირესი განსხვავებაა. ამიტომ კვლევა-ძიებისას საჭიროა მე-2 და მე-6 ჳგუფის სამი მთვარეები ერთმანეთს შევედაროთ და დავუპირისპიროთ. მათ შორის განსხვავება ზოგჯერ მინიმუმამდე დადის. მოფიქრანთ ამ ჳგუფის ერთი მაგალითი (იხ. ჳვ. ნ. № 26). ეს „სამი მთვარე“ დასტურდება A-790 ხელნაწერში. ამ ჳგუფის „სამი მთვარეების“ რაოდენობა საკმაოაა. ქართული ხელნაწერებიდან ამოხატული მაქვს ამ „სამი მთვარის“ როგორც თარიღიანი, აგრეთვე უთარილო ნიმუშები.

VII ჳგუფი. „სამი მთვარე“ ხუთ ვერტიკალს შორის. არ იწყება პირველი ვერტიკალით, მაგრამ აღწევს მე-5 ვერტიკალს (იხ. ჳვ. ნ. № 27). ეს ჳვირნიშანი დასტურდება A-21 ხელნაწერში, XVII საუკუნის მე-2 ნახევრისა. ამ ჳგუფის კიდევ ერთი საინტერესო ნიმუში შეიძლება მოვიყვანოთ (იხ. ჳვ. ნ. № 28).

ეს ჳვირნიშანი დასტურდება Q-663, 1667 წლის ხელნაწერში.

VIII ჳგუფი. „სამი მთვარე“ ზუსტად ხუთ ვერტიკალს შორის. იწყება პირველი ვერტიკალით და მთავრდება მე-5 ვერტიკალით. ასეთი „სამი მთვარე“ იშვიათად გვხვდება (უფრო სწორად, მე იშვიათად შემხვედრია). მიახლოებით ამ ნიმუშის „სამი მთვარე“ (იხ. ჳვ. ნ. № 29). ეს ჳვირნიშანი დასტურდება A-186, 1653—55 წლების თარიღიან ქართულ ხელნაწერში.

IX ჳგუფი. „სამი მთვარე“ ხუთ ვერტიკალს შორის. არ იწყება პირველი ვერტიკალით და ვერ აღწევს მე-5 ვერტიკალს. ამ ჳგუფში „სამი მთვარის“ სხვადასხვანაირი ნიმუშები შეიძლება შეგვხვდეს, კერძოდ, ვერტიკალებით შეიძლება იკვეთებოდეს ან სამივე მთვარე ან პირველი ორი და მესამე არა (იხ. ჳვ. ნ. № 30 და № 31). ეს ჳვირნიშანი დასტურდება A-850, 1691 წლის

ხელნაწერში. ამ ჭგუფის „სამი მთვარე“ აგრეთვე დასტურდება H-1336, 1669 წლის ხელნაწერში; A-1476 უთარილო ხელნაწერში და სხვ.

ეს ჰვირნიშანი დასტურდება Sd-6, 1675 წლის დოკუმენტში. ამ ჭგუფის „სამი მთვარე“ აგრეთვე დასტურდება—A-105, 1697 წლის ხელნაწერში; Sd-628, 1696 წლის დოკუმენტზე; A-1476 უთარილო ხელნაწერში და სხვ.

ამით ამოწურულია „სამი მთვარის“ ყველა ნაირსახეობა ხუთ ვერტიკალს შორის.

„სამი მთვარე“ ექვს ვერტიკალს შორის უნდა მივაკუთვნოთ შემდეგ ჭგუფებს:

X ჭგუფი. „სამი მთვარე“ ექვს ვერტიკალს შორის არ იწყება პირველი ვერტიკალით და ვერ აღწევს მე-6 ვერტიკალს. ვერტიკალებით იკვეთება სამივე მთვარე (იხ. ჰვ. ნ. № 32). ჰვირნიშანი დასტურდება A-186, 1653—55 წლების ხელნაწერში.

XI ჭგუფი. „სამი მთვარე“ ექვს ვერტიკალს შორის. არ იწყება პირველი ვერტიკალით და მთავრდება მე-6 ვერტიკალით (იხ. ჰვ. ნ. № 33). ეს ჰვ. ნ. დასტურდება Q-663, 1667 წლის ხელნაწერში.

XII ჭგუფი. „სამი მთვარე“ შვიდ ვერტიკალს შორის. არ იწყება პირველი ვერტიკალით და არ თავდება მე-7 ვერტიკალით (იხ. ჰვ. ნ. № 34). ეს ჰვირნიშანი დასტურდება A-20, 1764 წლის ხელნაწერში.

XIII ჭგუფი. მე-18 საუკუნეში გვხვდება ერთი განსაკუთრებული სახის „სამი მთვარე“. მე-17 საუკუნეში ასეთი სახის „სამი მთვარე“ არ შემხვედრია. ამ გამოჩენის შემთხვევაში მთვარეები განლაგებულია ფურცელზე ვერტიკალების მიმართულებით. მთვარეების ასეთი განლაგება მე-18 საუკუნის ხელნაწერებში საკმაოდ ხშირად გვხვდება. აი, ამ ჭგუფის ერთი ნიმუში. (იხ. ჰვ. ნ. № 35). ეს ჰვ. ნ. დასტურდება A-16, 1737—39 წლების ხელნაწერში. დაბოლოს „სამი მთვარის“ განსხვავებული განლაგების ნიმუშები XIV ჭგუფად შეიძლება გამოვყოთ.

XIV ჭგუფი. „სამი მთვარე“ ერთმანეთში გადახლართული (იხ. ჰვირ. ნ. № 36). ეს ჰვირნიშანი დასტურდება A-382 ხელნაწერის 306 და 242 ფურცლებზე. რა დროს განეკუთვნება ეს ჰვირნიშანი გაურკვეველია.

ამავე ჭგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ სხვა განსაკუთრებული მოხაზულობის სამი მთვარეები, სადაც უპირატესობა ენიჭება არა ვერტიკალებს შორის მთვარეების განლაგებას, არამედ თვით მთვარეების ემბლემატურ თავისებურებას. ერთ-ერთი ასეთი „სამი მთვარის“ ნიმუშია ჰვ. ნ. № 37. ეს „სამი მთვარე“ დასტურდება A-394 ხელნაწერში. „სამი მთვარის“ ეს ნიმუში მე-18 საუკუნისაა.

ამგვარად, „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის დროს მთავარი ყურადღება ექცევა ჰვირნიშნის ემბლემატურ ნაწილს. ემბლემატურის სხვადასხვაობას ვერტიკალების საშუალებით ვგებულობთ. ლიტერს ანუ კონტრმარკას დამხმარე მნიშვნელობა ეძლევა.

რა თქმა უნდა, ვერტიკალებს შორის მთვარეების განლაგების ყველა შესაძლებელი ვარიაცია ამოწურული არ არის, მაგრამ შესაძლებლობის ფარგლებში ყველა ძირითადი ვარიაცია აღვნიშნე. რომელიმე ახალი ვარიაციის აღსანუსხავად ძნელი აღარ იქნება გამოაყოს ცალკე ჭგუფი.

ამგვარად, „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციის პრინციპი ემბლემატიკის ცვლილებებს ეყრდნობა. ე. ი. ემბლემატიკის ცვლილება კლასიფიკაციაში აისახოს. „სამი მთვარის“ ემბლემატიკური ცვლილებანი კი სხვადასხვანაირია. საჭიროა აღინუსხოს ყველა ეს განსხვავებული შემთხვევა.

1. მე-18 საუკუნის მანძილზე ქართულ ხელნაწერებში „სამი მთვარე“ გვხვდება საკუთარი ზედწოდებით—„Tre lune“. ამის შესახებ ზემოთ უკვე ვთქვი. რადგან ჭვირნიშნის ზედწოდება ჭვირნიშნის ემბლემატიკის განუყოფელი ნაწილია, ამიტომ შეუძლებელია ამ ჭვირნიშნის მოთავსება რომელიმე უკვე არსებულ ჭგუფში. ასეთი ტიპის ჭვირნიშნები ცალკე ჭგუფად უნდა გამოიყოს და ამ ჭგუფში „სამი მთვარის“ ზედწოდებით „Tre lune“ ყველა ვარაიაცია გაერთიანდეს.

აი, ამ ჭვირნიშნის ერთი ნიმუში (იხ. ჭვ. ნ. № 38). ეს ჭვირნიშანი დასტურდება A-267, 1778 წლის ხელნაწერში. აღსანიშნავია, რომ ამ ჭვირნიშნის ერთ-ერთი ნიმუში ეს. ნიკოლაევს თავის ალბომში, № 151, დათარიღებული აქვს 1604 წლით, რაც აუცილებლად შეცდომაა. ასეთი მთვარეები თავისი ზედწოდებით მე-17 საუკუნის ქართულ თარიღიან და უთარიღო ხელნაწერებში არ შემხვედრია.

2. „სამი მთვარე“, ზოგჯერ გვხვდება დამატებითი ნიშნით ემბლემატიკაში (უმეტეს შემთხვევაში ლიტერით) ეს დამატებითი ნიშანი, რა თქმა უნდა, ემბლემატიკის განუყოფელი ნაწილია. ლიტერებად გვხვდება ლათინური ასოები— A; B; C; D და ა. შ. სხვაც.

ასეთი სამი მთვარის (დამატებითი ლათინური ასოებით) მოთავსება რომელიმე უკვე არსებულ ჭგუფში გაუმართლებელი იქნებოდა. ასეთი სამი მთვარე უნდა მოთავსდეს ცალკე ჭგუფში ლათინური ასოების ლათინური ანბანის თანამიმდევრობით. ნიმუშად მოვიტანთ ერთი მაგალითი (იხ. ჭვ. ნ. № 39) ეს ჭვირნიშანი დასტურდება A-111 ხელნაწერ გულანში.

3. მე-17 საუკუნის დასასრულიდან (ან იქნებ ცოტა უფრო ადრეც) და მე-18 საუკუნის მანძილზე, ქართულ ხელნაწერებში ხშირად გვხვდება „სამი მთვარე“ დამატებით ჭვირნიშანთან ერთად, ერთ ფურცელზე. ეს მოვლენა ორმაგი დაჭვირნიშნების სახელითაა ცნობილი. ამის შესახებ ინგლისელი პალეოგრაფი ედვარდ ჰიუუდი (Edward Heawood) აღნიშნავს:

„გაუგებარია რას ემსახურებოდა ორმაგი დაჭვირნიშნება, ოღონდ შესაძლოა ერთი ჭვირნიშანი ის არის, რომელსაც ჩვეულებრივ ქაღალდის ოსტატი ხმარობდა, ხოლო მეორე ჭვირნიშანი ან დამკვეთის ან ქარხნის მეპატრონის პატივისცემის ნიშნად კეთდებოდა“⁹.

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ერთ ფურცელზე ორი ჭვირნიშნის არსებობა ნიშნავს ამ ჭვირნიშნების ერთობლიობას. არ შეიძლება ეს ჭვირნიშნები ცალ-ცალკე, ერთმანეთისაგან განცალკევებით განიხილებოდეს. ამავე დროს, ერთ ფურცელზე ორი ჭვირნიშანი ერთ ძირითად და მეორე დამატებით ჭვირ-

⁹ It is not quite clear what object was served by the double marking, but possibly one mark was that usually adopted by the maker, the other being put on at the order of the purchaser, or in honour of the patron of the mill ... (Watermarks mainly of the 17 th and 18 th centuries. 33. 38).

ნიშანს აღნიშნავს. რადგან „სამი მთვარე“ მოთავსებულია ერთი ფურცლის მარცხენა (ე. წ. „Foolscap size“) ნახევარზე, ე. ი. ჭვირნიშნის ემბლემატური ნაწილის ადგილას, ამიტომ ორ სხვადასხვა ჭვირნიშანში „სამი მთვარე“ ძირითადი ჭვირნიშანი იქნება, ხოლო ფურცლის მარჯვენა ნახევარზე, ე. ი. კონტრმარკის ნახევარზე მოთავსებული მეორე ჭვირნიშანი — დამატებითი. ასეთ „სამ მთვარეს“, დამატებით ჭვირნიშანთან ერთად, როგორც წესი, კონტრმარკაც ახლავს.

აქ განმარტებისათვის უნდა ითქვას: ვენეციური ჭვირნიშანი, გამონაკლისის გარეშე, ყოველთვის მოთავსებულია მთლიანი ფურცლის მარცხენა ნახევარზე, ხოლო ვენეციური ჭვირნიშნის კონტრმარკა ანუ ლიტერი, უმეტეს შემთხვევაში, ფურცლის მარჯვენა ნახევარზე, ფურცლის კიდეში.

მოვიტანოთ ორმაგი დაჭვირნიშნების რამდენიმე მაგალითი:

Q—ფონდის 1736 წლის № 56 ხელნაწერში დასტურდება „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშნით: „გვირგვინი ვარსკვლავ-მთვარით“ და კონტრმარკით — ლათინური ასო Z (ზეტი) (იხ. ჭვ. ნ. № 40).

H—ფონდის № 986 ხელნაწერში დასტურდება „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშნით „მშვილდ-ისარი“ და კონტრმარკით — ლათინური ასო Z (იხ. ჭვ. ნ. № 41).

1764 წლის A-20 ხელნაწერში დასტურდება „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშნით — „მშვილდ-ისარი ფიგურალურ ფარზე“ — და კონტრმარკით, ლათინური ასოები F, V (იხ. ჭვ. ნ. № 42).

საკითხავია, კლასიფიკაციის რომელ ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ ასეთი სამი მთვარე დამატებითი ჭვირნიშნებით? ვფიქრობ, გამართლებული იქნება თუ ასეთ სამ მთვარეს ცალკე ჯგუფად გამოვყოფთ. ამიტომ ასეთი სამი მთვარე მოთავსდება ჯგუფში სახელწოდებით — „სამი მთვარე“ — დამატებითი ჭვირნიშნებით.

4. მეოთხე შემთხვევაში „სამი მთვარე“ გვხვდება ემბლემატიკაში შემავალი დამატებითი ნიშნით (რომელიმე ლათინური ასოთი), დამატებითი ჭვირნიშნით და კონტრმარკით. მაგალითად, 1728 წლის A-636 ხელნაწერში „სამ მთვარეს“ ასეთი შემადგენლობა აქვს: „სამი მთვარე“ დამატებითი ლათინური ასოთი Z ემბლემატიკაში, დამატებითი ჭვირნიშნით — „გვირგვინი მთვარით“ და კონტრმარკით — ლათინური ასო ჯვრით დაგვირგვინებული (იხ. ჭვ. ნ. № 43).

ასეთი „სამი მთვარის“ ნიმუშები აგრეთვე ცალკე ჯგუფად უნდა გამოვყოთ.

ყველა ზემოთ მოტანილ ოთხ სხვადასხვა შემთხვევაში განსაკუთრებული და ძირითადი მნიშვნელობა ენიჭება „სამი მთვარის“ დამატებით ნიშნებს ემბლემატიკაში და დამატებით ჭვირნიშნებს კონტრმარკებით ორმაგი დაჭვირნიშნების დროს. რაც შეეხება „სამი მთვარის“ ვერტიკალებს, მათ ამ შემთხვევებში არა უპირატესი, არამედ დამხმარე მნიშვნელობა ენიჭება სამი მთვარის იდენტიფიკაციის დროს. ცხადია, ზუსტი დათარიღებისათვის, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება სამი მთვარის იდენტიფიკაციას. „სამი მთვარის“, როგორც ჭვირნიშნის, მთელი სირთულე სწორედ ეს იყო: მსგავსი და განსხვავებული სამი მთვარის გამოყოფა, ვფიქრობ, „სამი მთვარის“ კლასიფიკაციაში გააადვილა ამ ჭვირნიშნების იდენტიფიკაციის საკითხი.

ორმაგი დაჭვირნიშნების დროს, როგორც უკვე აღვნიშნე, მნიშვნელოვანი ენიჭება ძირითად და დამატებით ჭვირნიშანს. აქ ერთი სიფრთხილე გვმართავს: უნდა ზუსტად დადგინდეს ორ ჭვირნიშანში რომელია ძირითადი და რომელი დამატებითი. „სამი მთვარე“ ყოველთვის ძირითადი ჭვირნიშანი როდია. პირ-უკუ: „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშანის მოვალეობასაც ასრულებს.

მოვიტანოთ ერთი მაგალითი: A ფონდის 1697 წლის № 105 ხელნაწერში ძირითადი ჭვირნიშანი „გვირგვინი“ ვარსკვლავ-მთვარით, ხოლო „სამი მთვარე“ დამატებითი (იხ. ჭვ. ნ. № 44).

ამ შემთხვევაში „სამი მთვარე“ განხილულ უნდა იქნეს, როგორც რთული ჭვირნიშანის ერთ-ერთი კომპონენტი.

ამით ამოიწურება „სამი მთვარის“ ძირითადი ნიმუშები და ჭვირნიშანის კლასიფიკაციის სახელმძღვანელო პრინციპები.

„სამი მთვარის“ მთელი ნაირსახეობა ჩემი კლასიფიკაციის საფუძველზე შემდეგნაირ სისტემას ქმნის:

1. „სამი მთვარე“ კონტრმარკითა და კონტრმარკის გარეშე, ვერტიკალების ჯგუფებში.
2. „სამი მთვარე“ ზედწოდებით „Tre lune“.
3. „სამი მთვარე“ დამატებითი ნიშნებით ემბლემატიკაში.
4. „სამი მთვარე“ დამატებითი ჭვირნიშნით.
5. „სამი მთვარე“ დამატებითი ნიშნით ემბლემატიკაში და დამატებითი ჭვირნიშნით.
6. „სამი მთვარე“ რთული ჭვირნიშანის კომპონენტი.

ამ წერილში, ცოტა ადრე, უარყავი ცსსა, 1448 ფონდის № 1493 დოკუმენტის თარიღი—1601 წელი. დოკუმენტი ორმაგი დაჭვირნიშნების ნიმუშია (იხ. ჭვ. ნ. № 45).

ამ დოკუმენტის ორმაგი დაჭვირნიშნების ზუსტი ანალოგია შემხვდა 1690 წლის Hd-13135 დოკუმენტში და 1698 წლის Hd-6622 დოკუმენტში, აგრეთვე Sd-538 უთარღლო დოკუმენტში.

ამ დოკუმენტების ჭვირნიშნების იგივეობა ცხადია; „სამი მთვარის“ იდენტიფიკაცია მტკიცდება შემდეგი მონაცემების საფუძველზე: ორმაგი დაჭვირნიშნების ორივე კომპონენტის იგივეობა; „მთვარეების“ განლაგება ვერტიკალებს შორის ყველა შემთხვევაში იდენტურაა. ცხადია, ცსსა, 1448 ფონდის № 1493 დოკუმენტი არ შეიძლება იყოს 1601 წლისა. ეს დოკუმენტი, როგორც უკვე აღვნიშნე, 90, 100 წლით უფრო გვიანდელია; მით უმეტეს, ორმაგი დაჭვირნიშნება, საერთოდ, პირველად მე-17 საუკუნის დასასრულიდან ჩნდება. ორმაგი დაჭვირნიშნების ყველაზე ადრეულ ნიმუშს ჯერჯერობით 1683 წლის Ad-1042 დოკუმენტში მივაკვლიე.

ასეთია, ერთი შეხედვით მარტივი, ხოლო სინამდვილეში, ფილიგრანოლოგიის თვალსაზრისით, მეტად რთული ჭვირნიშანი „Tre lune“, რომელიც, ს. ბრიკეს სიტყვები რომ გავიმეოროთ, იყო ჭვირნიშანი იმ ქალღმისა, რომელიც სპეციალურად მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის მზადდებოდა ვენეციაში.

როგორც უკვე აღვნიშნე, მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებული

ჭვირნიშნების კლასიფიკაციას ცნობილმა პალეოგრაფმა ვს. ნიკოლაევმა თანაარაირა იმ მიზეზით, რომ თითქოს ცნობილი არ არის ამ ჭვირნიშნების სადაურობა.

ვს. ნიკოლაევი წერს:

„Пока еще почти невозможно установить место, где производилась доставляемая Венецией бумага“.

ცნობილია, რომ მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებულია სპეციფიკური ვენეციური ჭვირნიშნები. ცნობილია ისიც, რომ ეს ქალაქი სპეციალურად მზადდებოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის. „სამი მთვარე“ ამ თვალსაზრისით რაიმე განსაკუთრებულ გამოჩაქისად არ ჩაითვლება და ერთ-ერთი სპეციფიკური ვენეციური ჭვირნიშნათაგანია.

სხვა არა იყოს რა, რა კავშირია, ვთქვათ, „სამი მთვარის“ სადაურობასა და კლასიფიკაციას შორის?

ამ შემთხვევაში სადაურობა ხელს არ უშლის მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებული ჭვირნიშნების კლასიფიკაციას.

რაც შეეხება აღმოსავლეთში გავრცელებული ჭვირნიშნების სადაურობის საკითხს, რა თქმა უნდა, სავარაუდებელია, რომ ვენეციას აღმოსავლეთის ქვეყნებში საკუთარი წარმოების ქალაქი გაჰქონდა.

უფრო მეტიც, ახლა შეიძლება ითქვას, რომ მივაკვლიე ვენეციური ჭვირნიშნის სადაურობის პირდაპირი მითითებასაც.

საერთოდ ჭვირნიშანი, უფრო დაბეჯითებით ჭვირნიშნის ლიტერები, გვაწვდიან რაიმე ცნობებს ჭვირნიშნის შესახებ: ზოგჯერ სრული სახით არის აღნიშნული ფაბრიკანტის ვინაობა ან ქალაქის დამზადების თარიღიც კი. მაგრამ ქალაქის სადაურობის შესახებ ჭვირნიშანი, როგორც წესი, დუმს.

ამ თვალსაზრისით ყველაზე მეტად მდიდარია რუსული ჭვირნიშანი, მაგრამ სადაურობის აღმნიშვნელი ცნობა რუსულ ჭვირნიშნებშიც ძალიან იშვიათია. მოვუსმინოთ რუსული ჭვირნიშნების სპეციალისტს ს. კლუპიკოვს:

«В русской филигрании очень редко встречаются фамилии владельцев фабрик полностью (Гончаров, Щепочкин, Хлюстины, Неверов и некоторые другие), а местонахождение предприятия, за единственным исключением (Калуга) — никогда»¹⁰.

რაც შეეხება ვენეციურ ჭვირნიშნებს რაიმე ცნობა — ლიტერული, აქ მითუმეტეს იშვიათია. მაგრამ ამ ჭვირნიშნებში მივაგენი ქალაქისა და ე. ი. ჭვირნიშნის სადაურობის აღმნიშვნელ ერთ ასეთ იშვიათ გამოჩაქისს:

ხელნაწერთა ინსტიტუტის 1707 წლის A ფონდის № 624 თარიღიან ხელნაწერში აღმოჩნდა ერთი იშვიათი ჭვირნიშანი. ამ ჭვირნიშანს ახლავს სპეციფიკური ვენეციური კონტრმარკა ლიტერით — სამყურა ორი ლათინური ასოთი (იხ. ჭვ. ნ. № 46).

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ასეთი ემბლემატიკის ჭვირნიშანი გვხვდება მხოლოდ ერთხელ. იგი გამოქვეყნებული აქვს ე. პიუდს 1950 წ.

E. Heawood. Watermarks mainly of the 17 th and 18 th centuries. Hilversum, 1950, № 1895) ბეჭდური წიგნიდან — Orlando Furioso ვენეცია 1730 წელი (იხ. ჭვ. ნ. № 47).

¹⁰ К л е п и к о в , Филигрании и штемпели XVII—XX в., Москва, 1959, стр. 13.

ფილიგრანოლოგიაში ყოველ ჭვირნიშანს აქვს თავისი სახელწოდება. ჭვირნიშნის სახელწოდება სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილი შემთხვევით მივაკვლიე ამ ჭვირნიშნის სახელწოდებასაც. ჭვირნიშნის სახელწოდება გაირკვა ხელნაწერთა ინსტიტუტის სპარსული ფონდის № 129 ხელნაწერის მეოხებით. 1694 წლის ამ სპარსულ ხელნაწერში დასტურდება იგივე ჭვირნიშანი საკუთარი ლათინური სახელწოდებით Alba rosa ე. ი. ქართულად ჭვირნიშანს „თეთრი ვარდი“ რქმევია (იხ. ჭვ. ნ. № 48).

დაბოლოს ხელნაწერთა ინსტიტუტის 1708 წლის ისევ სპარსული ფონდის № 25 თალიან ხელნაწერში აღმოჩნდა ჭვირნიშან „თეთრი ვარდის“ კიდევ ერთი უნიკალური ნიმუში. ამ ჭვირნიშანს ახლავს სპეციფიკური ვენეციური კონტრმარკა და რაც მთავარია ჭვირნიშნის სადატურობის აღმნიშვნელი წარწერა—ბერგამო (იხ. ჭვ. ნ. № 49).

რადგან ჭვირნიშანი ყოველთვის სიმბოლური ნიშანია რაიმესი, საგულისხმოა, რომ ვარდს შუა საუკუნეებში საიდუმლოს მნიშვნელობა ჰქონდა. ვარდის ეს მნიშვნელობა დღესაც ცოცხალია ევროპაში: Sub rosa — ლათინური გამოთქმა „ვარდის ქვეშე“ — ნიშნავს იმას, რომ რაიმე საიდუმლოდ უნდა დარჩეს.

მოხდა ისე, რომ ჩვენმა „თეთრმა ვარდმა“ ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშნების საიდუმლო გაამკლავა.

ქალაქი ბერგამო მდებარეობს ქალაქ ვენეციის ჩრდილო-დასავლეთით. ადრინდელ განთქმული იყო ქალაქის წარმოებით.

1428 წლის 18 აპრილს ქალაქი ბერგამო, რომელიც მილანის საჰერცოგოში შედიოდა, ვენეციის რესპუბლიკამ შეიერთა. ვენეციელებმა ქალაქი ბერგამო თავდაცვითი ნაგებობებით გაამაგრეს და ბოლომდე შეინარჩუნეს იგი, ვიდრე ვენეციის რესპუბლიკის აღსასრულამდე 1797 წ.

ამ ჭვირნიშნის მიგნებით ერთხელ კიდევ დადასტურდა ის გარემოება, რომ მახლობელ აღმოსავლეთსა და საქართველოში საუკუნეების მანძილზე ვენეციის რესპუბლიკას საკუთარი წარმოების ქალაქი შემოჰქონდა.

Р. М. ПАТАРИДЗЕ

ВОДЯНОЙ ЗНАК «Tre lune» ГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЕЙ

Резюме

«Три луны» или, как чаще говорят, «Три полумесяца» известна также под латинским наименованием: «Tre lune». Этот водяной знак, по всей вероятности, венецианского происхождения. Бумага с филигранью «Tre lune» употреблялась в Балканских странах, Грузии и на Ближнем Востоке в продолжение XVII—XVIII столетий. «Три полумесяца» — фирменный знак очень распространен в грузинских рукописях и, наоборот, знаки «Полумесяц» и «Два полумесяца», в отличие от Западно-европейской действительности, в грузинских списках встречаются очень редко.

Ниже следует перечень и пояснения водяных знаков воспроизведенных в монографии:

1. Н-1760, 1330/40 гг. (Ин-т рукописей)
2. Q-1795, 1480—1495 гг. (Ин-т рукописей)
3. № 311, ф. 1446, конца XV в. (ЦГИА)
4. Н-375, рубеж XV—XVI вв. (Ин-т рукописей)
5. А-186, начала XVI в. (Ин-т рукописей)
6. S-312, 1541 г. (Ин-т рукописей)
7. Қ-173, 1575 г. (Музей истории г. Кутаиси)
8. Қ-38, 1590-ых годов (Музей истории г. Кутаиси)
9. Қ-38 и А-674, 1590-ых годов (Музей истории г. Кутаиси, Ин-т рукописей)
10. Н-1064, 1669 г. (Ин-т рукописей)

«Два полумесяца»

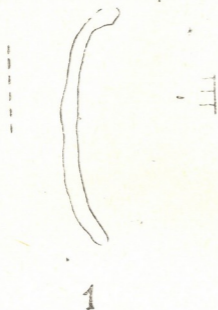
11. Hd-1679, 1627 г. (Ин-т рукописей)
12. Hd-14, 448, 1627 г. (Ин-т рукописей)
13. № 548, ф. 1448, 1622 г. (ЦГИА); № 310, 1631 г. (Коллекция Шукина, Московский исторический музей).

«Три полумесяца»

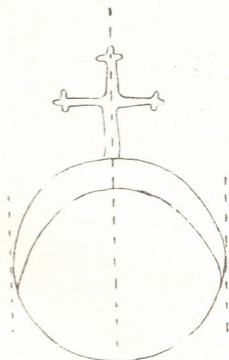
В монографии дана попытка классификации водяного знака «Tre lune». В основу метода этой классификации взяты расположение «Трех полумесяцев» между вертикальными линиями (понтюзо) и контрмарка. Одновременно водяные знаки «Трех полумесяцев» распределены по группам. Всего 6 основных групп:

1. «Три полумесяца» с контрмаркой или без контрмарки в подгруппах вертикалей (15 подгрупп, в. з. №№ 17—37).
2. «Три полумесяца» с латинским литером «Tre lune» (в.з. № 14 и № 38).
3. «Три полумесяца» с дополнительными знаками или литерами в эмблематике (в.з. № 39).
4. «Три полумесяца с дополнительным водяным знаком (в.з. №№ 40—42 и № 45).
5. «Три полумесяца» с дополнительными знаками в эмблематике и дополнительным водяным знаком (в.з. № 43).
6. «Три полумесяца» в виде дополнительного водяного знака (в.з. № 44).

Классификация водяного знака «Tre lune» способствует установлению хронологии того или иного образца. «Три полумесяца» сложный и проблематичный водяной знак. Он требует дальнейшего изучения не только в Грузии, но и за рубежом.

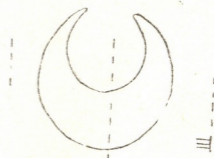
1

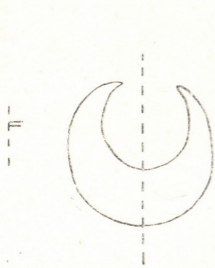
T M
A
2

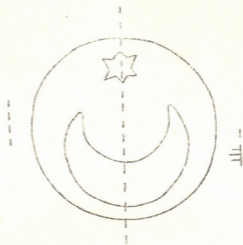
3

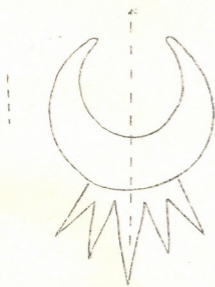
4

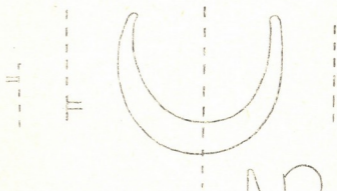
5

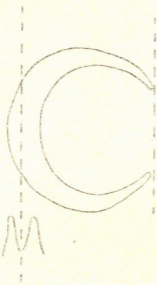
6

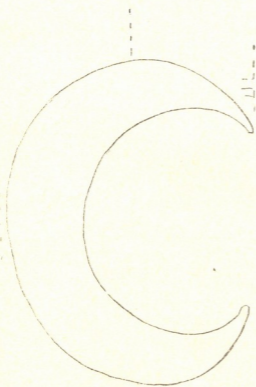
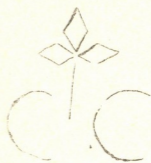
7

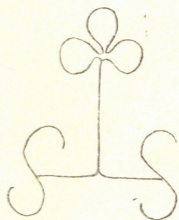
8

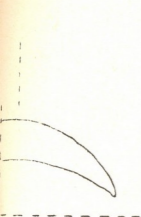

9

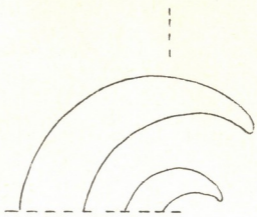

10

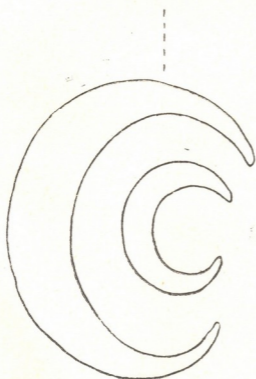

11

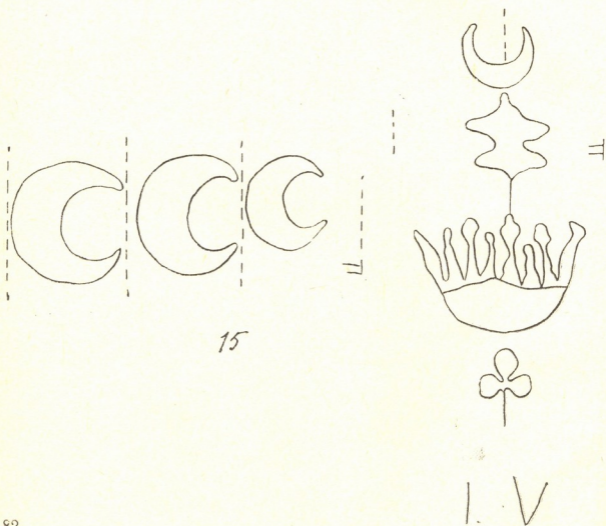
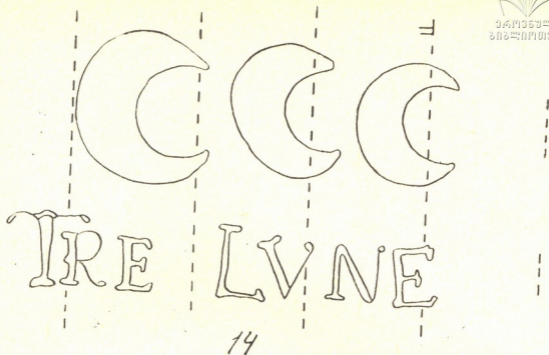
12

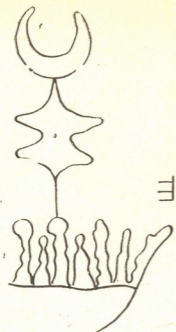
III

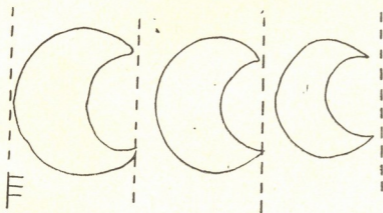
13

III

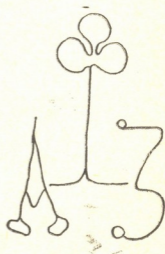
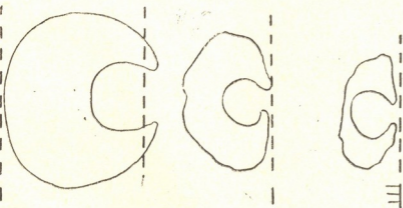

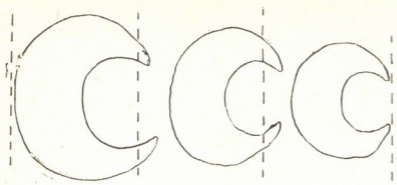
16

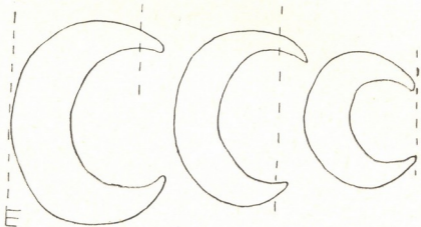
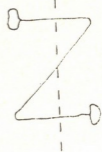
17

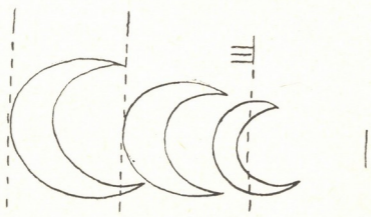
18

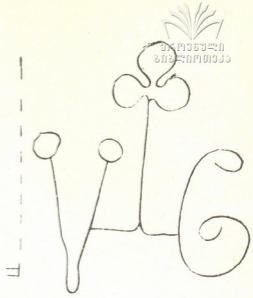
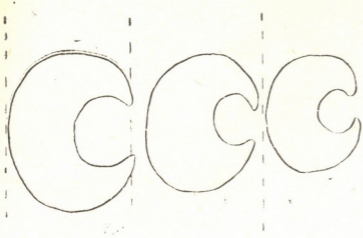
19

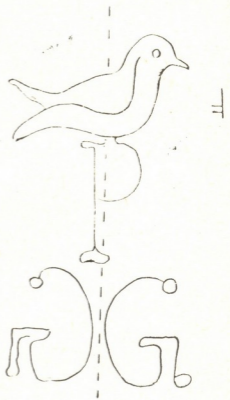
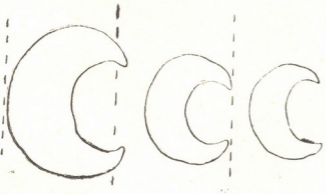
20

21

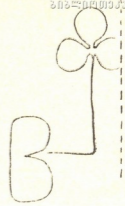
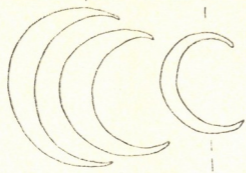

22

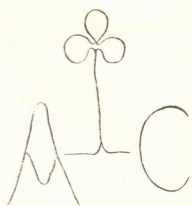
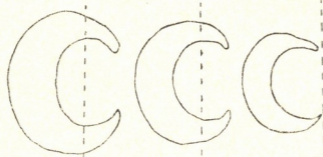
23

III

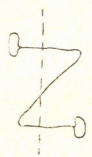
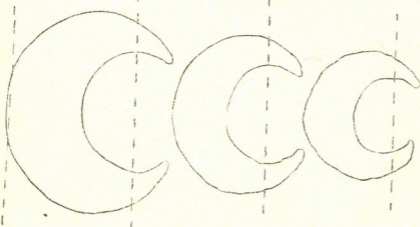

24

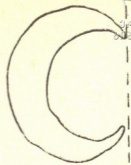
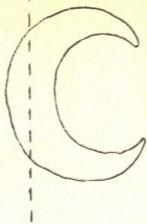
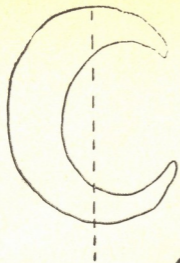
III

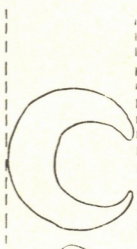
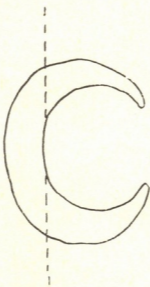
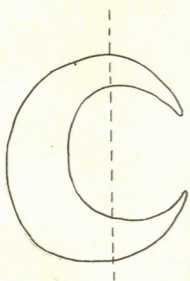
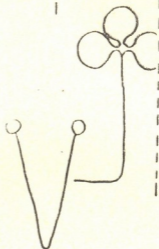
25

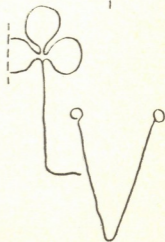
26

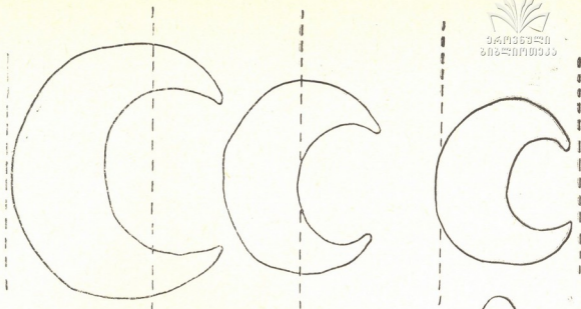

27

28

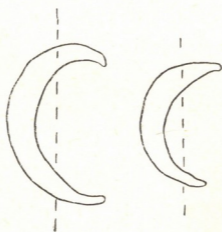

29

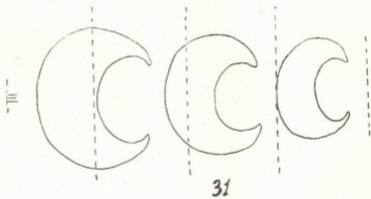

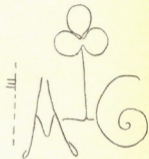
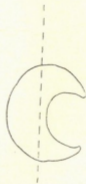
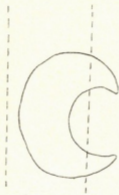
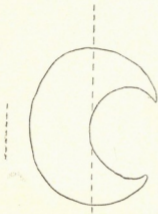
111

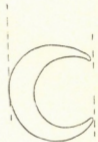
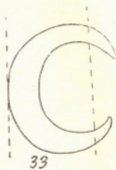
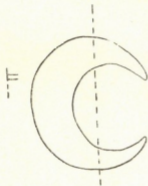

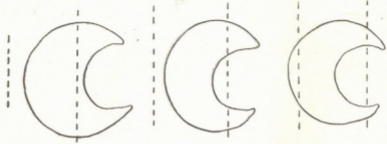
30

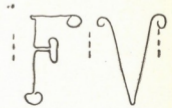

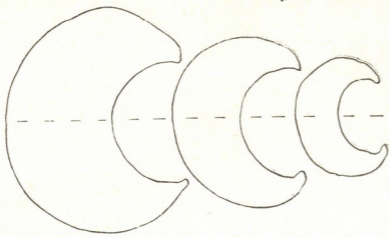

Բ

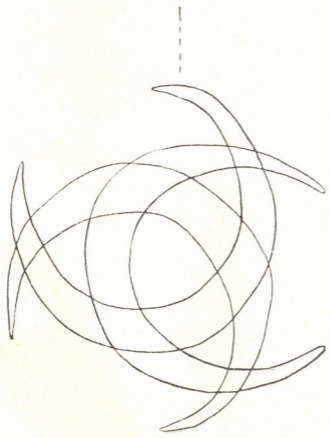
34

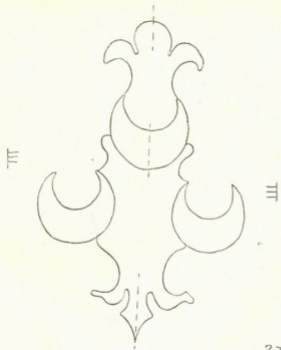
III

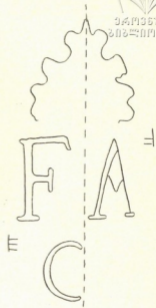
35

36

37

Բ Շ Շ Շ Շ

Ի Ր Ե Ն Վ Ն Ե

38

Շ Շ Շ Շ

Տ

Կ

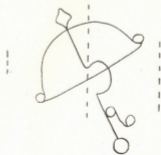
39

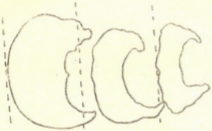

40

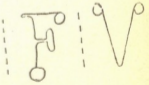
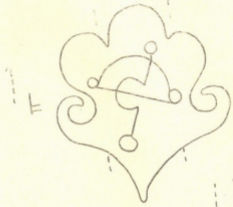

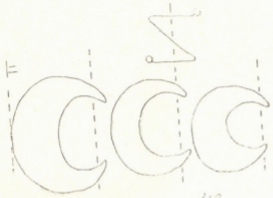
41

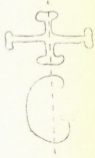
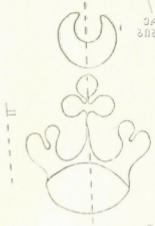

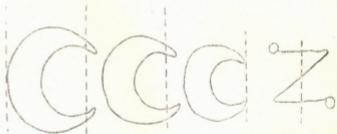
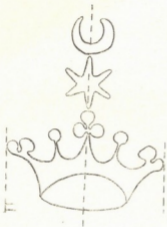
42

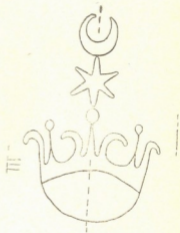
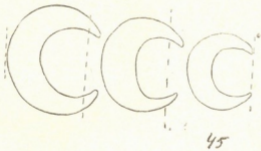

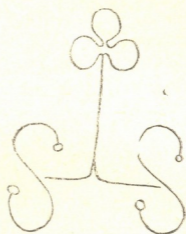
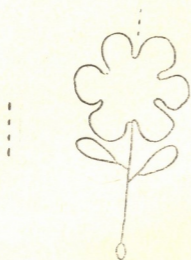
43

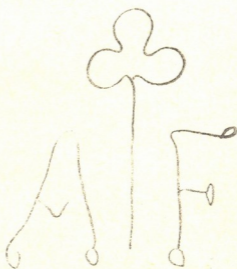
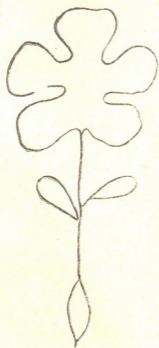

44

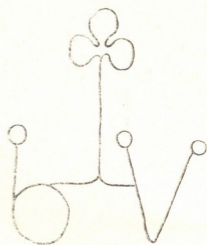
46

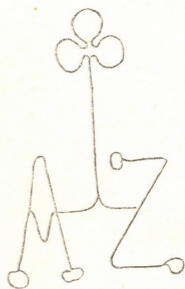
47

48

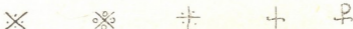
49

ლ. ჰაჯაია

ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში

ძველ ქართულ ხელნაწერებში ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის აღსანიშნავად იხმარებოდა გარკვეული ნიშნები:

წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს ორი უკანასკნელი ნიშნის **†**, **‡** განხილვას.

ორივე ეს ნიშანი ქართულ წერილობით ძეგლებში IX საუკუნიდან გვხვდება. **†** ხელნაწერებში აღნიშნავს როგორც ტექსტის დასაწყისს, ასევე დასასრულსაც. **‡** კი მხოლოდ ტექსტის დასაწყისზე მიანიშნებს.

† ნიშანი მიჩნეული იყო სიტყვა „ქრისტეს“ დასაწყის ასოდ, ხოლო **‡** „ქანწილად“ წოდებული, — „**†**“ და „**‡**“ ასოების შეერთების შედეგად მიღებულ მონოგრამად¹.

† თავისი ფორმით, მართალია, ქართული ასომთავრული „ქ“-ს მსგავსია, მაგრამ, როგორც ქვევით დავინახავთ, ის სხვა არაფერია თუ არა ჯვარი—ქრისტეს სიმბოლური გამოსახულება.

ჯვარი ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის აღსანიშნავად მთელ ქრისტიანულ მწერლობაში იყო გავრცელებული. ამის მიზეზი კარგად ჩანს გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ანბანური აკროსტიხიდან: დასაბამი და დასასრული ყოვლისა არს ღმერთი („*Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιοῦν θεόν*)².

ბერძნულშიც ჯვარი ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად იხმარებოდა როგორც ხელნაწერებში, ისე ისტორიულ დოკუმენტებშიც³. ჯვარი ჰქონდა წინ დასმული შუასაუკუნეების ბერძნულ დამწერლობაში ზოგიერთ მაგიურ ანბანსაც⁴. აღსანიშნავია, რომ სლავური ანბანის, „გლავალიცას“, შემდგენელმაც თავისი ანბანის პირველი ასო ჯვრის გავლენით შექმნა⁵. ბერძნულ ტექსტებში გა-

¹ თ. ყორღანიძე, ქრონიკები, I, 1892, გვ. 94; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 147; P. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги, IX—XI вв., Тб., 1967, стр. 78.

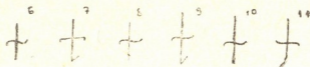
² E. Э. Гранстрем, О происхождении глаголической азбуки, Труды отдела древнерусской литературы, Институт русской литературы, XI, М.-Л., 1955, стр. 307.

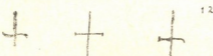
³ F. D ö l g e r, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, Tafelband, München, 1948.

⁴ M. Berthelot, Collection des anciens alchimistes grecs, 2-e livraison, Paris, 1888, p. 156.

⁵ E. Э. Гранстрем, დასახ. ნაშრომი, გვ. 307; Л. В. Черепнин, Русская палеография, 1956, стр. 96.

მოყენებულ ჯვარს კიდური იმდენად აქვს ჩამოზრდილი, რომ თავისი ზღვარითაა ჩვენ ასომთავრულ **†**-ს ემსგავსება. შდრ:

ბერძნული:

ქართული:

შედარებიდან ნათლად ჩანს, რომ ბერძნულსა და ქართულ ხელნაწერებში ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად გამოყენებული ნიშნები ფორმით ერთნაირია. ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ ჯვარი დასაწყისის აღსანიშნავად გადამწერებმა ბერძნულიდან გადმოიღეს. ხსენებული ნიშნის ფორმობირებმა მსგავსებამ ასომთავრულ **†**-სთან გამოიწვია შემდგომში მისი გააზრება სიტყვა „ქრისტეს“ პირველ ასოდ. ჯვარის ამგვარმა გაგებამ ისე ძლიერად მოიკიდა ფეხი, რომ მოგვიანო საუკუნეებში მხედრულით ნაწერ ტექსტებში დასაწყისის აღსანიშნავად **ქ** ასოს სვამდნენ.

რაც შეეხება ტექსტის დასაწყისის აღმნიშვნელ მეორე ნიშანს **†**-ს, იგი ხელნაწერებში სამი სახესხვაობით გვხვდება:

პირველი წაგავს ასომთავრულ „წ“-ს. მისი ხმარება დადასტურდა 864 წლის სინურ მრავალთავში, მეორე ნიშანი გვხვდება შატბერდის კრებულსა (S—1141) და პარხლის ოთხთავში (A—1453). მესამე კი ყველაზე გავრცელებული ნიშანია ხელნაწერებში. იგი IX საუკუნიდან მოყოლებული თითქმის ყველა ოთხთავში გამოიყენება. გვხვდება როგორც ტექსტის დასაწყისში, ისე ტექსტის შიგნითაც, ცალკეული მუხლების გამოსაყოფად. ჩვეულებრივ შესრულებულ

⁶ Kirsopp and Silva Lake, Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200 (Monumenta Palaeographica vetera), I—X, Boston, Mass., 1934—1939; Indices, Boston, Mass., 1945.

⁷ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, რეც. 66.

⁸ რეც. 73, 100.

⁹ რეც. 57.

¹⁰ F. Dölger, დასახ. ნაშრომი.

¹¹ M. Berthelot, დასახ. ნაშრომი გვ. 156.

¹² ქართულში ეს ნიშნები ამოღებულია ჯრუჭის ოთხთავიდან (H-1660), მიქაელ მოდრეკილის იადგარიდან (S-425) და ძლისპირის კრებულიდან (A-603).

ლია სინგურით. იწერება ტექსტის მარცხენა კიდეზე, ზოგჯერ შეიძლება საზე-
დაო ასოს თავზე იყოს მოთავსებული. Φ ნიშნის დანიშნულებას კარგად არკვევს
სინური ხელნაწერების (Sin—16,19) ანდერძ-მინაწერები: „განგებაა და განწესე-
ბაა სახარებისა ბერძულსა წესსა ზედა საძიებელი, რიცხვთ უცთომელი საწე-
ლიწლოა, ყოველი დღენი სრულად და მარხვათა შაბათ კურიაკენი და ვნებისა
კურიაკენი. დღენი ყოველსა სახარებასა თავსა და ბოლოს აჩუენებს. და სადა სახარე-
ბისა თავი არს დასაწყებელი, ესე ქანწილი Φ ზის სინგურითა და სადა დას-
რულდებოდის ბოლოა, ესე ჯუარი ზის სინგურითავე Φ “.

როგორც ამ ანდერძიდან ჩანს, ეს ნიშანი ოთხთავის ხელნაწერებში საკი-
თხავების დასაწყისებს აღნიშნავს. თვეების მიხედვით განლაგებული საკითხავები
ოთხთავს ბოლოში ერთვის. თვით ტექსტი დამუხლულია და საკითხავის მო-
ძებნა შეიძლება მუხლის რიცხვის საშუალებით. მაგრამ მკითხველისათვის თვალ-
საჩინო რომ ყოფილიყო ესა თუ ის საკითხავი, გადამწერი მასთან Φ ნიშანსაც
სვამდა.

Φ ნიშანს ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების მიხედვით ქანწილი ეწოდე-
ბა. ტერმინი ქანწილი ანუ წილქანი, როგორც იხსენიებს მას ფსალმუნის
ერთი ნუსხა (A—38)¹³, წერილობით ძეგლებში X საუკუნიდან გვხვდება. უფრო
მოგვიანებით ამ ტერმინს ჯვარსაც უწოდებენ: „ზანდუკი საწელიწლოა გამო-
კრებილი სახარებისაა, საძიებელი ესრე სახედ. სადაცა წითელი ჯუარი ჯდეს
ესეთი Φ , მუნ სახარებისა თავი არს და სადაცა ჯუარვარსკულავი ჯდეს ესრეთი >
სახარებისა ბოლოა არს“...¹⁴.

„... დავნიშნე თავბოლოები სახარებათა ოთხთავსა შინა სინგურით. თა-
ვებსა სახარებათასა ესე არს ნიშანი Φ თავმოსკუნილი ჯუარი, სახედ ქანწილი,
სინგურითა დაწერილი და ბოლოსა დასასრულთა ესე არს ორნი ჯუარნი მიდა-
მო ესე სახედ Φ “¹⁵.

რას წარმოადგენს Φ ნიშანი, არის თუ არა ის ქართული „ Φ “-სა და „ Φ “-ს
შეერთების შედეგად მიღებული მონოგრამა?

აღნიშნული ნიშნის რობის გასარკვევად საჭიროდ მიგვაჩნია აქაც ვავითვა-
ლისწინოთ ბერძნულის მონაცემები.

ბერძნულ დამწერლობაში ქრისტეს ორგვარი მონოგრამა ცნობილი¹⁶:

Φ . Φ

პირველ მონოგრამას, რომელიც ბერძნულ დიპლომატიკაში Φ ნიშნის პარა-
ლელურად იხმარება ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად, „ხრიზმონს“ უწოდე-

¹³ თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრო-
მი, გვ. 147.

¹⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q კოლექციის ხელნაწერი № 1062, 115 r.

¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის S კოლექციის ხელნაწერი № 1351, 189 v.

¹⁶ B. Groningen, Short Manual of Greek Palaeography, 2-nd ed, Leiden,
1955, p. 45.

ბენ¹⁷, ხოლო მეორე ცნობილია მონოგრამული ჯვარის სახელწოდებით¹⁸. ეს სახელწოდება ახლოს დგას ზემოთ მოყვანილი ქართული ოთხთავის ანდერძთან, სადაც ნათქვამია, რომ „თავებსა სახარებათასა ესე არს ნიშანი თავმოსკუნილი ჯუარი, სახედ ქანწილი“.

აღნიშნული ნიშნების წარმომავლობის საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში არა ერთხელ ყოფილა კვლევის საგანი. გერმანელ პალეოგრაფს ვ. გარდტჰაუზენს ორივე მონოგრამა ქრისტემდე შექმნილად მიაჩნია¹⁹. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით კი პირველი მონოგრამა, რომელიც „X“ და „P“ ასოების შეერთების შედეგად არის მიღებული (შდრ. Χρυσός) 317 წლიდან შემოდის ხმარებაში. მისი ხმარების დასაწყისს უკავშირებენ კონსტანტინე რომის იმპერატორისათვის ჯვარის გამოცხადებას, რომელმაც მას მტერზე გამარჯვება მოაპოვებინა. ამ ნიშნიდან შემდგომში, დაახლოებით 355 წ., განვითარდა ქრისტეს მეორე მონოგრამა. ეს უკანასკნელი პირველის გამარტივებული სახეა. თავისი ფორმით იგი ჯვარს უფრო უახლოვდება²⁰.

შდრ.

ბერძნულ ხელნაწერებში χ ნიშანი სხვადასხვა დანიშნულებით გამოიყენება: იხმარება ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად²¹, ტაქტიკურად ნიშნად²², და კომენტარებთან ხელნაწერებში ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად²³.

χ ნიშანი, როგორც ჩანს, შემდგომში ბერძნულის გავლენით გავრცელდა სხვა ენის ძეგლებშიც. იგი დასაწყისის აღსანიშნავად დადასტურდა კოპტურსა²⁴ და ძველ ბულგარულ წარწერებში²⁵.

უნდა ვღიაროთ, რომ χ ნიშანი ქართულშიც ბერძნულის საფუძველზე

¹⁷ A. Giry, Manuel de diplomatique, Paris, 1894, p. 531; აღნიშნული ტერმინი ქართულშიც დასტურდება. სულხან-საბა ორბელიანი მას შემდეგნაირად განმარტავს: „ხრიზმო ელლენთა ენაა, ნიშნავს წინასწარ მოსწავებას“ (იხ. ს-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, თხზულებანი, ტ. IV, 1966, გვ. 427).

¹⁸ J. M o r a e u, P. Franchi dé, Cavalieri, Costantiniana, Bysantinische Zeitschrift, 2-te Aufl., 1954, Bd. 47, Hf. 1, S. 137.

¹⁹ V. G a r d t h a u s e n, Iriechische Palaeographie, Leipzig, 1879, S. 118.

²⁰ Н. В. П о к р о в с к и й, Очерки памятников христианской иконографии и искусства, СПб, 1900, стр. 30—31; J. M o r a e u, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136; И. В. П о м я л о в с к и й, Археологическая находка в Пуатье, Записки Императорского Русского Археологического Общества, т. II, вып. II, 1886, стр. 65.

²¹ С а в в а епископ М о ж а й с к и й, Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки VI—XVII вв., Москва, 1863. ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი გრეც.-66.

²² B. G r o n i n g e n, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

²³ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი გრეც.-72.

²⁴ Б. А. Т у р а е в, Коптские ostraca коллекции В. С. Голенищева, Известия Императорской Академии наук, 1899, т. X, № 5, стр. 436—437, 443, 445; Н. Н u v e h n a t, Album palaeographie copte, Paris, 1888, pl. 39.

²⁵ И. Г о ш е в, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в., София, 1961, стр. 15.

დამკვიდრდა. დროთა განმავლობაში ქართულმა ის შეისისხლხორცა და ქართულ სახელწოდებაც ქან წილი მიიღო.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **+**, **ქ** ნიშნები ქართულში შემოსულია ბერძნულიდან და ქართულ ნიშნებზე მათი გაზრება შეორეულია. **+** ნიშანი წარმოადგენს ჯვარს, ჯვარცმული ქრისტეს სიმბოლოურ გამოსახულებას, **ქ** კი—ქრისტეს მონოგრამას.

Л. Р. КАДЖАИА

ДВА ТЕХНИЧЕСКИХ ЗНАКА В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЯХ

Резюме

В древнегрузинских рукописях для обозначения начала и конца текста применялись следующие знаки: **+**, **ქ**. В научной литературе **+** знак считается первой буквой слова «**ქიუსტი**» (Христос), превратившийся впоследствии в условный знак, а **ქ** — монограммой, полученной в результате слияния двух грузинских букв: „**ქ**“ (k) и „**ც**“ (c).

На основе разработки материала выясняется, что эти знаки греческого происхождения. Их грузинское осмысление является относительно поздним фактом. Знак **+** изображение креста, **ქ** же — монограмма Христа.

მ. მახავარიანი

ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემკულობის ალმინუმული
ზოგიერთი ტერმინის შესახებ

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში სამწიგნობრო ხელოვნების გამომ-
ხატველი არაერთი ტერმინია შემონახული. ხელნაწერი წიგნის შექმნისათვის
საჭირო საქმიანობას, რომელიც გულისხმობს ერთმანეთზე დამოკიდებულ თან-
მიმდევრულ პროცესებს, კერძოდ ეტრატის დამზადებას, ტექსტის გადაწერას,
მოხატვას, აკინძვას, შემოსვას, მოჭედვას—თავისი ტერმინოლოგია გააჩნია.
მთელ რიგ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ასევე ვხვდებით ხელნაწერი წიგ-
ნის შემკულობის ცალკეული ელემენტების აღნიშვნელ ტერმინებსაც.

ხელნაწერის მდიდრულად შემკობა მომგებელის ძირითად საზრუნავს წარ-
მოადგენდა. ეკლესია იყო დამკვეთი თუ კერძო პირი, ცდილობდნენ ხელნაწე-
რი მდიდრულად შემკული და დაკაშმული ყოფილიყო. მომგებელთა ვინაობა,
მათ მიერ ჩატარებული საქმიანობა ხშირად აღნიშნულია მინაწერებში. აქ, ისე-
ვე როგორც გადაწერისა და მომხატველის ანდერძებში, ვხვდებით დეკორის
ცალკეული ელემენტების შესატყვის ტერმინებს.

ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერებში დამოწმებული ცნობები დეკორატიული
მორთულობის ელემენტების შესახებ ხშირად ეხება მახარებელთა გამოსახუ-
ლებებსა და ოთხთავის საძიებელთა—კანონთა დეკორატიულ ჩარჩოებს. ზოგ-
ჯერ შემკულობის ეს ელემენტები იხსენიება „ხატისა და კამარის“ სახელწოდე-
ბით. უნდა აღინიშნოს, რომ ოთხთავის მორთულობა შეიცავს დეკორის განსაზ-
ღვრულ ელემენტებს და მათ შორის მახარებელთა გამოსახულებანი და კამა-
რები წარმოადგენს ამ შემკულობის ძირითად და აუცილებელ კომპონენტს.

995 წელს გადაწერილ ტბეთის ოთხთავში¹ მომგებელის სამოელ ეპისკო-
პოსის ანდერძში ნათქვამია: „...წიგნი ესე ოთხი თავი სახარებაჲ ეპოვე აღწე-
რილი და შემკობილი ყოვლითა განგებულეებითა, ზოლო ნაკულევეან იყო ხ ა ტ-
თ ა და კ ა მ ა რ ა თ ა გ ა ნ და გულსვიდგინე დიდითა ხარკებითა და გამოვი-
ხუენ ესე ხ ა ტ ნ ი და კ ა მ ა რ ა ნ ი საბერძნეთით ქალაქით დიდით სამეფოთ
და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა“. ხელნაწერის ანდერძში დასახელებულ
შემკულობის ელემენტებში „ხატნი და კამარანი“, თუ „ხატთა და კამარათა“ იგუ-
ლისხმება მახარებელთა გამოსახულებანი და კანონთა დეკორატიული ჩარჩოე-
ბი, რადგან ხელნაწერი მხოლოდ დეკორის ამ ელემენტებს შეიცავს და ისინი,
მთლიან ფურცელზე წარმოდგენილნი, ანდერძის თანახმად ტექსტში შემდგომად

¹ ხელნაწერი ამჟამად დაცულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის საჯარო ბიბლიო-
თეკის ხელნაწერ წიგნთა განყოფილებაში.

ჩართული. 1304 წელს გადაწერილ შიომღვიმის ოთხთავში (H-1344) გადაწერილის ანდერძში ორჯერაა განმეორებული შემკულობის ზემოთ დასახელებული ელემენტები: „განსრულდა წმიდაჲ ესე და ყოვლითურთ საწადელი განმანათლებელი წიგნი სახარებაჲ ოთხთავი სრული ყოვლითა განგებითა ხატითა და კამარითა“, ან კიდევ „ოთხთავი სახარებაჲ, სრული ყოვლითა განგებითა, კამარითა და ხატითა“.

ზოგიერთ შემთხვევაში „ხატისა და კამარის“ კონტექსტში ხატის მაგივრად დასახელებულია მხარებელნი, რაც უფრო მეტად განმარტავს ამ ცნების მნიშვნელობას. მაგ. XIV ს. ოთხთავში (H-2125), რომლის შემკულობა ეკუთვნის ცნობილ კალიგრაფსა და მხატვარ ავგაროზ ბანდაისძეს, მათე მხარებლის გამო-სახულების ქვევით მიწერილია: „ესე ოთხნი მახარებელნი და ზემოთ კამარანი დახატნეს ჴელითა ავგაროზ ბანდაისძისაჲთ, შენდობა ყავ(თ)“, ან კიდევ, XI ს. ალავერდის ოთხთავზე (A-484) დართულ ანდერძში ივანე ლიპარიტის ძე აღნიშნავს, რომ მან კაცხის მონასტერს შესწირა „ოთხთავი ერთი სრული, გამოკრებული ზანდუკითა და კამარითა, შიგან წმიდანი მახარებელნი ოქრომელნი დაწერილნი“. წყაროსთავის XII ს. (Q-907) ხელნაწერის მომგებლის იოანე საფარელ მტბევარის ანდერძში აღნიშნულია: „წმიდაჲ ესე ოთხთავი დეაწერინე და მოვაჭედინე ყოვლად, სრულებით თვალითა და მარჯალიტითა ხატითა და ზანდუკითა კანონითა და ქრონიკონითა სრული“. ანდერძში მითითებული ხატნი ასევე მხარებლებს განმარტავენ (ხელნაწერი დასურათებულია მხოლოდ მხარებელთა გამოსახულებებით), „კამარის“ ნაცვლად კი ამ შემთხვევაში „კანონითა“ არის გამოყენებული.

ამრიგად, ყველა ზემოთ დასახელებულ ანდერძებში იგულისხმებიან დეკორის განსაზღვრული ელემენტები: ხატნი წარმოდგენილია მხარებელთა გამოსახულებების მნიშვნელობით, კამარანი კი ოთხთავის საძიებლის კანონთა დეკორატიულ შემკულობას ეწოდება.

ხატი საბასთან განმარტებულია შემდეგნაირად: „ხატი ანუ მსგავსი სახე“². ამის მაგალითები ძველ ტექსტებში მრავლად მოგვეპოვება. „ჰბაძევეთ სიჭელოვნითა ხატსა სულიერთასა“—მიუთითებს იოანე ოქროპირი ტაძრის მომხატველებს (A-19, X ს.)³. ალავერდის ოთხთავში დართულ ავგაროზის წერილში ნათქვამია: „წარავლინა ავგაროზ მთავარმან მხატვარნი გამოსახვად ხატისა უფლისასა და მიღებად მისა“, ან „მხატვარი გამოჰსახვიდა ხატსა მისსა და ვერ ეძლო რამეთუ ვერ განიცდიდა მსგავსებასა მისსა, მაშინ მოყუასმან მისმან ჰრქვა მას: მიეც ხილვათ იგი ხელთა მისთა, ხოლო უფალმან მიიღო ხილვაჲ იგი და დაედვა პირსა ზედა თჳსსა და მეყსეულად გამოესახა ხატი მისი მას ზედა“.

ხატი ძველ წერილობით წყაროებში წმიდანთა და ანგელოზთა პორტრეტული გამოსახულების აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა. მდიდრულად შემკულ ხატებს ეკლესიის შესამკობად იყენებდნენ. არსებობდა ჰედური ხატი: მელქისედექმა მცხეთის ეკლესიას შესძინა (XI ს.) „ხატი მაცხოვრისაჲ ვეცხლისაჲ, ოქროთა ცურვებული“, გვხვდება ხატი მინანქრისა „სამარხავსა ჩუენსა—

² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, IV², თბილისი, 1965, გვ. 416.

³ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ლექსიკიდან, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, ტ. I, 1959, გვ. 170.

ნათქვამია ალავერდის ოთხთავში არსებულ ანდერძში—დავასუენე ხ ა ტ ი წმინდის გ-ი მთავარმოწამისაჲ ოქროსაჲ მინაჲთა“. ხ ა ტ ი იყო ფერწერული ცხატეხის ეკლესიის მეორედ მშენებელი (XIII ს.) აღნიშნავს: „ო ც ი წამლითა დავაწერინე“-ო. ხ ა ტ ს ძველი წყაროები უწოდებენ ხელნაწერის კედურ ყდაზე არსებულ გამოსახულებებსაც: „გარეგნით ხ ა ტ ი სხენან ვეცხლისანი“ ან „გარე ოქროსა ხ ა ტ ითა მოჭედილნი“ — ნათქვამია ალავერდის ოთხთავის (A-484) ზემოთ დასახელებულ ანდერძში.

ხელნაწერებში, როგორც ვხედავთ, ხ ა ტ ი ისევ და ისევ პორტრეტული გამოსახულების აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება. რამდენადაც მახარებლები სახარების ტექსტის ავტორებს წარმოადგენენ, მახარებლის გამოსახულება ხ ა ტ ის ცნებასთანაა დაკავშირებული.

ტერმინი კამარა ყველგან განმარტებულია როგორც არქიტექტურული ტერმინი. თანამედროვე სპეციალურ გამოკვლევებში ტერმინი კამარა „свод“—ცნების გამომხატველია, თალი კი „арка“ ცნებას დაუკავშირდა⁴. ისტორიულ წარსულში ქართულ ხუროთმოძღვრებაში იგი იხმარებოდა როგორც დღევანდელი „свод“—კამაროვანი გადახურვის ცნების, ისე арка—თალის ცნების გამოსახატავად (ჯუანშერთან, სერაპიონ ზარზმელთან თალის მნიშვნელობითაა ნახმარი, ლარგვისის 1470 წ. შეწირულების წიგნში კამარის მნიშვნელობით).

ამჟამად მინიატურულ მხატვრობაში „კამარებს“ უწოდებენ დეკორატიული ჩარჩოთი შემკულ სახარების საძიებლებს—ე. წ. კანონებს. როგორც ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებიდან ჩანს, „კამარის“ ცნება „арка“—თალის ცნებას შეესაბამებოდა. მას უწოდებენ არა მარტო იმ დეკორატიულ ჩარჩოს, რომელშიც საძიებლები იყო ჩაწერილი (კამარის მხატვრული არქიტექტონიკის კლასიკურ ნიმუშს წარმოადგენს სვეტებზე დაყრდნობილი ნახევარწრედი), არამედ X ს. იგი იხმარებოდა იმ დეკორატიული თალის აღმნიშვნელ ტერმინადაც, რომელშიც მინიატურები იყო ჩაწერილი. ჯრუჭის I ოთხთავის (H-1660, მხატვრობა შესრულებულია 940 წელს) მინაწერში აღნიშნულია: „ქ შეიწყალე ამათ კამარათა მწერალი თეოდორე“⁵. ხელნაწერი კამარების—ე. ი. კანონთა გარდა შეიცავს მახარებელთა გამოსახულებებსაც, რომლებიც შეთავსებულია ახალი აღთქმის ერთ-ერთ სცენასთან. ეს ერთი სტილით შესრულებული მხატვრობაა, ამდენად აქ მოხსენებული ოსტატი — ხელნაწერის მთელი შემკულობის ავტორია. რამდენადაც ეს მინიატურები ჩართულია კანონების მსგავს დეკორატიულ თაღედში, ხელნაწერის მომხატველი კამარათა მწერალს უწოდებს თავის თავს.

აინალოვი, ბიზანტიური ხელოვნების ცნობილი მკვლევარი, აღნიშნავს, რომ ასეთი სახის დეკორატიული ჩარჩოები თან ახლავს იმ სატიტულო ფურცლებს, სადაც წარმოდგენილი იყო რაიმე სიმბოლური, მნიშვნელოვანი და ასახელებს რიგ მაგალითებს, კერძოდ 354 წლის კოსტანტინეს ცნობილ კალენდარს და VI ს. სირიულ ხელნაწერს, რომელიც მისი მომხატველის რაბულის სახელითაა ცნობილი; იგი მიუთითებს 995 წელს გადაწერილ ერთ-ერთ სომხურ ხელნაწერზე, სადაც ასეთი ტიპის ორნამენტირებულ ჩარჩოებს *χαμάραι* —ეწო-

⁴ გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, «Arc Georgica», ტ. I, წინასიტყვაობა.

⁵ ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით კამარების დამხატველს განსაკუთრებული სახელი «კამარათა მწერალი» ჰქმევია. იხ. «ქართული პალეოგრაფია», თბილისი, 1949, გვ. 76.

დებათ და აღნიშნავს, რომ მათი პროტოტიპები ადებულია პომპეის ფრესკებთან⁶. სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში (ა. სვირინი, ს. ლისიციანი, ა. მანცაკიანი) მიჩნეულია, რომ ეს კამარა — *хоран* წარმოადგენს სპეციალურ დანიშნულების მქონე არქიტექტურულ ნაგებობას, კერძოდ ბერძნული ამფითეატრის მსგავს მოედანს⁷. უნდა აღინიშნოს, რომ წიგნის დეკორატიული მხატვრობა მკიდროდა დაკავშირებული ფრესკებთან და არქიტექტურასთან. მინიატურების ფონზე წარმოდგენილი შენობები იმეორებენ ანტიკურ ნაგებობებს, ფიგურების პოზები კი ბერძენი პოეტების, ფილოსოფოსების, ორატორების ქანდაკებებს⁸.

შეითვისა რა არქიტექტურული დეტალის მოხაზულობა, X ს. მოყოლებული ქართულ ხელნაწერებში „კამარა“ იქცა ოთხთავის დასაწყისში წარმოდგენილ საძიებელთა აღმნიშვნელ პირობით ტერმინად. ეს სახელი ამ საძიებლებმა შეინარჩუნეს მას შემდეგაც, როცა დეკორატიული ჩარჩოს კამაროვანი მოხაზულობა, კერძოდ XI საუკუნიდან მოყოლებული იცვლება სწორკუთხა ფორმით.

ძველ წერილობით წყაროებში ცნობები მოხატული სახედაო ასოების შესახებ ძალიან მცირეა. მაგრამ ძველთაგანვე სახედაო ასოები გამოიხსნა დეკორის სხვა ელემენტებისაგან, ისინი დამოუკიდებელ მხატვრულ ერთეულებად და წარმოდგენილი. იმ შემთხვევაში, როცა ხელნაწერი შეიცავს სახედაო ასოებს, ხატისა და კამარის გვერდით ისინი მოიხსენიება, როგორც შემკულობის ტოლფასოვანი ელემენტი. XI ს. ალავერდის ოთხთავში აღნიშნულია: „შევწირე ოთხთავი ერთი სრული და გამოკრებული ზანდუკითა და კამარითა, შიგან წმინდანი მახარებელნი ოქრომელნითა დაწერილნი და ყოველი ასომთავარი ოქრომელნითა დაწერილი“. რამდენადაც აქ ლაპარაკია ასოებისა და მახარებლების მოხატვაზე, რომლებშიც ოქრო გამოყენებულია ფონის შესაფერავად, მრავალი დეტალის დასამუშავებლად, ამდენად ოქრომელანი ანდერძში საღებავის მნიშვნელობით უნდა გავიგოთ⁹.

ალავერდის ოთხთავში ნუსხურით დაწერილ ტექსტს აბზაცების დასაწყისში ამკობენ ორი სახის მთავრული ასოები: ერთია, ორნამენტული ნახატობითა და

⁶ Д. В. Айналов, Эллинистические основы византийского искусства.

⁷ Friend A. M., The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin manuscripts. Art studies. 1927, Cambridge. გვ. 143.

⁸ Э. Х. Петросян, Театральные и плясовые черты в средневековых армянских миниатюрах, Автореферат, Ереван, 1957 г. стр. 11.

⁹ ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩერბინის ბიბლიოთეკაში დაცულია პლატონ იოსელიანის მიერ თარგმნილი და სვიმონ ტაბიძის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი «იოანე ოქროპირის ცხოვრება» (Собр. Свб 22/17), 1835 წ., სადაც მოცემულია ოქროსა და ვერცხლის მელანთა გაკეთების წესი: «ვითარ ჯერ არს შემზადება ოქროსა ანუ ვერცხლის მელანთა გაკეთება» (გვ. 126). ეს წესი შემდეგია: «მოიღე პალიტა მარმარილოს თავისი საღერსით, რომელსაც განავდეს ოქროსა ან ვერცხლისა მელნის შემზადება: მოიღე ოქროს ფურცელი და ამასთანავე მცირეოდენი თაფლი და განღვსენით კარგად, ვითარცა მსგავსი მტერისა, ხოლო შემდგომ შესრულებისა ლესვისა, წმინდას მინას ჭურჭელში შეკრიბენ და ნელთბილ წყალში აღმორტყხენ, ესე ოდენ ჯერ რომელ ვიდრემდის გამოიწურებოდეს თაფლის წვენი, ხოლო შემდგომ სამყოფი დასხი ცივი წყალი წმინდა, შემდგომ ჩაადგევით მცირეოდენი ხის წებო, (რუსულად ამ წებოს ეწოდება ვიშნევი-კლეი) გასამაგრებლად და შემდგომ ეშვით გაღვსე-ხეშორე მელნით დაწერილი. ვითარცა გასწავებს გაკეთებასა მელნისა და თუ არ გაღვსე თ ეღვარე არ ექმნების და არც სიშნოეს ექმნების: შესრულდა ამ მელნის გაკეთება».

ფერადებით შესრულებული, ხოლო მეორე ტექსტის მეღნი თ ან სინგურით შე მოხაზული მთავრული ასოები. „და ყოველი ასომთავარი“ ზემოთხსენებულ ან დერძში ორივე სახის ინიციალებს გულისხმობს.

ანტონ კათალიკოსი პირველი სახის ასომთავრულებს „საზენაოს“ უწოდებს და მიუთითებს, რომ მათ იყენებდნენ სათაურების აღსანიშნავად, „საღმრთო“ და „დიდებულთა“ სახელების დასაწერად და რომლებიც, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „სხუად და სხუად ყვავილოვანად და რაულადმე შესახედავად დაინაკუჭთების“. ასომთავრულად კი ანტონ კათალიკოსი მიიჩნევს ამ მეორე სახის — დანაკეთის გარეშე წარმოდგენილ საზედაო ასოებს¹⁰.

ნუსხურით დაწერილ მთელ რიგ ხელნაწერთა ცნობებში საზედაო ასოები გამოიხსნის ტექსტის ასოებისაგან. ე. წ. მარტვილურ გულანში, რომლის ტექსტი ნუსხურითაა ნაწერი, დიდი ზომის მთავრული ასოების შესახებ შემდეგია ნათქვამი: „ასომთავრული წამიხდა და გული გამომეცვალა“, ხოლო როცა საუბარია ტექსტის ასოებზე, მაშინ იგი მთავრულის გარეშეა მოხსენებული: მაგ. „მე შეეკრასა ვიღწოდი, ხვიგი დაბნელებულ ასოთა განახლებასა“ ან „რაც ჩემის უცოდინარობით ან წინწილი დამეკლოს ან ასო შეცდომით მომსკლოდეს“ და სხე.

საუკუნეების მანძილზე ნუსხური, მხედრული ტექსტების შესამკობად რჩებიან მ რ გ ვ ლ ო ვ ა ნ ი ა ს ო მ თ ა ვ რ უ ლ ი ს გადიდებული ზომის ცალკეული ასოები. მათი სახელწოდება სავსებით ამართლებს მათ დანიშნულებას. „ასომთავარი“ — ეს სახელწოდება პირდაპირ მიუთითებს მათ მნიშვნელობაზე. საუკუნეების მანძილზე, ქართულ ანბანის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მათ ხელნაწერი გვერდის საერთო კომპოზიციაში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვთ დათმობილი. ისინი იხმარებიან სათაურებისათვის, აბზაცების დასაწყისში, ხშირად მხატვრულად შემკულნი ცალკეულ თავებს ერთმანეთისაგან მიჯნავენ (იხ. ტაბ. I)¹¹.

ძველ ქართულ ანდერძ-მინაწერებში გვხვდება „წერა“ ზმნისაგან ნაწარმოები რამდენიმე ტერმინი: მწერალი, დაწერილი, გამოწერა, რომელიც მხატვრის, დახატვის, გამოხატვის მნიშვნელობითაა ნახმარი. ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე მნიშვნელოვანი ძეგლი, სადაც ეს ტერმინებია გამოყენებული.

X ს. ხელნაწერში, ე. წ. ჯრუჭის 1 ოთხთავში (H-1660), როგორც ზევით იყო აღნიშნული, კანონებისა და მინიატურების მომხატველს კამარათა მწერალი ეწოდებოდა. X ს. სეანურ მრავალთავში (A-19), რომელიც შეიცავს იოანე ოქროპირის სიტყვას „ტაძრის მწერალთათვის“, წარმოადგენს მითითებებს ტაძრის მომხატველთათვის. ტექსტში რამდენჯერმეა განმეორებული მწერალი, რომელიც შინაარსის მიხედვით მხატვრის ცნებას შეესაბამება. ამავე ძეგლში გამოყენებულია ტერმინი გამოწერა, რომელიც გამოხატვას ნიშნავს: „ჰბაძევთ „სიკვლოვნითა ხატსა სულიერთასა და შეზაიგებად ფერსა და ამსავსებდ ხატსა,

¹⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 117.

¹¹ ქართული დამწერლობის განვითარებას ვრცელი ტაბულა ხელნაწერთა, ეპიგრაფიკული და ქედური ძეგლების, მთავრული ასოების მიხედვით პალეოგრაფიული კრებულის მომდევნო ნომერში დაერთვის სტატიას „ასომთავრული დამწერლობა, როგორც მხატვრული შრიფტი“.

ეთარცა-იგი იხილნის კორციელნი, და გამოწერეთ კაცთა და პირუტყუთა...“ მე-11 ს. ერთ-ერთ ხელნაწერში (A-134) ვკითხულობთ: „ცხორებანაჲ მკობელნი მოქალაქობანი ღთ შემოსილთა და წთა მშთანნი: მსგავს არიან მაგალითსა მხატვართსა რვა იგინი გნიციდანი პირვლ გამოსახულსა სახესა და კელოვნებით მიამსავსებენ გამოწერილსა მას და შუენიერად გწაწესებენ მრავალ ფერთა სახეთა“. აქაც გამოწერილი გამოხატულის მნიშვნელობითაა ნახმარი.

XI ს. ალავერდის ოთხთავში (A-484) არსებულ მომგებელის ანდერძში აღნიშნულია: „შიგან წმიდანი მახარებელნი ოქრომელნითა დაწერილნი და ყოველი ასომთავარი ოქრომელნითა დაწერილი“. ხელნაწერი შეიცავს დიდი ხელოვნებით შესრულებულ მახარებელთა გამოსახულებებსა და საზედაო ასოებს. ეს მხატვრობა მრავალმრიანი საფერწერო ტექნიკითაა შესრულებული. მათი კოლორიტი ოქროსა და ფერადი საღებავების შეხამებაზეა აგებული. ანდერძში მითითებული ტერმინი „დაწერილი“ შემკულობის ამ ელემენტების მხატვრულად შესრულებას გულისხმობს. ცნობილ ვანის ოთხთავში (A-1335) მხატვრის ანდერძში აღნიშნულია: „ქ. ოქროთი მოიწერა ეს წიგნი მიქელ ოქროთმწერლის კორესელის მიერ“. მხატვარი თავის თავს ოქროთმწერალს უწოდებს, ხოლო თავის საქმიანობის აღსანიშნავად „მოიწერა“ ტერმინს ხმარობს. XII ს. ლიტურატურულ ძეგლში, კერძოდ „ამირანდარეჯანიანში“ მოთხრობილია: „ქურციკის ძებნაში აბესალომ ჰინდოთ მეფემ და მისმა სამმა დიდებულმა უკაცურ ადგილას იხილეს ერთი „ქეიტყირი“, შევიდეს და ნახეს „ცალ კერძო სამნი დაწერილნი“, „ოდეს გარე მოიხედნეს, მარცხენისა მკარსა იგი სამნი ჰაბუჟნი ეწერნეს...“, „სახლსა შინა უკაცურსა ადგილსა ჰაბუჟნი ექუსნი დაწერილნი“, „კართა მის ქალაქისათა შესავალსა ამირან დარეჯანის-ძე ეწერა“, ან კიდევ: „სახლი იყო დიდი და შუაგულსა სახლისასა ამირან დარეჯანის-ძე დაწერილი იყო“¹².

როგორც ვხედავთ აქ ტერმინი „დაწერილი“ რამდენჯერმეა განმეორებული და შინაარსის მიხედვით დახატულის მნიშვნელობას შეესაბამება.

მე-13 ს. ერთ-ერთ ხელნაწერს, ე. წ. ლაბეჭინის ოთხთავს, დართული აქვს შინაწერი, რომელიც ეკუთვნის ლაბეჭინის ეკლესიის მეორედ მამუნიებელს გაბრიელ ლაბეჭინელს. იგი მოგვითხრობს ეკლესიის მეორედ აშენებისა და შემკობის შესახებ. მოგვაქვს ჩვენთვის საინტერესო ადგილები. „მოვიყვანე მხატვარი და რაჟცა ხატი დაღეწილ იყვენეს, ყველაჲ ახლად დაეაწერინე, მოვიყვანე ოქრომჭედელი, რაჟცა ხატი დაღეწილ იყვენეს, ყულაჲ ახლად მოვაჭედინე... ოცი ხატი წამლითა დაეაწერინე. ამისსა შემდგომად მოვიყვანე მხატვარი და მოვახატევი სრულად“. თვით შინაარსი არკვევს ამ ტერმინთა მნიშვნელობას: როცა ხატების აღდგენაზეა ლაპარაკი, ლაბეჭინელი „მოჭედვა“ ტერმინს ხმარობს, როდესაც საუბარია ფერწერული ხატების აღდგენაზე, აღნიშნავს—„ახლად დაეაწერინე“, რაც ხელმეორედ მოხატვას ნიშნავს. „წამლითა დაწერა“ წამლით ანუ საღებავებით (წამალი—საღებავების ცნების შემკველ ტერმინად უნდა გავიგოთ) მოხატვას ნიშნავს.

ტერმინი დაწერილი ძველად უფრო ფართო შინაარსის შემცველი იყო. იგი რამდენიმე ცნებას აღნიშნავდა. ტერმინი „დაწერილი“ ძველ დიპლომატიკაში იურიდიული შინაარსის წერილობით დოკუმენტს ნიშნავდა. ფეოდალური ეპო-

¹² ძველი ქართული ქრესტომათია, II, შედგ. ს. ყუბანეიშვილის მიერ, თბილისი, 1949 გვ. 3—5.

ქის დიპლომატიკის განვითარების პერიოდში ყოველგვარ იურიდიულ შესაქმნებას მოიცავდა¹³. ხელნაწერ წიგნთა ანდერძ-მინაწერებში „დაწერილი“, როგორც ვხედავთ, ხშირად დახატულის მნიშვნელობითაა წარმოდგენილი. ამ ტერმინის სწორად ახსნა შესაძლებლობას მოგვცემს ამა თუ იმ წერილობითი წყაროს შინაარსის მართებული გარკვევაში.

„დაწერილის“ როგორც დახატულის მნიშვნელობით გამოყენებული ტერმინის ერთ-ერთ ადრეულ ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ მელქისედექ კათალიკოსის მიერ მცხეთის საყდრისადმი მიცემული XI ს. ე. წ. მცხეთის საბუთი.

მელქისედექ კათალიკოსი, აღნიშნავს რა მცხეთის ტაძრის შესამკობად ჩატარებულ საქმიანობას, წერს: „შევამკევ ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროათა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტთა და საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“. შემდეგ ჩამოთვლის ხელნაწერებს და ამბობს „და წიგნები, რომელ მე დამიწერიან, ჯუმლათ არს თავი კე“.

მცხეთის საბუთში მითითებული ტერმინები „დაწერიითა“ და „დამიწერიან“ განმარტებული აქვთ კ. კეკელიძეს¹⁴ და ნ. ბერძენიშვილს¹⁵.

კ. კეკელიძის აზრით, ტერმინი „დაწერილი“ აქ იურიდიული ტერმინის მნიშვნელობით იხმარება და ნიშნავს შეწირულების წერილობით დადასტურებას. ნ. ბერძენიშვილი მთელი რიგი არგუმენტების მოყვანით გამორიცხავს შეწირულების ფაქტს და მათ უკავშირებს ტერმინ „მომივიან“, რომ გამონათქვამებით „შევამკევ საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“ (მისი აზრით, იურიდიული დოკუმენტის დადებით შემკობა გაუგებარია) და „წიგნები, რომელ მე დამიწერიან“ — მელქისედექ კათალიკოსი აღნიშნავს თავის საქმიანობას შესაქმნელად წიგნებისა, რომლითაც მან სვეტიცხოველი შეამკო.

პირველ გამონათქვამში: „შევამკევ ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროათა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტითა და საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“, ტერმინი „დაწერიითა“ „დახატითა“-ს ცნებას შეესაბამება (მეორე გამონათქვამში „წიგნები რომელ მე დამიწერიან, ჯუმლად არს თავი კე“, ტერმინ „დამიწერიან აიხსნას დაწერის ან დახატვის მნიშვნელობით გამორიცხულია, რადგან დასახელებულია 25 ხელნაწერი, რომელთა როგორც გადაწერა, ასევე მოხატვაც ფიზიკურად შეუძლებელი იქნებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინ „დაწერილის“ დღევანდელი მნიშვნელობით ხმარებას ორივე მკვლევარი უარყოფს, რადგან გარდა იმისა, რომ აქ ჩამოთვლილი წიგნების დაწერა ფიზიკურად შეუძლებელი იქნებოდა, დასახელებული ერთ-ერთი წიგნი ანდრია სალოსის ცხოვრება კათალიკოსისათვის მის ბიძას ანტონს უბოძებია).

როდესაც წერილობით წყაროებში ლაპარაკია წიგნისა თუ ეკლესიის შემკობაზე, „შევამკევ“ ტერმინი ყოველთვის დაკავშირებულია მათ გამშვენებლასთან. წიგნის შემკობა ნიშნავს მის მოჭედვასა თუ მოხატვაზე ზრუნვას, ეკლ-

¹³ ნ. ბერძენიშვილი; მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში («დაწერილი», «სიგელი», «წიგნი»); საქ. სსრ.; მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 11, 1956.

¹⁴ კ. კეკელიძე, მცხეთის დოკუმენტი XI ს. და მისი ცნობები ქართული მწერლობის შესახებ, ეტრუდები, 1, 1959, გვ. 244.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, მელქისედექ კათალიკოსის «დაწერილი», საქ. მუზეუმის მოამბე, VI, 1931. იხ. ასევე ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 123—125..

სიისა კი ძვირფასეულობით ავსებას, ხატებით შემკობასა თუ ხელოვნების ნიმუშებით გამდიდრებას. ამისი მაგალითები მრავალია: „შევამკეთე და გავაკეთე წმიდა ესე გულანი ყოვლითურთ სრული და უნაკლო“ (Q-56), „ადვანერინე ესე ჟამნი დავახატინე და შევამკე ყოვლისფრით, რაც ოდენ ძალ მედვა“ (H-1755), „შევამკე და დავახატინე მე“ (H-98), „შევამკე შეჭედითა პატროსანი ხატი ესე“ (A-1447)—კვითხულობთ ანდერძებში¹⁶. როდესაც შლვა ქვენიფველ ერისთავი ლარგვისადმი 1470 წლის შეწირულების წიგნში¹⁷ მამა-პაპათა საქმიანობას ეხება, წერს „ყოვლითურთ უნაკლულოდ შეემკო ხატითა, წიგნითა ხატითა და ყოვლითა მოწყობილობითა“, ხოლო როცა შემდგომ ეკლესიის კვლავ გასაახლებლად ჩატარებულ საქმიანობის შესახებ აღნიშნავს „რამცა ეკლესიის შემკობილებაა უნდოდა, შევამკე“, ჩამოსთვლის ეკლესიის გასამდიდრებლად ჩატარებულ ამ საქმიანობას: ეკლესიის მოხატვას, ხატებით შემკობას, წიგნების მოხატვას და დაკაზმვას.

ამრიგად, სადაც გამოყენებულია ტერმინი „შევამკე“, იქ ხელნაწერთა მოჭედვასთან, ხატებთან და ძვირფასეულობასთან გვაქვს საქმე.

თვით მელიქსედემ კათალიკოსის საქმიანობაც „შევამკე“ ტერმინთან დაკავშირებული, ისევე და ისევე ეკლესიის გამშვენიერებაზე მიგვიითითებს. „შევამკე ყოვლითა სამკაულობითა, გარეთა ბუითა და გარემომ სტოითა მოქმნითა“, ან „შევამკე ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტით და საღმრთოთა წიგნთა დაწერითა“ რომ შევადართ ეს უკანასკნელი გამონათქვამი ლარგვისის მონასტრისადმი შეწირულების წიგნში არსებულ ტექსტს: „ყოვლითურთ უნაკლოთ შეემკო ხატითა, წიგნითა ხატითა და ყოვლითა მოწყობილობითა“, შინაარსის მიხედვით იგვევა, ორივე შემთხვევაში წიგნების მოხატვაზეა ლაპარაკი (იგულისხმება არა კონკრეტული ხელნაწერები, არამედ ზოგადად წიგნის სურათებით შემკობა), მხოლოდ ტერმინი „დაწერითა“ ლარგვისის სიგელში, როგორც მოგვიანო პერიოდის ძეგლში, შეცვლილია ტერმინით „ხატითა“.

როგორც ზემოთ განხილული ძეგლებიდან ჩანს გამოწერა გამოხატვის, მწერალი მხატვრის, ხოლო დაწერილი დახატულის მნიშვნელობით ხმარება უფრო მეტად ადრეული პერიოდის, კერძოდ X—XIII სს. ძეგლებში გვხვდება¹⁸. ამავე პერიოდში დაწერილის გვერდით იხმარება დახატული, მწერლის გვერდით მხატვარი¹⁹, ზოგჯერ ერთი და იგივე ძეგლში ადგილი აქვს ერთი და

¹⁶ „შევამკე“ ტერმინი ხშირად პირველ პირშია მოცემული. ყველა ეს ანდერძები მომგებელისაა. მათ გაიღეს გარკვეული გასამრჩელო წიგნისა თუ ეკლესიის შესამკობად და ამიტომ მთავარ მოქმედ პირად დამკვეთი იხსენიება. ცნობილი ოქროსბორღურებიანი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის (H-54) ოსტატი თავის ანდერძში თავის დამკვეთს გიორგი XI ასხამს ქებას. იგი აღნიშნავს, რომ მეფემ «წარავო მრავალი წარსაგებელი», რათა ხელნაწერი მდიდრულად შემკული ყოფილიყო, რომ მრავალი მეფენი გარდაცვალებულან და არაეის შეუქუთა წიგნი ვეფხის-ტყაოსანი მსგავსად პატრონის ჩუენისადა.

¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, თბილისი, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 140.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ ხალხში დღესაც ეს ცნება ძეგლებურადვე ფართო შინაარსით იხმარება. იხ. «საქართველოს ისტორიის საკითხები», № I, თბილისი. 1964, გვ. 264. ტერმინი «ფერწერა» ფერებით ხატვას გულისხმობს.

¹⁹ ატენის სიონის (XI) დასავლეთ აბსიდის მინაწერი (თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957, გვ. 6), ლაბეჟინის ოთხთავის (A-1563) მინაწერი და სხვ.

იმვე ცნების შესატყვისი ტერმინების გამოყენებას, მაგრამ მოგვიანო პერიოდის ძეგლებში ხშირია უკვე ტერმინების „მატვარი“, „დახატული“, „გამოხატული“ — სხარება (Q-356, Q-982, H-716, H-342, Q-24 და სხვ.). XIV ს. მხატვრობა, როგორც თანამედრობა მითითებულია ავგაროზ ბანდაისძის მიერ გადაწერილ ხელნაწერში (A-575). ანდერძში ჩამოთვლილია, რომ ავგაროზ ბანდაისძის ბევრი რამ შეუსწავლია „პირველად ქელი სწავლაჲ ხუცობისაჲ, მეორე მწიგნობრობისაჲ, წერაჲ ხუცურისაჲ, შექმნაჲ ეტრატისაჲ, შეკერაჲ წიგნისა, მხატვრობისაჲ, მკერვალობისაჲ“ და სხვ. ამ ანდერძში წიგნის შემზადებისათვის საჭირო საქმიანობის შემცველ ტერმინებთან ერთად, წიგნის შემკულობის ცოდნის აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმინი „მხატვრობა“.

ამრიგად, უშუალოდ ძველ წერილობით დოკუმენტებსა და ხელნაწერი წიგნის ანდერძების საფუძველზე ჩვენ წარმოვადგინეთ ქართული ხელნაწერის შემკულობასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინი. ეს ტერმინები საინტერესოა როგორც „სიტყვის“ მნიშვნელობის ისტორიის გასათვალისწინებლად, ისე სპეციალურ ლიტერატურაში მათი გამოყენების თვალსაზრისით.

Е. М. МАЧАВАРИАНИ

О НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНАХ УКРАШЕНИЯ ДРЕВНЕ-ГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЕЙ

Резюме

В древне-грузинских письменных источниках встречаются термины, обозначающие отдельные элементы украшения древних рукописных книг.

В памятниках X—XIV вв. изображения апостолов обозначаются термином «хати» («Тбетское евангелие» хранившееся в публичной библиотеке Ленинграда; «Цкароставское евангелие» «Шномгвимское евангелие»).

Указатели четвероглава обозначены термином «камареби» («Джручское I евангелие» — H-1660; «Тбетское евангелие», «Алавердское евангелие», «Шномгвимское евангелие» четвероглав, украшенный Авгарозом Бандансдзе — H-2125).

Инициалы, поставленные в начале обзаца называются «асомтаври» («Алавердское евангелие», «Мартвильский гулани»).

В памятках того-же периода термин «мцeralи» обозначает «художник», «гамоцера»; — «украсить»; «дацერიли» — украшенный («Джручское I евангелие»; «Сванский многоглав», «Алавердское евангелие»; «Ванское евангелие», «Лабчинское евангелие» грамота каталикоса Мелхиседека XI века).

К статье прилагается таблица развития грузинского шрифта. Отдельные этапы характеризуются единым графическим стилем и представляют картину закономерного развития грузинской письменности.

1)	2)	3)	4)	5)	6)	7)	8)
ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
გ	გ	გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ
ე	ე	ე	ე	ე	ე	ე	ე
ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ
ი	ი	ი	ი	ი	ი	ი	ი

შელგენილია ელ. მაჭავაძის მიერ

ქართული დამწერლობის განვითარების ტაბულა

მკაცრ ვერტიკალურ სისტემაზე დამყარებული ასომთავრული შრიფტის გრაფიკული მოხაზულობა (ტაქსტის საერთო მხატვრულ აღქმაში იგი შერბილებულია წრიული მოხაზულობის მქონე ასოების მომაცველობით) მხედრულ დამწერლობაში იცვლება მრგვლოვანი სისტემით და ორხაზოვნობის ფარგლებიდან გამოდის. მხედრული დამწერლობის წიგნით ასო შერჩა ასომთავრულის ძირითადი მოხაზაზიბ (მციროდენი ცვლილებებითაა მოდწეული მ და ძ, ასევე ე, თ, ნ, ქ, ყ ასოები), ერთადერთი ასო ს ყველა პერიოდში ინარჩუნებს სადა მარტივ მოხაზულობას, ნაწილი კი შედარებით რთულ განვითარების გზას გადის.

მხედრული შრიფტისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი, რაც ცხადად გამოვლენილია ბაგრატ IV სიგელში, ასომთავრულმა დამწერლობამ ნუსხურ პერიოდში განიცადა. გაკრულ ნუსხურ ასოთა მოხაზულობაში მეტი სირბილედ და მხატვრულობა შეიმჩნევა. ასოების გაბრტყელებამ და მათი დეკორატიული კბილანებით გამოიღრებამ ასოთა მოხაზულობას განვითარების დიდი შესაძლებლობა მისცა. დამწერლობის ამ ეტაპზე კბილანების დამაკავშირებელი მარჯვნივ გადახრილი ხაზების საშუალებით ჩაისახა საერთო ტენდენცია მომრგვალებისაკენ^{3,4}.

ტაბულაზე წარმოდგენილი სათანადოდ შერჩეული მასალის საფუძველზე აშკარად ჩანს გრაფიკულად მსგავსი ასოების (ასწარივი ხაზი მის პარალელურ შვერილებს უკავშირდება ბეწვებრივი ჰორიზონტალური ხაზისა ან რკალის შეშვებით და შემადგენელ ელემენტთა განსხვავებული კომბინირებით იძლევა მრავალფეროვან ვარიაციებს. ასომთავრული შრიფტის ნაწილი კი წრიულ ფორმას იმეორებს) თანმიმდევრული განვითარების სურათი. პ-დ (მხოლოდ მათი შებრუნებული მდებარეობის შესაბამისად). ლ-ჰ, ბ-გ-ტ ან ე-ც ასოების საერთო მოხაზულობა ერთნაირ ცვლილებებს განიცდის. განვითარების პერიოდში დეკორატიული კბილანების განსხვავებული მიმართულებით ცვლილებამ გრაფიკულად მსგავს ასოებს თანამედროვე დამწერლობაში განსხვავებული სახე მიანიჭა (მაგ. ზ ასოს მოხაზულობა ლ და ჰ ასოებს და აშორა). თავის მხრივ დეკორატიული შვერილების ერთნაირი მიმართულებით განვითარების შედეგად მხედრულში მსგავსი საყრდენის მქონე დ, ლ, დ, ასოები მივიღეთ.

ნუსხურ დამწერლობაში მრავალკბილიანი სისტემის შემოღებამ ვ, ლ, ო, პ და განსაკუთრებით უ (მთავრული დამწერლობის ორი ასო ოთხკბილოვან მოხაზულობაში შეირწყა) ასოს მოხაზულობა თანამედროვე სახეს დაუახლოვა. ლ და ჰ-ს სამკბილიანობამ, ხოლო დ და პ-ს ორკბილიანობამ განსაზღვრა მხედრულ დამწერლობაში მათი სამკბილიანი თუ ორკბილიანი მოხაზულობა; ერთკბილიანი ა ასევე რჩება. განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ა, პ და ჰ, ისევე როგორც ო ასო მდებარეობის სარკისებური განმეორებით იღებს თანამედროვე სახეს.

ამრიგად, ქართული დამწერლობის განვითარების მთლიანი სურათი შერეული ჩანს. თითოეული პერიოდი სტილისტურად ერთიანია და ერთმანეთის მომდევნო ეტაპზე კანონზომიერი განვითარების სურათს იძლევა.

1—ხანმეტი ლექციონარი, 2—ოთხთავი S-405, 3—პარხლის მრავალთავი A-85, 4—გელათის ოთხთავი, Q-908, 5—ბაგრატ IV სიგელი, Sd-1201, 6—დავით მეფის წყალობის წიგნი, Hd-1330, 7—ნასყიდობის წიგნი, Hd-1358, 8—ვეფხისტყაოსანი H-54 (ძველები შერჩეულია პროფ. ილ. აბულაძის მითითებით).

ბ. ხანკიძე

დაქარაგმება V—X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში

ეპიგრაფიკული ძეგლები ჩვენამდე დაზიანებული სახითაა მოღწეული და ზოგჯერ მათი ამოკითხვა თუ დათარიღება გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. მიუხედავად ამ სიძნელეებისა, ეპიგრაფიკული ძეგლების უმეტესობა ამოკითხული, დათარიღებული და სათანადოდ გამოცემულია. ეს გამოცემები მით უფრო გამოსაყენებელია, რომ ახლავს ფოტოსურათები თუ გადმოღებული პირები, რომლებშიც ზუსტად არის დაცული დაქარაგმებული ფორმები.

შესასწავლად ავიღეთ V—X სს. გამოქვეყნებული ეპიგრაფიკული ძეგლები: პალესტინის¹ II და III, ურბნისის² IV ს. I ნახ., ბოლნისის სიონის³ I (493—494 წწ.), II, III და IV (V ს.), უკანგორის⁴ (VI ს. დამდეგი), პალესტინის¹ I (532—552 წწ.), მცხეთის: სტეფანოზის⁵ (591—600 წწ.), თემისტას⁶, დემეტრეს⁷ (VI ს. უკანასკნელი ათეული), ბოლნისის სიონის³ VI (VI—VII სს.), წყისის⁸ (616—619 წწ.), აბასოუმნის⁹, მცხეთის⁷ I (VII ს. დამდეგი), ადრნერსეს¹⁰ (626—634 წწ.), წრომის⁷ (VII ს. 30-იანი წლები), ქობულ-სტეფანეს¹¹ (VII ს. შუა წლები), დავით გარეჯის⁸ (VII ს.), ატენის⁹ (738—739 წწ.), სამშვილდის¹⁰, ვეიან ატენელის¹¹ (VIII ს.), ატენის⁹ (VIII—IX ს.), ატენის⁹ (837—838 წწ.), ატენის⁹

¹ გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბილისი, 1960.

² ნ. შ ი ა შ ვ ი ლ ი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, პალეოგრაფიული ძეგლები, I, თბილისი, 1965, გვ. 131—156.

³ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ბოლნისი, ენიქის მოამბე, III, თბილისი, 1938; მ ი ს ი ვ ე არქეოლოგიური ექსკურსიები შაშაურის ხეობაში, თბილისი, 1941; Г. Н. Ч у б и н а ш в и ლ ი, Болнисский м.ион, ენიქის მოამბე, IX, თბილისი, 1940, გვ. 62—78.

⁴ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსკურსიები ..., თბილისი, 1941, გვ. 12—13.

⁵ Г. Н. Ч у б и н а ш в и ლ ი, Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948.

⁶ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, შუდგენილი ა. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს ა და ს. ბ ო ლ ქ ვ ა ძ ი ს მიერ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბილისი, 1953.

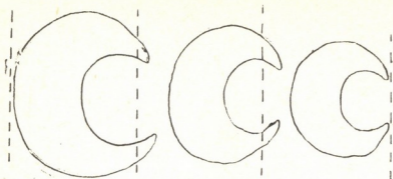
⁷ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 69—70; გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია I, ტფილისი, 1936.

⁸ Г. Н. Ч у б и н а ш в и ლ ი, Пещерные монастыри Давид-Гарсажи, Тбилиси, 1948, გვ. 32; თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1962.

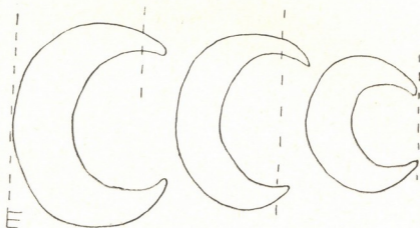
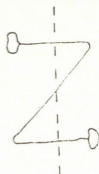
⁹ თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957.

¹⁰ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი ენიქის მოამბე, XIII, თბილისი, 1942, გვ. 85—106.

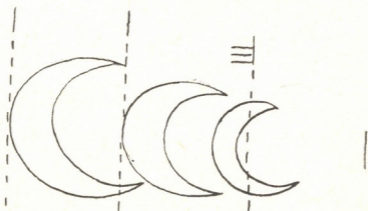
¹¹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 166—168.

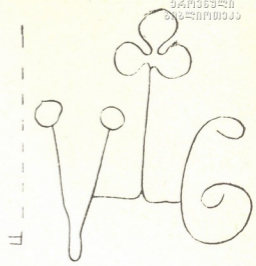
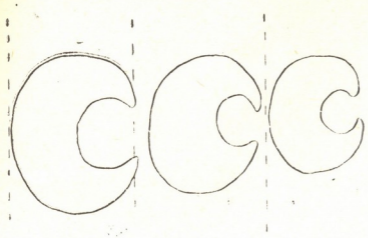
19

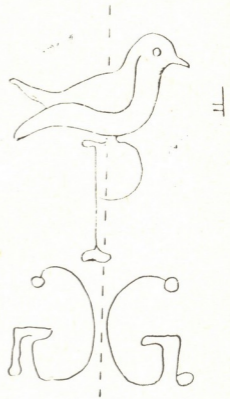
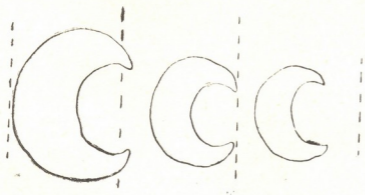
20

21

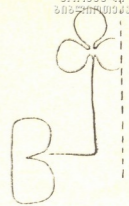
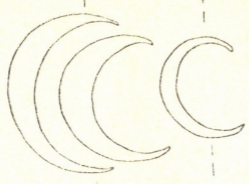

22

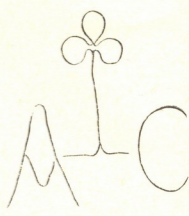
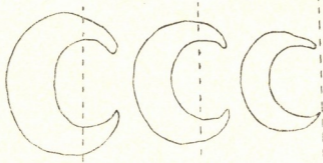
23

III

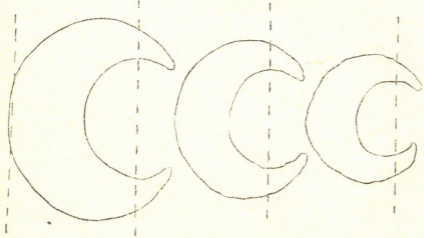

24

III

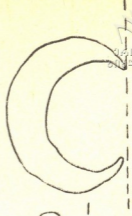
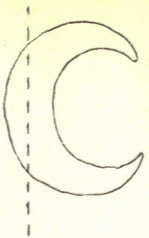
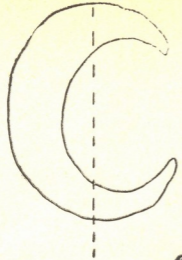

25

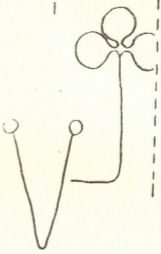

26

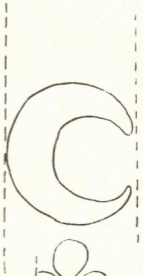
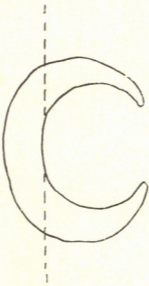
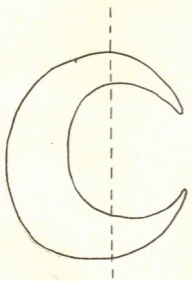
III

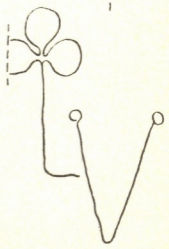
27

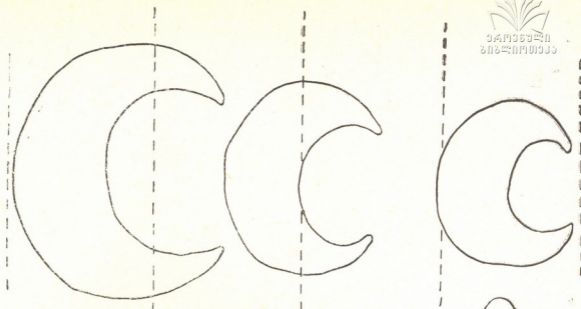

III

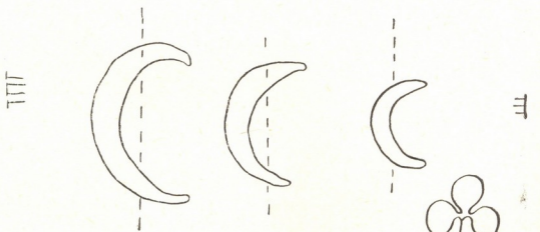

28

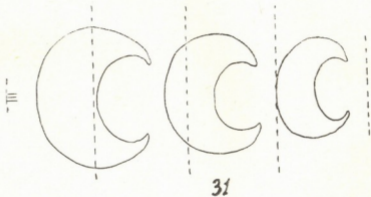

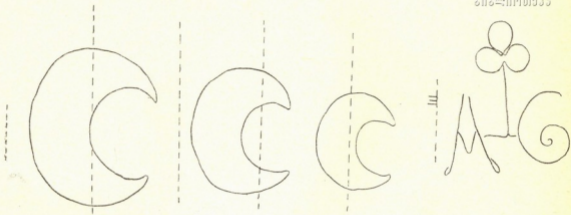

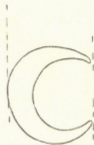
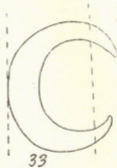
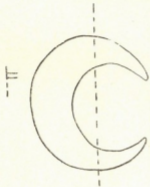
29

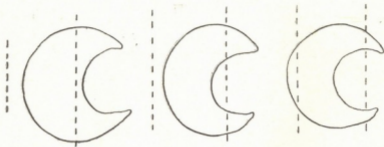

30

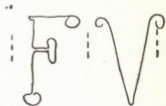

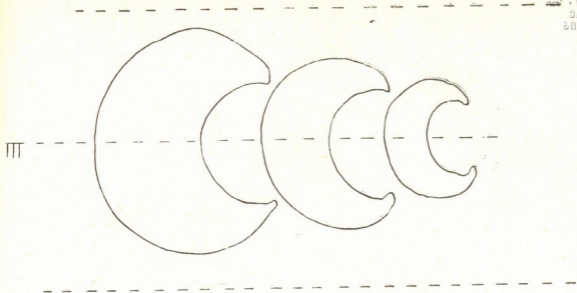

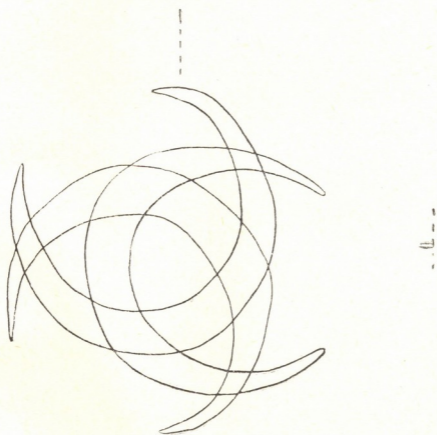
F

34

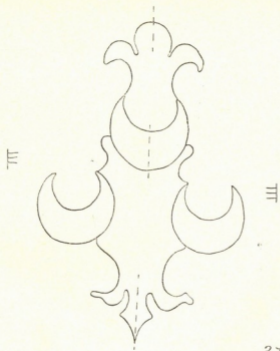

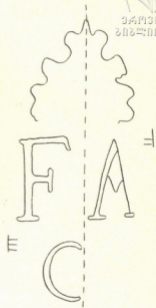
35

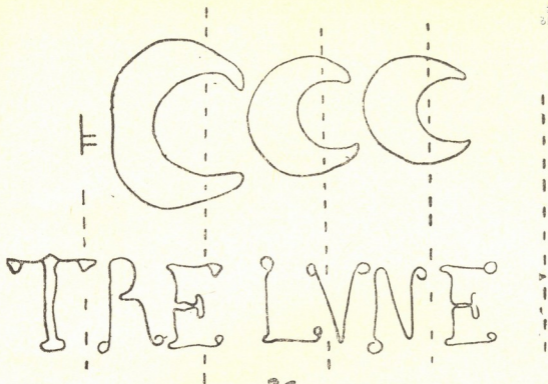

36

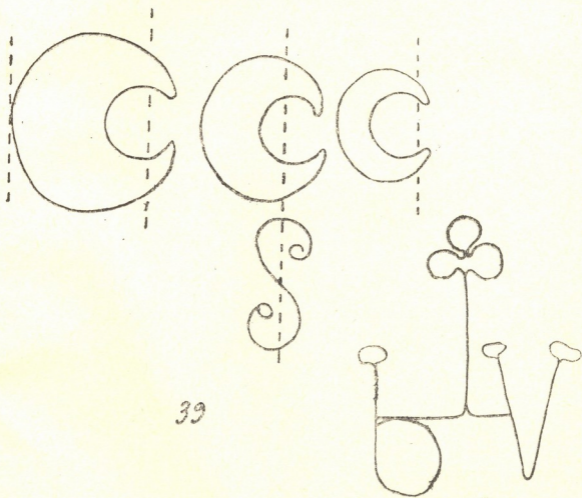

37

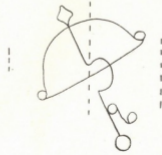
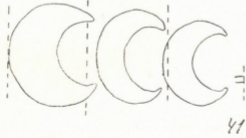
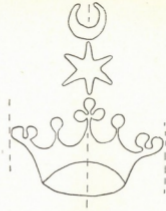
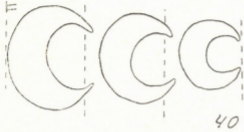

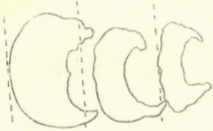

38

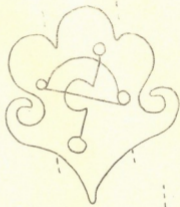
39

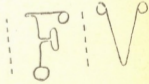

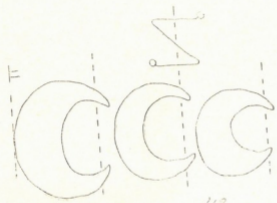
42

II

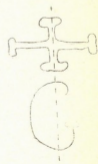
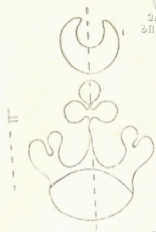

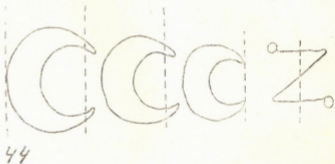
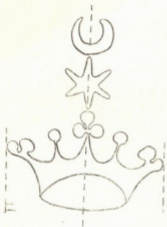
III

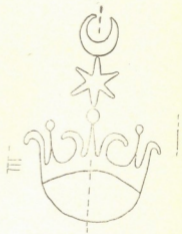
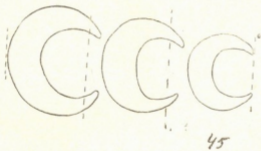

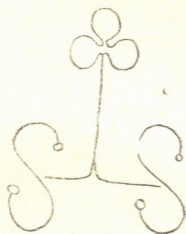
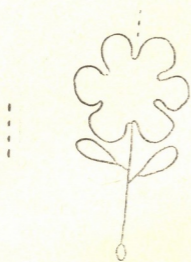

43

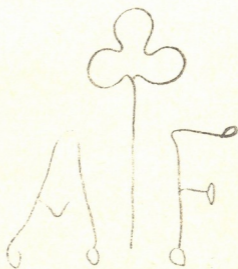
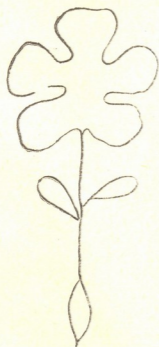

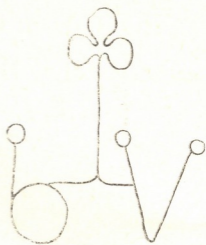
46

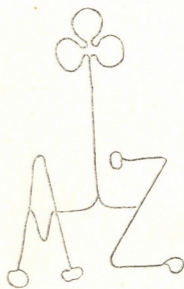
47

48

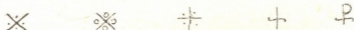
49

ლ. ჰაჯაია

ორი ტიპნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში

ძველ ქართულ ხელნაწერებში ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის აღსანიშნავად იხმარებოდა გარკვეული ნიშნები:

წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს ორი უკანასკნელი ნიშნის †, † განხილვას.

ორივე ეს ნიშანი ქართულ წერილობით ძეგლებში IX საუკუნიდან გვხვდება. † ხელნაწერებში აღნიშნავს როგორც ტექსტის დასაწყისს, ასევე დასასრულსაც. † კი მხოლოდ ტექსტის დასაწყისზე მიაწინებს.

† ნიშანი მიჩნეული იყო სიტყვა „ქრისტეს“ დასაწყის ასოდ, ხოლო † „ქანწილად“ წოდებული, — † და „†“ ასოების შეერთების შედეგად მიღებულ მონოგრამად¹.

† თავისი ფორმით, მართალია, ქართული ასომთავრული „ქ“-ს მსგავსია, მაგრამ, როგორც ქვევით დავინახავთ, ის სხვა არაფერია თუ არა ჯვარი—ქრისტეს სიმბოლური გამოსახულება.

ჯვარი ტექსტის დასაწყისისა და დასასრულის აღსანიშნავად მთელ ქრისტიანულ მწერლობაში იყო გავრცელებული. ამის მიზეზი კარგად ჩანს გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ანბანური აკროსტიხიდან: დასაბამი და დასასრული ყოვლისა არს ღმერთი („*Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος πάντων*“)².

ბერძნულშიც ჯვარი ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად იხმარებოდა როგორც ხელნაწერებში, ისე ისტორიულ დოკუმენტებშიც³. ჯვარი ჰქონდა წინ დასმული შუასაუკუნეების ბერძნულ დამწერლობაში ზოგიერთ მაგიურ ანბანსაც⁴. აღსანიშნავია, რომ სლავური ანბანის „გლაგოლიცას“, შემდგენელმაც თავისი ანბანის პირველი ასო ჯვრის გავლენით შექმნა⁵. ბერძნულ ტექსტებში გა-

¹ თ. ე. ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, 1892, გვ. 94; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 147; P. Ш мер л и н г, Художественное оформление грузинской рукописной книги, IX—XI вв., Тб., 1967, стр. 78.

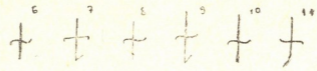
² Е. Э. Гранстрем, О происхождении глаголической азбуки, Труды отдела древнерусской литературы, Институт русской литературы, XI, М.-Л, 1955, стр. 307.

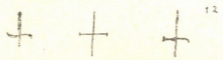
³ F. D ö l g e r, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, Tafelband, München, 1948.

⁴ M. B e r t h e l o t, Collection des anciens alchimistes grecs, 2-e livraison, Paris, 1888, p. 156.

⁵ Е. Э. Гранстрем, დასახ. ნაშრომი, გვ. 307; Л. В. Черепнин, Русская палеография, 1956, стр. 96.

მოყენებულ ჯვარს კიდური იმდენად აქვს ჩამოზრდილი, რომ თავისი ზედა ნაწილი ჩვენ ასომთავრულ **+**-ს ემსგავსება. შდრ:

ბერძნული:

ქართული:

შედარებიდან ნათლად ჩანს, რომ ბერძნულსა და ქართულ ხელნაწერებში ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად გამოყენებული ნიშნები ფორმით ერთნაირია. ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ ჯვარი დასაწყისის აღსანიშნავად გადამწერებმა ბერძნულიდან გადმოიღეს. ხსენებული ნიშნის ფორმობრივმა მსგავსებამ ასომთავრულ **+**-სთან გამოიწვია შემდგომში მისი გააზრება სიტყვა „ქრისტეს“ პირველ ასოდ. ჯვარის ამგვარმა ვაგებამ ისე ძლიერად მოიკიდა ფეხი, რომ მოგვიანო საუკუნეებში მხედრულით ნაწერ ტექსტებში დასაწყისის აღსანიშნავად **ქ** ასოს სვამდნენ.

რაც შეეხება ტექსტის დასაწყისის აღმნიშვნელ მეორე ნიშანს **ჟ**-ს, იგი ხელნაწერებში სამი სახესხვაობით გვხვდება:

პირველი წააგავს ასომთავრულ „წ“-ს. მისი ხმარება დადასტურდა 864 წლის სინურ მრავალთავში. მეორე ნიშანი გვხვდება შატბერდის კრებულსა (S—1141) და პარხლის ოთხთავში (A—1453). მესამე კი ყველაზე გავრცელებული ნიშანია ხელნაწერებში. იგი IX საუკუნიდან მოყოლებული თითქმის ყველა ოთხთავში გამოიყენება. გვხვდება როგორც ტექსტის დასაწყისში, ისე ტექსტის შიგნითაც, ცალკეული მუხლების გამოსაყოფად. ჩვეულებრივ შესრულებულ-

⁶ Kirsope and Silva Lake, Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200 (Monumenta Palaeographica vetera), I—X, Boston, Mass., 1934—1939; Indices, Boston, Mass., 1945.

⁷ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, რეყ. 66.

⁸ რეყ. 73, 100.

⁹ რეყ. 57.

¹⁰ F. D ö lger, დასახ. ნაშრომი.

¹¹ M. Berthelot, დასახ. ნაშრომი გვ. 156.

¹² ქართულში ეს ნიშნები ამოღებულია ჯრუჭის ოთხთავიდან (H-1660), მიქაელ მოდრეკილის იადგარიდან (S-425) და ძლისპირის კრებულიდან (A-603).

ლია სინგურით. იწერება ტექსტის მარცხენა კიდეზე, ზოგჯერ შეიძლება საზედაო ასოს თავზე იყოს მოთავსებული. Φ ნიშნის დანიშნულებას კარგად არკვევს სინური ხელნაწერების (Sin—16,19) ანდერძ-მინაწერები: „განგებაა და განწესებაა სახარებისა ბერძულსა წესსა ზედა საძიებელი, რიცხვთ უცთომელი საწელიწდოა, ყოველნი დღენი სრულად და მარხვათა შაბათ კვრიაკენი და ვნებისა კვრიაკენი. დღენი ყოველსა სახარებასა თავსა და ბოლოს აჩუენებს. და სადა სახარებისა თავი არს დასაწყებელი, ესე ქანწილი Φ ზის სინგურითა და სადა დასრულდებოდის ბოლოა, ესე ჯუარი ზის სინგურითავე Φ “.

როგორც ამ ანდერძიდან ჩანს, ეს ნიშანი ოთხთავის ხელნაწერებში საკითხავების დასაწყისებს აღნიშნავს. თვეების მიხედვით განლაგებული საკითხავები ოთხთავს ბოლოში ერთვის. თვით ტექსტი დამუხლულია და საკითხავის მოძებნა შეიძლება მუხლის რიცხვის საშუალებით. მაგრამ მკითხველისათვის თვალსაჩინო რომ ყოფილიყო ესა თუ ის საკითხავი, გადამწერი მასთან Φ ნიშანსაც სვამდა.

Φ ნიშანს ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების მიხედვით ქანწილი ეწოდება. ტერმინი ქანწილი ანუ წილქანი, როგორც იხსენიებს მას ფსალმუნის ერთი ნუსხა (A—38)¹³, წერილობით ძეგლებში X საუკუნიდან გვხვდება. უფრო მოგვიანებით ამ ტერმინს ჯვარსაც უწოდებენ: „ზანდუკი საწელიწდოა გამოკრებილი სახარებისა, საძიებელი ესრე სახედ. სადაცა წითელი ჯუარი ჯდეს ესეთი Φ , მუნ სახარებისა თავი არს და სადაცა ჯუარვარსკულავი ჯდეს ესრეთი > სახარებისა ბოლოა არს“...¹⁴.

„... დაენიშნე თავბოლოები სახარებათა ოთხთავსა შინა სინგურით. თავებსა სახარებათასა ესე არს ნიშანი Φ თავმოსკუნილი ჯუარი, სახედ ქანწილი, სინგურითა დაწერილი და ბოლოსა დასასრულთა ესე არს ორნი ჯუარნი მიდამო ესე სახედ Φ “¹⁵.

რას წარმოადგენს Φ ნიშანი. არის თუ არა ის ქართული „ Φ “-სა და „ Ψ “-ს შეერთების შედეგად მიღებული მონოგრამა?

აღნიშნული ნიშნის რაობის გასარკვევად საჭიროდ მიგვაჩნია აქაც გავითვალისწინოთ ბერძნულის მონაცემები.

ბერძნულ დამწერლობაში ქრისტეს ორგვარი მონოგრამაა ცნობილი¹⁶:

Φ . Ψ

პირველ მონოგრამას, რომელიც ბერძნულ დიპლომატიკაში Φ ნიშნის პარალელურად იხმარება ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად, „ხრიზმონს“ უწოდებ-

¹³ თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

¹⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q კოლექციის ხელნაწერი № 1062, 115 r.

¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის S კოლექციის ხელნაწერი № 1351, 189 v.

¹⁶ B. Groningen, Short Manual of Greek Palaeography, 2-nd ed, Leiden, 1955, p. 45.

ბენ¹⁷, ხოლო მეორე ცნობილია მონოგრამული ჯვარის სახელწოდებით¹⁸ ხელწოდება ახლოს დგას ზემოთ მოყვანილი ქართული ოთხთავის ანდერძთან, სადაც ნათქვამია, რომ „თავებსა სახარებათასა ესე არს ნიშანი თავმო სკუნილი ჟუარი, სახელ ქანწილი“.

აღნიშნული ნიშნების წარმომავლობის საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში არა ერთხელ ყოფილა კვლევის საგანი. გერმანელ პალეოგრაფს ვ. გარდტჰაუზენს ორივე მონოგრამა ქრისტემდე შექმნილად მიაჩნია¹⁹. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით კი პირველი მონოგრამა, რომელიც „ჯ“ და „ძ“ ასოების შეერთების შედეგად არის მიღებული (შდრ. Χρυσος) 317 წლიდან შემოდის ხმარებაში. მისი ხმარების დასაწყისს უკავშირებენ კონსტანტინე რომის იმპერატორისათვის ჯვარის გამოცხადებას, რომელმაც მას მტერზე გამარჯვება მოაპოვებინა. ამ ნიშნიდან შემდგომში, დაახლოებით 355 წ., განვითარდა ქრისტეს მეორე მონოგრამა. ეს უქანასკნელი პირველის გამარტივებული სახეა. თავისი ფორმით იგი ჯვარს უფრო უახლოვდება²⁰.

შდრ. ✠ †

ბერძნულ ხელნაწერებში † ნიშანი სხვადასხვა დანიშნულებით გამოიყენება: იხმარება ტექსტის დასაწყისის აღსანიშნავად²¹, ტაქოგრაფიულ ნიშნად²², და კომენტარებიან ხელნაწერებში ტექსტის კომენტართან დასაკავშირებლად²³.

† ნიშანი, როგორც ჩანს, შემდგომში ბერძნულის გავლენით გავრცელდა სხვა ენის ძეგლებშიც. იგი დასაწყისის აღსანიშნავად დადასტურდა კობტურსა²⁴ და ძველ ბულგარულ წარწერებში²⁵.

უნდა ვაღიაროთ, რომ † ნიშანი ქართულშიც ბერძნულის საფუძველზე

¹⁷ A. Gir y, Manuel de diplomatique, Paris, 1894, p. 531; აღნიშნული ტერმინი ქართულშიც დასტურდება. სულხან-საბა ორბელიანი მას შემდეგნაირად განმარტავს: „ხრიზმო ელენთა ენაა, ნიშნავს წინასწარ მოსწავებას“ (იხ. ს-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, თხზულებანი, ტ. IV, 1966, გვ. 427).

¹⁸ J. M o r a e u, P. Franchi dé, Cavaliere, Costantiniana, Bysantinische Zeitschrift, 2-te Aufl., 1954, Bd. 47, Hf. 1, S. 137.

¹⁹ V. G a r d t h a u s e n, Iriechische Palaeographie, Leipzig, 1879, S. 118.

²⁰ Н. В. П о к р о в с к и й, Очерки памятников христианской иконографии и искусства, СПб, 1900, стр. 30—31; J. M o r a e u, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136; И. В. П о м я л о в с к и й, Археологическая находка в Пуатье, Записки Императорского Русского Археологического Общества, т. II, вып. II, 1886, стр. 65.

²¹ С а в в а епископ М о ж а й с к и й, Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки VI—XVII вв., Москва, 1863. ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი გრеч.-66.

²² В. G r o n i n g e n, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

²³ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი გრеч.-72.

²⁴ Б. А. Т у р а е в, Коптские ostraca коллекции В. С. Голицева, Известия Императорской Академии наук, 1899, т. X, № 5, стр. 436—437, 443, 445; Н. Н u v e h n a t, Album palaeographie copte, Paris, 1888, pl. 39.

²⁵ И. Г о ш е в, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в., София, 1961, стр. 15.

დამკვიდრდა. დროთა განმავლობაში ქართულმა ის შეისისხლბორცა და ქართულ სახელწოდებაც ქან წილი მიიღო.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **+**, **ქ** ნიშნები ქართულში შემოსულია ბერძნულიდან და ქართულ ნიადაგზე მათი გააზრება მეორეულია. **+** ნიშანი წარმოადგენს ჯვარს, ჯვარცმული ქრისტეს სიმბოლურ გამოსახულებას, **ქ** კი—ქრისტეს მონოგრამას.

Л. Р. КАДЖАИИ

ДВА ТЕХНИЧЕСКИХ ЗНАКА В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЯХ

Резюме

В древнегрузинских рукописях для обозначения начала и конца текста применялись следующие знаки: **+**, **ქ**. В научной литературе **+** знак считается первой буквой слова «**+**ქისტეი» (Христос), превратившийся впоследствии в условный знак, а **ქ** — монограммой, полученной в результате слияния двух грузинских букв: „**+**“ (k) и „**ქ**“ (c).

На основе разработки материала выясняется, что эти знаки греческого происхождения. Их грузинское осмысление является относительно поздним фактом. Знак **+** изображение креста, **ქ** же — монограмма Христа.

მ. მაზაპარიანი

ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემავლობის ალმნიშვნელი
ზოგიერთი ტერმინის შესახებ

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში სამწიგნობრო ხელოვნების გამოხატველი არაერთი ტერმინია შემონახული. ხელნაწერი წიგნის შექმნისათვის საჭირო საქმიანობას, რომელიც გულისხმობს ერთმანეთზე დამოკიდებულ თანმიმდევრულ პროცესებს, კერძოდ ეტრატის დამზადებას, ტექსტის გადაწერას, მოხატვას, აკინძვას, შემოსვას, მოჭედვას—თავისი ტერმინოლოგია გააჩნია. მთელ რიგ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ასევე ვხვდებით ხელნაწერი წიგნის შემკულობის ცალკეული ელემენტების აღმნიშვნელ ტერმინებსაც.

ხელნაწერის მდიდრულად შემკობა მომგებელის ძირითად საზრუნავს წარმოადგენდა. ეკლესია იყო დამკვეთი თუ კერძო პირი, ცდილობდნენ ხელნაწერი მდიდრულად შემკული და დაკაზმული ყოფილიყო. მომგებელთა ვინაობა, მათ მიერ ჩატარებული საქმიანობა ხშირად აღნიშნულია მინაწერებში. აქ, ისევე როგორც გადამწერისა და მომხატველის ანდერძებში, ვხვდებით დეკორის ცალკეული ელემენტების შესატყვის ტერმინებს.

ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერებში დამოწმებული ცნობები დეკორატიული მორთულობის ელემენტების შესახებ ხშირად ეხება მახარებელთა გამოსახულებებსა და ოთხთავის საძიებელთა—კანონთა დეკორატიულ ჩარჩოებს. ზოგჯერ შემკულობის ეს ელემენტები იხსენიება „ხატისა და კამარის“ სახელწოდებით. უნდა აღინიშნოს, რომ ოთხთავის მორთულობა შეიცავს დეკორის განსაზღვრულ ელემენტებს და მათ შორის მახარებელთა გამოსახულებანი და კამარები წარმოადგენს ამ შემკულობის ძირითად და აუცილებელ კომპონენტს.

995 წელს გადაწერილ ტბეთის ოთხთავში¹ მომგებელის სამოელ ეპისკოპოსის ანდერძში ნათქვამია: „...წიგნი ესე ოთხი თავი სახარებაჲ ეპოვე აღწერილი და შემკობილი ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო ნაკლულევან იყო ხატთა და კამარათა გან და გულსვიდგინე დიდითა ხარკებითა და გამოვიხუენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით ქალაქით დიდით სამეფოჲთ და ჩაუტონ ამას წმიდასა სახარებასა“. ხელნაწერის ანდერძში დასახელებულ შემკულობის ელემენტებში „ხატნი და კამარანი“, თუ „ხატთა და კამარათა“ იგულისხმება მახარებელთა გამოსახულებანი და კანონთა დეკორატიული ჩარჩოები, რადგან ხელნაწერი მხოლოდ დეკორის ამ ელემენტებს შეიცავს და ისინი, მთლიან ფურცელზე წარმოდგენილნი, ანდერძის თანახმად ტექსტში შემდგომა

¹ ხელნაწერი ამჟამად დაცულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერ წიგნთა განყოფილებაში.

ჩართული. 1304 წელს გადაწერილ შიომღვიმის ოთხთავში (H-1344) გადაწერილის ანდერძში ორჯერაა განმეორებული შემკულობის ზემოთ დასახელებული ელემენტები: „განსრულდა წმიდადა ესე და ყოვლითურთ საწადელი სულიერი განმანათლებელი წიგნი სახარებად ოთხთავი სრული ყოვლითა განგებითა ხატიითა და კამარითა“, ან კიდევ „ოთხთავი სახარებად, სრული ყოვლითა განგებითა, კამარითა და ხატიითა“.

ზოგიერთ შემთხვევაში „ხატისა და კამარის“ კონტექსტში ხატის მაგივრად დასახელებულია მახარებელი, რაც უფრო მეტად განმარტავს ამ ცნების მნიშვნელობას. მაგ. XIV ს. ოთხთავში (H-2125), რომლის შემკულობა ეკუთვნის ცნობილ კალიგრაფსა და მხატვარ ავგაროზ ბანდაისძეს, მათე მახარებლის გამო-სახულების ქვევით მიწერილია: „ესე ოთხნი მახარებელნი და ზემოთ კამარანი დაიხატნეს ჭელითა ავგაროზ ბანდაისძისათ, შენდობა ყავ(თ)“, ან კიდევ, XI ს. ალავერდის ოთხთავზე (A-484) დართულ ანდერძში ივანე ლიპარიტის ძე აღნიშნავს, რომ მან კაცხის მონასტერს შესწირა „ოთხთავი ერთი სრული, გამოკრებული ზანდუკითა და კამარითა, შიგან წმიდანი მახარებელნი ოქრომელნი დაწერილნი“. წყაროსთვის XII ს. (Q-907) ხელნაწერის მომგებელის იოანე საფარელ მტბევარის ანდერძში აღნიშნულია: „წმიდადა ესე ოთხთავი დავაწერინე და მოვაჭედინე ყოვლად, სრულებით თვალითა და მარგალიტითა ხატიითა და ზანდუკითა კანონითა და ქრონიკონითა სრული“. ანდერძში მითითებული ხატნი ასევე მახარებლებს განმარტავენ (ხელნაწერი დასურათებულია მხოლოდ მახარებელთა გამოსახულებებით), „კამარის“ ნაცვლად კი ამ შემთხვევაში „კანონითა“ არის გამოყენებული.

ამრიგად, ყველა ზემოთ დასახელებულ ანდერძებში იგულისხმებიან დეკორის განსაზღვრული ელემენტები: ხატნი წარმოდგენილია მახარებელთა გამოსახულებების მნიშვნელობით, კამარანი კი ოთხთავის საძიებლის კანონთა დეკორატიულ შემკულობას ეწოდება.

ხატი საბასთან განმარტებულია შემდეგნაირად: „ხატი ანუ მსგავსი სახე“². ამის მაგალითები ძველ ტექსტებში მრავლად მოგვეპოვება. „ჰბაძევეთ სიველოვნითა ხატსა სულიერათასა“—მიუთითებს იოანე ოქროპირი ტაძრის მომხატველებს (A-19, X ს.)³. ალავერდის ოთხთავში დართულ ავგაროზის წერილში ნათქვამია: „წარავლინა ავგაროზ მთავარმან მხატვარნი გამოსახვად ხატისა უფლისასა და მიღებად მისა“, ან „მხატვარი გამოჰსახვიდა ხატსა მისსა და ვერ ეძლო რამეთუ ვერ განიცდიდა მსგავსებასა მისსა, მაშინ მოყუასმან მისმან ჰრქვა მას: მიეც ხილვათ იგი ხელთა მისთა, ხოლო უფალმან მიიღო ხილვა იგი და დაედვა პირსა ზედა თუსსა და მეყსეულად გამოესახა ხატი მისი მას ზედა“.

ხატი ძველ წერილობით წყაროებში წმიდანთა და ანგელოზთა პორტრეტული გამოსახულების აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა. მდიდრულად შემკულ ხატებს ეკლესიის შესამკობად იყენებდნენ. არსებობდა ჭედური ხატი: მელქისედექმა მცხეთის ეკლესიას შესძინა (XI ს.) „ხატი მაცხოვრისაჲ ვეცხლისაჲ, ოქროთა ცურვებული“, გვხვდება ხატი მინანქრისა „სამარხავსა ჩუენსა—

² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, IV, თბილისი, 1965, გვ. 416.

³ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ლექსიკიდან, ხელნაწერთა ინსტიტუტის შოაშვე, ტ. I, 1959, გვ. 170.

ნათქვამია ალავერდის ოთხთავში არსებულ ანდერძში—დავასუენე ხატი დის გ-ი მთავარმოწამისაჲ ოქროსაჲ მინათა“.

ხატი იყო ფერწერულიც. ლე-ბეჭინის ეკლესიის მეორედ მაშენებელი (XIII ს.) აღნიშნავს: „ოცოცხალნი წამლითა დავაწერინე“-ო. ხატს ძველი წყაროები უწოდებენ ხელნაწერის ჭე-დურ ყდაზე არსებულ გამოსახულებებსაც: „გარეგნით ხატი სხენან ვე-ცხლისანი“ ან „გარე ოქროსა ხატითა მოჭედილნი“ — ნათქვამია ალავერდის ოთხთავის (A-484) ზემოთ დასახელებულ ანდერძში.

ხელნაწერებში, როგორც ვხედავთ, ხატი ისევ და ისევ პორტრეტული გა-მოსახულების აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება. რამდენადაც მახარებლები სა-ხარების ტექსტის ავტორებს წარმოადგენენ, მახარებლის გამოსახულება ხატის ცნებასთანაა დაკავშირებული.

ტერმინი კამარა ყველგან განმარტებულია როგორც არქიტექტურული ტერმინი. თანამედროვე სპეციალურ გამოკვლევებში ტერმინი კამარა „свод“— ცნების გამომხატველია, თალი კი „арка“ ცნებას დაუთავსებდა⁴. ისტორიულ წარსულში ქართულ ხუროთმოძღვრებაში იგი იხმარებოდა როგორც დღევან-დელი „свод“—კამაროვანი გადახურვის ცნების, ისე арка—თალის ცნების გამოსახატავად (ჯუანშერთან, სერაპიონ ზარზმელთან თალის მნიშვნელობითაა ნახმარი, ლარგვისის 1470 წ. შეწირულების წიგნში კამარის მნიშვნელობით).

ამჟამად მინიატურულ მხატვრობაში „კამარებს“ უწოდებენ დეკორატიუ-ლი ჩარჩოთი შემკულ სახარების საძიებლებს—ე. წ. კანონებს. როგორც ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებიდან ჩანს, „კამარის“ ცნება „арка“— თალის ცნებას შეესაბამებოდა. მას უწოდებენ არა მარტო იმ დეკორატიულ ჩარჩოს, რომელშიც საძიებლები იყო ჩაწერილი (კამარის მხატვრული არქიტექ-ტონიკის კლასიკურ ნიმუშს წარმოადგენს სვეტებზე დაყრდნობილი ნახევარ-წრედი), არამედ X ს. იგი იხმარებოდა იმ დეკორატიული თალის აღმნიშვნელ ტერმინადაც, რომელშიც მინიატურები იყო ჩაწერილი. ჯრუჭის I ოთხთავის (H-1660, მხატვრობა შესრულებულია 940 წელს) მინაწერში აღნიშნულია: „ქ შეიწყალე ამათ კამარათა მწერალი თეოდორე“⁵. ხელნაწერი კამარების—ე. ი. კანონთა გარდა შეიცავს მახარებელთა გამოსახულებებსაც, რომლებიც შეთავ-სებულა ახალი აღთქმის ერთ-ერთ სცენასთან. ეს ერთი სტილით შესრულე-ბული მხატვრობაა, ამდენად აქ მოხსენებული ოსტატი — ხელნაწერის მთელი შემკულობის ავტორია. რამდენადაც ეს მინიატურები ჩართულია კანონების მსგავს დეკორატიულ თაღედში, ხელნაწერის მომხატველი კამარათა მწერალს უწოდებს თავის თავს.

აინალოგი, ბიზანტიური ხელოვნების ცნობილი მკვლევარი, აღნიშნავს, რომ ასეთი სახის დეკორატიული ჩარჩოები თან ახლავს იმ სატიტულო ფურც-ლებს, სადაც წარმოდგენილი იყო რაიმე სიმბოლური, მნიშვნელოვანი და ასა-ხელებს რიგ მაგალითებს, კერძოდ 354 წლის კოსტანტინეს ცნობილ კალენდარს და VI ს. სირიულ ხელნაწერს, რომელიც მისი მომხატველის რაბულის სახე-ლითაა ცნობილი; იგი მიუთითებს 995 წელს გადაწერილ ერთ-ერთ სომხურ ხელნაწერზე, სადაც ასეთი ტიპის ორნამენტირებულ ჩარჩოებს *χαμάραι* — ეწო-

⁴ გ. ჩუბინაშვილი, «Arc Georgica», ტ. I, წინასიტყვაობა.

⁵ ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით კამარების დამხატველს განსაკუთრებული სახელი «კამარათა მწერალი» ჰქმევია. იხ. «ქართული პალეოგრაფია», თბილისი, 1949, გვ. 76.

დებთ და აღნიშნავს, რომ მათი პროტოტიპები აღებულია პომპეის ფრესკებიდან⁶. სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში (ა. სვირინი, ს. ლისიციანი, ა. მანაკაიანი) მიჩნეულია, რომ ეს კამარა — *хоран* წარმოადგენს სპეციალურ დეკორატიულ ნაგებობას, კერძოდ ბერძნული ამფითეატრის მსგავს მოედანს⁷. უნდა აღინიშნოს, რომ წიგნის დეკორატიული მხატვრობა მჭიდროდაა დაკავშირებული ფრესკებთან და არქიტექტურულ ნაგებობებს, ფიგურების პოზები კი ბერძენი პოეტების, ფილოსოფოსების, ორატორების ქანდაკებებს⁸.

შეითვისა რა არქიტექტურული დეტალის მოხაზულობა, X ს. მოყოლებული ქართულ ხელნაწერებში „კამარა“ იქცა ოთხთავის დასაწყისში წარმოდგენილ საძიებელთა აღმნიშვნელ პირობით ტერმინად. ეს სახელი ამ საძიებლებმა შეინარჩუნეს მას შემდეგაც, როცა დეკორატიული ჩარჩოს კამაროვანი მოხაზულობა, კერძოდ XI საუკუნიდან მოყოლებული იცვლება სწორკუთხა ფორმით.

ძველ წერილობით წყაროებში ცნობები მოხატული საზედაო ასოების შესახებ ძალიან მცირეა. მაგრამ ძველთაგანვე საზედაო ასოები გამიჯნულია დეკორის სხვა ელემენტებისაგან, ისინი დამოუკიდებელ მხატვრულ ერთეულებად წარმოდგენილი. იმ შემთხვევაში, როცა ხელნაწერი შეიცავს საზედაო ასოებს, ხატისა და კამარის გვერდით ისინი მოიხსენიება, როგორც შემკულობის ტოლფასოვანი ელემენტი. XI ს. ალავერდის ოთხთავში აღნიშნულია: „შეეწირე ოთხთავი ერთი სრული და გამოკრებული ზანდუკითა და კამარითა, შიგან წმინდანი მახარებელი ოქრომელნითა დაწერილი და ყოველი ასომთავარი ოქრომელნითა დაწერილი“. რამდენადაც აქ ლაპარაკია ასოებისა და მახარებლების მოხატვაზე, რომლებშიც ოქრო გამოყენებულია ფონის შესაფერავად, მრავალი დეტალის დასამუშაებლად, ამდენად ოქრომელანი ანდერძში საღებავის მნიშვნელობით უნდა გავიგოთ⁹.

ალავერდის ოთხთავში ნუსხურით დაწერილ ტექსტს აბზაცების დასაწყისში ამკობენ ორი სახის მთავრული ასოები: ერთია, ორნამენტული ნახატობითა და

⁶ Д. В. Айналов, Эллинистические основы византийского искусства.

⁷ Friend A. M., The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin manuscripts. Art studies. 1927, Cambridge. გვ. 143.

⁸ Э. Х. Петросян, Театральные и плясовые черты в средневековых армянских миниатюрах, Автореферат, Ереван, 1967 г. стр. 11.

⁹ ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის ბიბლიოთეკაში დაცულია პლატონ იოსელიანის მიერ თარგმნილი და სვიმონ ტაბიძის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი «იოანე ოქროპირის ცხოვრება» (Собр. Свб. 22/17), 1835 წ., სადაც მოცემულია ოქროსა და ვერცხლის მელანთა გაკეთების წესი: «ვითარ ჯერ არს შემზადება ოქროსა ანუ ვერცხლის მელანთა გაკეთების წესი შემდეგია: «მოიღე პალიტა მარმარილოს თავისი საღერისით, რომელსაც განზავდეს ოქროსა ან ვერცხლისა მელნის შემზადება: მოიღე ოქროს ფურცელი და ამასთანავე მცირეოდენი თაფლი და განლესენით კარგად, ვითარცა მსგავსი მტვრისა, ხოლო შემდგომ შესრულებისა ლესეისა, წმინდას მინას ჭურჭელში შეკრიბენ და ნელთბილ წყალში აღმორეცხნენ, ესე ოდენ ჯერ რომელ ვიდრემდის გამოიწურებოდეს თაფლის წვენი, ხოლო შემდგომ სამყოფი დაასხი ცივი წყალი წმინდა, შემდგომ ჩაადევით მცირეოდენი ხის წებო, (რუსულად ამ წებოს ეწოდება ვიშნევი-клей) გასამაგრებლად და შემდგომ ეშვით გალესე-ზემორე მელნით დაწერილი. ვითარცა გვასწავებს გაკეთებასა მელნისა და თუ არ გალესეთ ელვარე არ ექმნების და არც სიწოვს ექმნების: შესრულდა ამ მელნის გაკეთება».

ფერადებით შესრულებული, ხოლო მეორე ტექსტის მეღნით ან სინგურით შე-
მოხაზული მთავრული ასოები. „და ყოველი ასომთავარი“ ზემოთხსენებულ ან
დერძში ორივე სახის ინიცილებს გულისხმობს.

ეკონომიკური
გეოგრაფიული

ანტონ კათალიკოსი პირველი სახის ასომთავრულებს „საზენაოს“ უწოდებს
და მიუთითებს, რომ მათ იყენებდნენ სათაურების აღსანიშნავად, „საღმრთო“
და „დიდებულთა“ სახელების დასაწერად და რომლებიც, მისივე სიტყვებით
რომ ვთქვათ, „სხუად და სხუად ყვავილოვანად და რაულადმე შესახედავად
დაინაკუშებვის“. ასომთავრულად კი ანტონ კათალიკოსი მიიჩნევს ამ მეორე
სახის — დანაკეთის გარეშე წარმოდგენილ საზედაო ასოებს¹⁰.

ნუსხურით დაწერილ მთელ რიგ ხელნაწერთა ცნობებში საზედაო ასოები
გამიჯნულია ტექსტის ასოებისაგან. ე. წ. მარტვილურ გულანში, რომლის ტექს-
ტი ნუსხურითაა ნაწერი, დიდი ზომის მთავრული ასოების შესახებ შემდეგია
ნათქვამი: „ასომთავრული წამისდა და გული გამომეცვალა“, ხოლო როცა საუ-
ბარია ტექსტის ასოებზე, მაშინ იგი მთავრულის გარეშეა მოხსენებული: მაგ.
„მე შეკვრასა ვიღწოდი, ხოლო დაბნელებულ ასოთა განახლებასა“ ან „რაც
ჩემის უცოდინარობით ან წინწილი დამეკლოს ან ასო შეცდომით მომვლოდეს“
და სხვ.

საუკუნეების მანძილზე ნუსხური, მხედრული ტექსტების შესამკობად
რჩებიან მ რ გ ვ ლ ო ვ ა ნ ი ა ს ო მ თ ა ვ რ უ ლ ი ს გაღიდებული ზომის ცალკე-
ული ასოები. მათი სახელწოდება საესებით ამართლებს მათ დანიშნულებას.
„ასომთავარი“ — ეს სახელწოდება პირდაპირ მიუთითებს მათ მნიშვნელობაზე.
საუკუნეების მანძილზე, ქართულ ანბანის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე
მათ ხელნაწერი გვერდის საერთო კომპოზიციაში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვთ
დათმობილი. ისინი იხმარებიან სათაურებისათვის, აბზაცების დასაწყისში, ხში-
რად მხატვრულად შემკულნი ცალკეულ თავებს ერთმანეთისაგან მიჯნავენ (იხ.
ტაბ. 1)¹¹.

ძველ ქართულ ანდერძ-მინაწერებში გვხვდება „წერა“ ზმისაგან ნაწარმო-
ები რამდენიმე ტერმინი: მწერალი, დაწერილი, გამოწერა, რომელიც მხატვრის,
დახატვის, გამოხატვის მნიშვნელობითაა ნახმარი. ქრონოლოგიური თანმიმდევ-
რობით შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე მნიშვნელოვანი ძეგლი, სადაც ეს
ტერმინებია გამოყენებული.

X ს. ხელნაწერში, ე. წ. ჭრუჭის 1 ოთხთავში (H-1660), როგორც ზევით
იყო აღნიშნული, კანონებისა და მინიატურების მომხატველს კამარათა მწერალი
ეწოდებოდა. X ს. სევანურ მრავალთავში (A-19), რომელიც შეიცავს იოანე ოქ-
როპირის სიტყვას „ტაძრის მწერალთათვის“, წარმოადგენს მითითებებს
ტაძრის მომხატველთათვის. ტექსტში რამდენჯერმეა განმეორებული მწერალი,
რომელიც შინაარსის მიხედვით მხატვრის ცნებას შეესაბამება. ამავე ძეგლში
გამოყენებულია ტერმინი გამოწერა, რომელიც გამოხატავს ნიშნავს: „ჰბაძევთ
სიკვლოვნითა ხატსა სულიერათასა და შეზაიებად ფერსა და ამსგავსებდ ხატსა,

¹⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 117.

¹¹ ქართული დამწერლობის განვითარებას ერცელი ტაბულა ხელნაწერთა, ეპიგრაფიკული და
ქედური ძეგლების, მთავრული ასოების მიხედვით პალეოგრაფიული კრებულის მომდევნო ნომერში
დაერთვის სტატისას „ასომთავრული დამწერლობა, როგორც მხატვრული შრიფტი“.

ვითარცა-იგი იხილნის კორციელნი, და გამოსწერეთ კაცთა და პირუტყუთა...“ მე-11 ს. ერთ-ერთ ხელნაწერში (A-134) ვკითხულობთ: „ცხოვრებანი მოქალაქობანი ღთ შემოსილთა და წთა მმთანი: მსგავს არიან მაგალითსა მხატვართასა რვა იგინი გწიციდია ნ პირველ გამოსახულსა სახესა და ჯელოვნებით მიამსაგვსებენ გამოსწერილსა მას და შეუნიერად გწაწესებენ მრავალ ფერთა სახეთა“. აქაც გამოწერილი გამოხატულის მნიშვნელობითაა ნახმარი.

XI ს. ალავერდის ოთხთავში (A-484) არსებულ მომგებელის ანდერძში აღნიშნულია: „მიგან წმიდანი მახარებელნი ოქრომელნითა დაწერილნი და ყოველი ასომთავარი ოქრომელნითა დაწერილი“. ხელნაწერი შეიცავს დიდი ხელოვნებით შესრულებულ მახარებელთა გამოსახულებებსა და საზედაო ასოებს. ეს მხატვრობა მრავალშრიანი საფერწერო ტექნიკითაა შესრულებული. მათი კოლორიტი ოქროსა და ფერადი საღებავების შეხამებაზეა აგებული. ანდერძში მითითებული ტერმინი „დაწერილი“ შემკულობის ამ ელემენტების მხატვრულად შესრულებას გულისხმობს. ცნობილ ვანის ოთხთავში (A-1335) მხატვრის ანდერძში აღნიშნულია: „ქ. ოქროთი მოიწერა ეს წიგნი მიქელ ოქროთმწერლის კორესელის მიერ“. მხატვარი თავის თავს ოქროთმწერალს უწოდებს, ხოლო თავის საქმიანობის აღსანიშნავად „მოიწერა“ ტერმინს ხმარობს. XII ს. ლიტურგიატურულ ძეგლში, კერძოდ „ამირანდარეჯანიანში“ მოთხრობილია: „ქუტრიცის ძებნაში აბესალომ პინდოთ მეფემ და მისმა სამმა დიდებულმა უკაცურ ადგილას იხილეს ერთი „ქვიტკირი“, შევიდეს და ნახეს „ცალ კერძო სამნი დაწერილნი“, „ოდეს გარე მოიხედნეს, მარცხენისა მკარსა იგი სამნი ჭაბუკნი ეწერნეს...“, „სახლსა შინა უკაცურსა ადგილსა ჭაბუკნი ექუსნი დაწერილნი“, „კართა მის ქალაქისათა შესავალსა ამირან დარეჯანის-ძე ეწერა“, ან კიდევ: „სახლი იყო დიდი და შუაგულსა სახლისასა ამირან დარეჯანის-ძე დაწერილი იყო“¹².

როგორც ვხედავთ აქ ტერმინი „დაწერილი“ რამდენჯერმეა განმეორებული და შინაარსის მიხედვით დახატულის მნიშვნელობას შეესაბამება.

მე-13 ს. ერთ-ერთ ხელნაწერს, ე. წ. ლაბეჭინის ოთხთავს, დართული აქვს მინაწერი, რომელიც ეკუთვნის ლაბეჭინის ეკლესიის მეორედ მამუენებელს გაბრიელ ლაბეჭინელს. იგი მოგვითხრობს ეკლესიის მეორედ მამუენებისა და შემკობის შესახებ. მოგვაქვს ჩვენთვის საინტერესო ადგილები. „მოვიყვანე მხატვარი და რააცა ხატი დალეწილ იყვნეს, ყველა ახლად დავაწერინე, მოვიყვანე ოქრომჭედელი, რააცა ხატი დალეწილ იყვნეს, ყველა ახლად მოვაჭედიინე... ოცი ხატი წამლითა დავაწერინე. ამისსა შემდგომად მოვიყვანე მხატვარი და მოვახატე სრულად“. თვით შინაარსი არკვევს ამ ტერმინთა მნიშვნელობას: როცა ხატების აღდგენაზეა ლაპარაკი, ლაბეჭინელი „მოჭედვა“ ტერმინს ხმარობს, როდესაც საუბარია ფერწერული ხატების აღდგენაზე, აღნიშნავს—„ახლად დავაწერინე“, რაც ხელმეორედ მოხატვას ნიშნავს. „წამლითა დაწერა“ წამლით ანუ საღებავებით (წამალი—საღებავების ცნების შემცველ ტერმინად უნდა გავიგოთ) მოხატვას ნიშნავს.

ტერმინი დაწერილი ძველად უფრო ფართო შინაარსის შემცველი იყო. იგი რამდენიმე ცნებას აღნიშნავდა. ტერმინი „დაწერილი“ ძველ დიპლომატიკაში იურიდიული შინაარსის წერილობით დოკუმენტს ნიშნავდა. ფეოდალური ეპო-

¹² ძველი ქართული ქრესტომათია, II, შედგ. ს. ყუბანეიშვილის მიერ, თბილისი, 1949 გვ. 3—5.

ქის დიპლომატიკის განვითარების პერიოდში ყოველგვარ იურიდიულ შესაძლებლობას მოიცავდა¹³. ხელნაწერ წიგნთა ანდერძ-მინაწერებში „დაწერილი“, ვხედავთ, ხშირად დახატულის მნიშვნელობითაა წარმოდგენილი. ამ ტერმინის სწორად ახსნა შესაძლებლობას მოგვცემს ამა თუ იმ წერილობითი წყაროს შინაარსის მართებულად გარკვევაში.

„დაწერილის“ როგორც დახატულის მნიშვნელობით გამოყენებული ტერმინის ერთ-ერთ ადრეულ ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ მეღქისედექ კათალიკოსის მიერ მცხეთის საყდრისადმი მიცემული XI ს. ე. წ. მცხეთის საბუთი.

მეღქისედექ კათალიკოსი, აღნიშნავს რა მცხეთის ტაძრის შესამკობად ჩატარებულ საქმიანობას, წერს: „შევამკევ ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროდთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტთა და საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“. შემდეგ ჩამოთვლის ხელნაწერებს და ამბობს „და წიგნები, რომელ მე დამიწერიან, ჯუმლათ არს თავი კე“.

მცხეთის საბუთში მითითებული ტერმინები „დაწერიითა“ და „დამიწერიან“ განმარტებული აქეთ კ. კეკელიძეს¹⁴ და ნ. ბერძენიშვილს¹⁵.

კ. კეკელიძის აზრით, ტერმინი „დაწერილი“ აქ იურიდიული ტერმინის მნიშვნელობით იხმარება და ნიშნავს შეწირულების წერილობით დადასტურებას. ნ. ბერძენიშვილი მთელი რიგი არგუმენტების მოყვანით გამორიცხავს შეწირულების ფაქტს და მათ უკავშირებს ტერმინ „მომივიან“, რომ გამონათქვამებით „შევამკევ საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“ (მისი აზრით, იურიდიული დოკუმენტის დადებით შემკობა გაუგებარია) და „წიგნები, რომელ მე დამიწერიან“ — მეღქისედექ კათალიკოსი აღნიშნავს თავის საქმიანობას შესაქმნელად წიგნებისა, რომლითაც მან სვეტიცხოველი შეამკო.

პირველ გამონათქვამში: „შევამკევ ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროდთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტითა და საღმრთოთა წიგნთა დაწერიითა“, ტერმინი „დაწერიითა“ „დახატვითა“-ს ცნებას შეესაბამება (მეორე გამონათქვამში „წიგნები რომელ მე დამიწერიან, ჯუმლათ არს თავი კე“, ტერმინ „დამიწერიან აიხსნას დაწერის ან დახატვის მნიშვნელობით გამორიცხულია, რადგან დასახელებულია 25 ხელნაწერი, რომელთა როგორც გადაწერა, ასევე მოხატვაც ფიზიკურად შეუძლებელი იქნებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინ „დაწერილის“ დღევანდელი მნიშვნელობით ხმარებას ორივე მკვლევარი უარყოფს, რადგან გარდა იმისა, რომ აქ ჩამოთვლილი წიგნების დაწერა ფიზიკურად შეუძლებელი იქნებოდა, დასახელებული ერთ-ერთი წიგნი ანდრია სალოსის ცხოვრება კათალიკოსისათვის მის ბიძას ანტონს უბოძებია).

როდესაც წერილობით წყაროებში ლაპარაკია წიგნისა თუ ეკლესიის შემკობაზე, „შევამკევ“ ტერმინი ყოველთვის დაკავშირებულია მათ გამშვენიერებასთან. წიგნის შემკობა ნიშნავს მის მოჭედვასა თუ მოხატვაზე ზრუნვას, ეკლ-

¹³ ნ. ბერძენიშვილი; მიწოდებლობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში (დაწერილი, სიგელი, წიგნი); საქ. სსრ.; მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 11, 1956.

¹⁴ კ. კეკელიძე, მცხეთის დოკუმენტი XI ს. და მისი ცნობები ქართული მწერლობის შესახებ, ეტიუდები, 1, 1959, გვ. 244.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, მეღქისედექ კათალიკოსის დაწერილი, საქ. მუზეუმის მოამბე, VI, 1931. იხ. ასევე ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 123—125..

სიისა კი ძვირფასეულობით ავსებას, ხატებით შემკობასა თუ ხელოვნების ნიმუშებით გამდიდრებას. ამისი მაგალითები მრავალია: „შევამკუშ და გვაკეთე წმიდა ესე გულანი ყოვლითურთ სრული და უნაკლო“ (Q-56), „აღვაწერინე ესე ყამნი დავახატინე და შევაამკევე ყოვლისფრით, რაც ოდენ ძალ მედვა“ (H-1755), „შევამკევე და დავახატინე მე“ (H-98), „შევამკევე შექედითა პატროსანი ხატი ესე“ (A-1447)—გვითხულობთ ანდერძებში¹⁶. როდესაც შალვა ქვენიფეველ ერისთავი ლარგვისადმი 1470 წლის შეწირულების წიგნში¹⁷ მამა-პაპათა საქმიანობას ეხება, წერს „ყოვლითურთ უნაკლულოდ შეემკო ხატითა, წიგნითა ხატითა და ყოვლითა მოწყობილობითა“, ხოლო როცა შემდგომ ეკლესიის კვლავ გასაახლებლად ჩატარებულ საქმიანობის შესახებ აღნიშნავს, „რამცა ეკლესიის შემკობილებაჲ უნდოდა, შევაამკევე“, ჩამოსთვლის ეკლესიის გასამდიდრებლად ჩატარებულ ამ საქმიანობას: ეკლესიის მოხატვას, ხატებით შემკობას, წიგნების მოხატვას და დაკაზმვას.

ამრიგად, სადაც გამოყენებულია ტერმინი „შევამკევე“, იქ ხელნაწერთა მოქედვასთან, ხატებთან და ძვირფასეულობასთან გვაქვს საქმე.

თვით მელიქსედექ კათალიკოსის საქმიანობაც „შევამკევე“ ტერმინთან დაკავშირებული, ისევე და ისევე ეკლესიის გამშვენიერებაზე მიგვითითებს. „შევამკევე ყოვლითა სამკაულობითა, გარეთა ბჭითა და გარემემო სტოითა მოქმნითა“, ან „შევამკევე ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროათა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტით და საღმრთოთა წიგნთა დაწერითა“ რომ შეეადართ ეს უკანასკნელი გამონათქვამი ლარგვისის მონასტრისადმი შეწირულების წიგნში არსებულ ტექსტს: „ყოვლითურთ უნაკლოთ შეემკო ხატითა, წიგნითა ხატითა და ყოვლითა მოწყობილობითა“, შინაარსის მიხედვით იგივეა, ორივე შემთხვევაში წიგნების მოხატვაზეა ლაპარაკი (იგულისხმება არა კონკრეტული ხელნაწერები, არამედ ზოგადად წიგნის სურათებით შემკობა), მხოლოდ ტერმინი „დაწერითა“ ლარგვისის სიგელში, როგორც მოგვიანო პერიოდის ძეგლში, შეცვლილია ტერმინით „ხატითა“.

როგორც ზემოთ განხილული ძეგლებიდან ჩანს გამოწერა გამოხატვის, მწერალი მხატვრის, ხოლო დაწერილი დახატულის მნიშვნელობით ხმარება უფრო მეტად ადრეული პერიოდის, კერძოდ X—XIII სს. ძეგლებში გვხვდება¹⁸, ამავე პერიოდში დაწერილის გვერდით იხმარება დახატული, მწერლის გვერდით მხატვარის¹⁹, ზოგჯერ ერთი და იგივე ძეგლში ადგილი აქვს ერთი და

¹⁶ „შევამკევე“ ტერმინი ზშირად პირველ პირშია მოცემული. ყველა ეს ანდერძები მომკვებლისაა. მათ გაიღეს გარკვეული გასამრჯელო წიგნისა თუ ეკლესიის შესამკობად და ამიტომ მთავარ მოქმედ პირად დამკვეთი იხსენიება. ცნობილი ოქროსბორღურებიანი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის (H-54) ოსტატი თავის ანდერძში თავის დამკვეთს გიორგი XI ასხამს ქებას. იგი აღნიშნავს, რომ მეფემ წაარაგო მრავალი წარსაგებელი, რათა ხელნაწერი მდიდრულად შემკული ყოფილიყო, რომ მრავალი მეფენი გარდაცვალებულან და არავის შეუქუთა წიგნი ვეფხისტყაოსნის მსგავსად პატრონის ჩუენისად.

¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, თბილისი, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 140.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ ხალხში დღესაც ეს ცნება ძველებურადვე ფართო შინაარსით იხმარება. იხ. «საქართველოს ისტორიის საკითხები», № I, თბილისი. 1964, გვ. 264. ტერმინი «ფერწერა» ფერებით ხატვას გულისხმობს.

¹⁹ ატენის სიონის (XI) დასავლეთ აბსიდის მინაწერი (თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957, გვ. 6), ლაბექინის ოთხთავის (A-1563) მინაწერი და სხვ.

იმავე ცნების შესატყვისი ტერმინების გამოყენებას, მაგრამ მოგვიანო პერიოდის ძეგლებში ხშირია უკვე ტერმინების „მხატვარი“, „დახატული“, „გამოხატვა“-ს ხმარება (Q-356, Q-982, H-716, H-342, Q-24 და სხვ.). XIV ს. მხატვრობა, როგორც თანამედრობა მითითებულია ავგაროზ ბანდაისძის მიერ გადაწერილ ხელნაწერში (A-575). ანდერძში ჩამოთვლილია, რომ ავგაროზ ბანდაისძის ბევრი რამ შეუსწავლია „პირველად ქელი სწავლაჲ ხუცობისაჲ, მეორე მწიგნობრობისაჲ, წერაჲ ხუცურისაჲ, შექმნაჲ ეტრატისაჲ, შეკვრაჲ წიგნისა, მხატვრობისაჲ, მკერვალობისაჲ“ და სხვ. ამ ანდერძში წიგნის შემზადებისათვის საჭირო საქმიანობის შემცველ ტერმინებთან ერთად, წიგნის შემკულობის ცოდნის აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმინი „მხატვრობა“.

ამრიგად, უშუალოდ ძველ წერილობით დოკუმენტებსა და ხელნაწერი წიგნის ანდერძების საფუძველზე ჩვენ წარმოვადგინეთ ქართული ხელნაწერის შემკულობასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინი. ეს ტერმინები საინტერესოა როგორც „სიტყვის“ მნიშვნელობის ისტორიის გასათვალისწინებლად, ისე სპეციალურ ლიტერატურაში მათი გამოყენების თვალსაზრისით.

Е. М. МАЧАВАРИАНИ

О НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНАХ УКРАШЕНИЯ ДРЕВНЕ-ГРУЗИНСКИХ РУКОПИСЕЙ

Резюме

В древне-грузинских письменных источниках встречаются термины, обозначающие отдельные элементы украшения древних рукописных книг.

В памятниках X—XIV вв. изображения апостолов обозначаются термином «хати» («Тбетское евангелие» хранившееся в публичной библиотеке Ленинграда; «Цкароставское евангелие» «Шиомгвимское евангелие»).

Указатели четвероглава обозначены термином «камареби» («Джручское I евангелие» — H-1660; «Тбетское евангелие», «Алавердское евангелие», «Шиомгвимское евангелие» четвероглав, украшенный Авгарозом Бандансдзе — H-2125).

Инициалы, поставленные в начале обзаца называются «асомтаври» («Алавердское евангелие», «Мартвильский гулани»).

В памятках того-же периода термин «мцeralи» обозначает «художник», «гамоцера»; — «украсить»; «дацერიли» — украшенный («Джручское I евангелие»; «Сванский многоглав», «Алавердское евангелие»; «Ванское евангелие», «Лабчинское евангелие» грамота каталикоса Мелхиседека XI века).

К статье прилагается таблица развития грузинского шрифта. Отдельные этапы характеризуются единым графическим стилем и представляют картину закономерного развития грузинской письменности.

u	u	u	u	u	u	u	u
f	f	f	f	f	f	f	f
b	b	b	b	b	b	b	b
h	h	h	h	h	h	h	h
—	—	—	—	—	—	h	b
a	a	a	a	a	a	a	a
g	g	g	g	g	g	g	g
q	q	q	q	q	q	q	q
p	p	p	p	p	p	p	p
r	r	r	r	r	r	r	r
s	s	s	s	s	s	s	s
—	—	—	—	o	o	o	o
g	g	g	g	g	g	g	g
(8)	(7)	(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)

1)	2)	3)	4)	5)	6)	7)	8)
ა	ყ	ჩ	ც	ც	ჩ	ც	ა
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
გ	გ	გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ
ე	ე	ე	ე	ე	ე	ე	ე
ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ
ი	ი	ი	ი	ი	ი	ი	ი
კ	კ	კ	კ	კ	კ	კ	კ
ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ
ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ
ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ
შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ
ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ
ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც
ძ	ძ	ძ	ძ	ძ	ძ	ძ	ძ
წ	წ	წ	წ	წ	წ	წ	წ
ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ
ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ
ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც
ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც

ქართული დამწერლობის განვითარების ტაბულა

მკაცრ ვერტიკალურ სისტემაზე დამყარებული ასომთავრული შრიფტის გრაფიკული მოხაზულობა (ტაქსტის საერთო მხატვრულ აღქმაში იგი შერბილებულია წრიული მოხაზულობის მქონე ასოების მონაცვლეობით) მხედრულ დამწერლობაში იცვლება მრგვლოვანი სისტემით და ორხაზოვნობის ფარგლებიდან გამოდის. მხედრული დამწერლობის ზოგიერთ ასოს შერჩა ასომთავრულის ძირითადი მონახაზი (მციროდენი ცვლილებებითაა მოღწეული მ და ძ, ასევე ე, თ, ნ, ქ, ყ ასოები), ერთადერთი ასო ს ყველა პერიოდში ინარჩუნებს სადა მარტივ მოხაზულობას, ნაწილი კი შედარებით რთულ განვითარების გზას გადის.

მხედრული შრიფტისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი, რაც ცხადად გამოვლენილია ბაგრატ IV სიგელში, ასომთავრულმა დამწერლობამ ნუსხურ პერიოდში განიცადა. გაკრულ ნუსხურ ასოთა მოხაზულობაში მეტი სირბილე და მხატვრულობა შეიმჩნევა. ასოების გაბრტყელებამ და მათი დეკორატიული კბილანებით გამდიდრებამ ასოთა მოხაზულობას განვითარების დიდი შესაძლებლობა მისცა. დამწერლობის ამ ეტაპზე კბილანების დამაკავშირებელი მარჯვნივ გადახრილი ხაზების საშუალებით ჩაისახა საერთო ტენდენცია მომრგვალებისაკენ^{1,4}.

ტაბულაზე წარმოდგენილი სათანადოდ შერჩეული მასალის საფუძველზე აშკარად ჩანს გრაფიკულად მსგავსი ასოების (ასწარივი ხაზი მის პარალელურ შერბილებს უკავშირდება ბეწვებრივი ჰორიზონტალური ხაზისა ან რკალის მეშვეობით და შემადგენელ ელემენტთა განსხვავებული კომბინირებით იძლევა მრავალფეროვან ვარიაციებს. ასომთავრული შრიფტის ნაწილი კი წრიულ ფორმას იძიებს) თანმიმდევრული განვითარების სურათი. პ-დ (მხოლოდ მათი შებრუნებული მდებარეობის შესაბამისად), ლ-ჰ, ბ-გ-ტ ან ე-ვ ასოების საერთო მოხაზულობა ერთნაირ ცვლილებებს განიცდის. განვითარების პერიოდში დეკორატიული კბილანების განსხვავებული მიმართულებით ცვლილებამ გრაფიკულად მსგავსი ასოებს თანამედროვე დამწერლობაში განსხვავებული სახე მიანიჭა (მაგ. ზ ასოს მოხაზულობა ლ და ჰ ასოებს დააშორა). თავის მხრივ დეკორატიული შვერილების ერთნაირი მიმართულებით განვითარების შედეგად მხედრულში მსგავსი საურდენის მქონე დ, ლ, დ, ასოები მივიღეთ.

ნუსხურ დამწერლობაში მრავალკბილიანი სისტემის შემოღებამ ვ, ლ, ო, პ და განსაკუთრებით უ (მთავრული დამწერლობის ორი ასო ოთხკბილოვან მოხაზულობაში შერწყა) ასოს მოხაზულობა თანამედროვე სახეს დაუახლოვა. ლ და პ-ს სამკბილიანობამ, ხოლო დ და პ-ს ორკბილიანობამ განსაზღვრა მხედრულ დამწერლობაში მათი სამკბილიანი თუ ორკბილიანი მოხაზულობა; ერთკბილიანი ა ასევე რჩება. განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ა, პ და ჰ, ისევე როგორც ო ასო მდებარეობის სარკისებური განმეორებით იღებს თანამედროვე სახეს.

ამრიგად, ქართული დამწერლობის განვითარების მთლიანი სურათი შეკრული ჩანს. თითოეული პერიოდი სტილისტურად ერთიანია და ერთმანეთის მომდევნო ეტაპზე კანონზომიერი განვითარების სურათს იძლევა.

1—ხანმეტი ლექციონარი, 2—ოთხთავი S-405, 3—პარხლის მრავალთავი A-85, 4—გელათის ოთხთავი, Q-908, 5—ბაგრატ IV სიგელი, Sd-1201, 6—დავით მეფის წყალობის წიგნი, Hd-1330, 7—ნახიდობის წიგნი, Hd-1358, 8—ვეფხისტყაოსანი H-54 (ძეგლები შერჩეულია პროფ. ილ. აბულაძის მითითებით).

დაქარაზმება V—X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში

ეპიგრაფიკული ძეგლები ჩვენამდე დაზიანებული სახითაა მოღწეული და ზოგჯერ მათი ამოკითხვა თუ დათარიღება გარკვეულ სიძნეელებთან არის დაკავშირებული. მიუხედავად ამ სიძნეელებისა, ეპიგრაფიკული ძეგლების უმეტესობა ამოკითხული, დათარიღებული და სათანადოდ გამოცემულია. ეს გამოცემები მით უფრო გამოსაყენებელია, რომ ახლავს ფოტოსურათები თუ გადმოღებული პირები, რომლებშიც ზუსტად არის დაცული დაქარაზმებული ფორმები.

შესასწავლად ავიღეთ V—X სს. გამოქვეყნებული ეპიგრაფიკული ძეგლები: პალესტინის¹ II და III, ურბნისის² IV ს. I ნახ., ბოლნისის სიონის³ I (493—494 წწ.), II, III და IV (V ს.), უკანგორის⁴ (VI ს. დამდეგი), პალესტინის⁵ I (532—552 წწ.), მცხეთის: სტეფანოზის⁶ (591—600 წწ.), თემისტას⁷, დემეტრეს⁸ (VI ს. უკანასკნელი ათეული), ბოლნისის სიონის⁹ VI (VI—VII სს.), წყისის¹⁰ (616—619 წწ.), აბასთუმნის¹¹, მცხეთის¹² I (VII ს. დამდეგი), აღრნერსეს¹³ (626—634 წწ.), წრომის¹⁴ (VII ს. 30-იანი წლები), ქობულ-სტეფანეს¹⁵ (VII ს. შუა წლები), დავით გარეჯის¹⁶ (VII ს.), ატენის¹⁷ (738—739 წწ.), სამშვილდის¹⁸, ვეჯან ატენელის¹⁹ (VIII ს.), ატენის²⁰ (VIII—IX სს.), ატენის²¹ (837—838 წწ.), ატე-

¹ გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი , უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბილისი, 1960.

² ნ. შ ი შ ი ა შ ვ ი ლ ი , ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, პალეოგრაფიული ძეგლები, I, თბილისი, 1965, გვ. 131—156.

³ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , ბოლნისი, ენიქის მოამბე, III, თბილისი, 1938; მ ი ს ი ვ ე არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, თბილისი, 1941; Г. Н. Ч у б и н а ш в и л и , Болнисский сион, еნიქის მოამბე, IX, თბილისი, 1940, გვ. 62—78.

⁴ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , არქეოლოგიური ექსკურსიები ..., თბილისი, 1941, გვ. 12—13.

⁵ Г. Н. Ч у б и н а ш в и л и , Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948.

⁶ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, შედგენილი ა. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს ა და ს. ბ ო ლ ქ ვ ა ძ ი ს მიერ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ი ს რედაქციით, თბილისი, 1953.

⁷ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა , ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 69—70; გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი , ქართული ხელოვნების ისტორია I, ტფილისი, 1936.

⁸ Г. Н. Ч у б и н а ш в и л ი , Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тбилиси, 1948, გვ. 32; თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი , კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1962.

⁹ თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი , ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957.

¹⁰ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი , სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი ენიქის მოამბე, XIII, თბილისი, 1942, გვ. 85—106.

¹¹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი , ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 166—168.

ნის⁹ (853 წ.), მაჩხანის¹² I და II (IX ს. შუა წლები), არმაზის¹³ (864 წ.), ატენის⁹ (885 წ.), არემის¹⁴ (881—896 წწ.), ხუნამისის⁶ (895, 896 ან 898 წწ.), აკურის¹⁵ I, II და III, ოპიზის¹⁶, საბუის¹⁵, იყალთოს¹⁵, ატენის⁹ (IX ს.), ბოლნისის სიონის³ IX (IX—X სს.), ნინოწმინდის¹⁵ I და II (IX—X სს.), ატენის⁹, ერედვის¹⁷ (906 წ.), იშხანის¹⁸ (917 წ.), მეჭუღის ფილის¹⁹ (923—926 წწ.), ატენის⁹ (945 წ.) ნესგუნის²⁰, ცხრაკარის²¹ (X ს. I ნახ.), კუმურდოს²² I, II, III და VIII (964—967 წწ.), პარხლას²³ (973 წ.), ყალა-ბოინის⁶ (993 წ.), ფიის¹⁴ (995 წ.), მარტვილის²⁴ I (996 წ.), მარტვილის²⁴ II და III, ურბნისის² II, III და IV, კახთუბნის „ყველაწმინდა“¹⁵, ზემო სკრის²⁵, ბოლნისის³ VII, XI, ზემო ნიქოზის²⁶ (X ს.), ოხოთა ეკლესიის²³, ოშკის²³ I და II (X ს. II ნახ.), ზარზმის²⁷ (979—1001 წწ.), უჯარმის¹⁵ (X ს. ან X—XI სს.), ნინოწმინდის¹⁵ III და IV (X—XI სს.).

ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დაქარაგმებისათვის ძირითადად იგივე წესები გამოყენებული, რაც ხელნაწერებში: მხოლოსათვის დაქარაგმება, შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება და უხმოვნო დაქარაგმება²⁸.

¹² გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, VIII—IX სს. ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XIII, № 7, თბილისი, 1952, გვ. 441—447; თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, მაჩხანის ეკლესიის წარწერები, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XXIX, № 5, თბილისი, 1962.

¹³ გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნება, I, თბილისი, 1942, გვ. 9—10.

¹⁴ ა. ლ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, არემის სტელა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, № 7, თბილისი, 1944, გვ. 749; ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959, გვ. ?—10.

¹⁵ თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1962.

¹⁶ E. S. Г а к а и ш в и л и, Археологические Экскурсии, разыскания и заметки. Тифлис 1905 გვ. 55—59.

¹⁷ რ. მ ე ფ ც ი ს ა შ ვ ი ლ ი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამუშენებლო წარწერა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, № 10, თბილისი, 1944, გვ. 1042—1049.

¹⁸ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1917 წ. არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960, გვ. 14—17.

¹⁹ ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, X ს. წარწერა მეჭუღას ხეობიდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX B, თბილისი, 1956, გვ. 5—11.

²⁰ ტ. შ ე ვ ე ი ა კ ო ვ ა, ნესგუნის ეკლესიის მხატვრობის თარიღის საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XXIII, № 1, თბილისი, 1959, გვ. 115—120.

²¹ ნ. შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი, ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, სოფ. დიდოკეთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX A და XXI B, თბილისი, 1957, გვ. 91—99.

²² ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959, გვ. 10—18.

²³ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1917 წ. არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960.

²⁴ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, ტფილისი, 1913—1914, გვ. 41—42.

²⁵ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, ტფილისი, 1907, გვ. 64.

²⁶ ი. მ ე გ რ ე ლ ი ძ ე, სტალინირისა და ზემო ნიქოზის სიძველეები, პედინსტიტუტის შრომები, I, სტალინირი, 1952, გვ. 37—39.

²⁷ ე. ბ ე რ ი ძ ე, სპიხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XVI, თბილისი, 1955, გვ. 123—124.

²⁸ ტერმინები აღებულია ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს წიგნიდან ქართული დამწერლობათა-მკოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 137—144.

მხოლოდ ასოიანი დაქარაგმების დროს შემოკლების მიზნით წერდნენ სიტყვის მხოლოდ დასაწყის ასოს. დაქარაგმების ეს წესი თულ ხელნაწერებში სისტემატურად ორ სიტყვასთან გვხვდება: რამეთუ—რ, ხოლო—ხ. ამათ გარდა იშვიათად ამ წესით შემოკლებულია თანდებული-გან—გ და მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი -მან—მ.

შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმების დროს შესამოკლებელი სიტყვა წარმოდგენილია დასაწყისი და ბოლო ასოებით ან მარცვლებით: ვითარცა—ვა, რაათა—რა, უფალი—ო, ოლი და ა. შ.

უხმოვნო დაქარაგმების დროს შემოკლება ხდება ხმოვნების ხარჯზე: ქლაქი—ქლქი, ქუყეანა—ქყენა და ა. შ. ამ წესებზე დაყრდნობით სიტყვები ძირითადად შემოკლებულია ტრადიციული ფორმებით.

წარწერებშიც, ისევე როგორც ხელნაწერებში, ზოგჯერ თანხვდება მიცემითისა და ნათესაობითის, აგრეთვე მოქმედებითისა და თანიანი მრავლობითის შემოკლებული ფორმები. დამთხვევა გამოწვეულია ფორმანტთა მსგავსებით:

ერისთავისა—ერისთვსა (კუმურდოს VIII წარწერა).

სამებისა—სმბსა (ოშკის I წარწერა).

ბრძანებითა—ბრძნბთა (ატენის 885 წლის წარწერა) და ა. შ.

თანხვდება აგრეთვე შენი ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვის შემოკლებული ფორმები მხოლოდობითსა და მრავლობითში:

შენნი—შნი (კუმურდოს III წარწერა, ოშკის II წარწერა).

ტრადიციული ფორმებით დაქარაგმებული სიტყვების გვერდით წარწერებში გვხვდება მეტისმეტად ეკონომიურად შემოკლებული სიტყვები, რომელთა წაკითხვა მხოლოდ კონტექსტითა თუ ვარაუდით ხერხდება. ერთი რიგი ამ სიტყვებისა შემოკლებულია შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმების წესით:

ამირაჲსა—ამსა (მაჩხანის I წარწერა).

დაძულებულ—დძლ (ურბნისის II წარწერა) და ა. შ.

მხოლოდ ასოიანი დაქარაგმებით რამეთუ და ხოლო-ს გვერდით წარწერებში შემოკლებული გვხვდება სხვა სიტყვებიც:

ქართლისა—ქ (პარხლის წარწერა).

ქრისტე —ქ (საბუის წარწერა).

ქრისტეს —ქ (ზემო სკრის წარწერა).

ერთგვარად დაქარაგმებული ფორმა წარწერებში ზოგჯერ სხვადასხვა სიტყვას მიანიშნებს: მაჩხანის II წარწერაში ლთა 1 სტრიქონზე ღმრთისაჲთა-ღ იხსნება, 2-ე სტრიქონზე—ღმრთისმშობლისაჲთა-ღ. ქა ფორმა მაჩხანის II წარწერაში ნიშნავს ქალაქისა, მაჩხანის I წარწერაში—ქართლისა. ქ პარხლის წარწერაში ნიშნავს ქართლისა, საბუისა და ზემო სკრის წარწერებში—ქრისტე და ქრისტეს.

წარწერებში ზოგჯერ სიტყვა წარმოდგენილია მხოლოდ დასაწყისი მარცვლით:

აღიდენ—ად (ყალა-ბოინის წარწერა).

ზცობისა—ზც (კუმურდოს წარწერა).

ძალითა—ძალ (ურბნისის III წარწერა).

შემოკლებას, რომლის დროსაც სიტყვის მხოლოდ დასაწყისი ნაწილი იქნება, სუ ს პ ე ნ ს ი ა ეწოდება. ეს არის შემოკლების ყველაზე მარტივი შემთხვევა, რომელიც ანტიკური ხანის ბერძნულ პაპარუსებში ძველთაგანვე გამოყენებული იყო. სუსპენსია გვხვდება ბერძნულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც. ქართულში ეს წესი გამოყენებულია მხოლოდ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, ხელნაწერებში ამ რიგის შემოკლებები ჩვეულებრივ არ გვხვდება.

ბოლნისის IX წარწერაში გვაქვს ორი სიტყვის ერთად დაქარაგმების შემთხვევები:

და ამის — დ-მს.

და სულისა — დ-სლს.

დებული იყო — დ-ზლყ.

შვილნი მათნი — შელ-მა.

დასასრულ აღსანიშნავია, რომ წარწერებში ხშირად გვაქვს ასოთა გამოტოვების შემთხვევებიც:

ერისთვობსა — ერისთვობასა (კუმურდოს II წარწერა).

მომიკსენთ — მომიკსენეთ (იყალთოს წარწერა).

ნოენბრსა — ნოენბერსა (წყისის წარწერა) და ა. შ.

რით აიხსნება წარწერებში ასეთი ნებისმიერი დაქარაგმება? წარწერები ამოკვეთილია მაგარ მასალაზე, ეს კი გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული, ამიტომ ასოთა მოხაზულობა ერთი პერიოდის წარწერებსა და ხელნაწერებში განსხვავებულია: „ნაწერის მოხაზულობის ნიშანდობლივი თავისებურება წარწერებსა და ხელნაწერებში სახმარი იარაღისა და საწერი მასალის სხვაობის შედეგია. წარწერები მკვეთრი იარაღით არის ხოლმე ამოკვეთილი თუ ამოყვანილი, რადგან ამისთვის მასალად მაგარი საგანი — ქვა, ლითონი, ძვალი ან ხე იყო ჩვეულებრივ ნახმარი და მასალის სიმტკიცე-სიმეგრის გამო მკვეთელი იარაღის მოძრაობისათვის ორივე ხელის მოხმარება და ძალა იყო საჭირო, ამიტომ ასოთა მოხაზულობას თავისებურება ენიჭებოდა, ძეგლის ხასიათი ჰქონდა ხოლმე“²⁹. ძნელად დასამუშავებელი საწერი მასალა, ბუნებრივია, გამოიწვევდა არა მარტო ასოთა მოხაზულობის თავისებურ ჩამოყალიბებას, არამედ სიტყვების თავისებურ დაქარაგმებასაც.

არსებობდა სხვა დაბრკოლებაც. წარწერისათვის განკუთვნილი ადგილი ჩვეულებრივ შემოზღუდული იყო. ამის გამო წარწერაში გადმოსაცემი ამბის დატევა ხშირად ჭირდა. წარწერის დატევის მიზნით წარმწერელი ცდილობდა სიტყვა რაც შეიძლება შემოკლებით დაეწერა. წარმწერელი აღარ უწყევდა ანგარიშს, რომ შემოკლებულ ფორმაში წარმოდგენილი ყოფილიყო ფუძისეული ასოებიც და დაბოლოებებიც, კმაყოფილი იყო იმითაც, თუ სიტყვას როგორმე მიანიშნებდა. ამგვარად დაქარაგმებული სიტყვის ამოკითხვა კი სათუთ ხდება და მათი გაშიფვრა ზოგჯერ მხოლოდ ვარაუდს ემყარება.

ამრიგად, ძნელად დასამუშავებელი საწერი მასალა და წარწერისათვის განკუთვნილი ადგილის სიმცირე უნდა განაპირობებდეს ეპიგრაფიკაში დაქარაგმებისათვის ნაირ-ნაირი, ნებისმიერი ფორმების ხმარებას.

ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ქარაგმად ძირითადად გამოყენებულია მოკლე

²⁹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 3.

სწორი ხაზი, რომელიც ქვაზე გამოსაყვანად ყველაზე მოსახერხებელია. იშვიათად
თად ქარაგმა ტალღისებურად გახრილი ხაზითაა გამოყვანილი.

ქვემოთ ვერთავთ საძიებელს, რომელშიც თავმოყრილია ჩვენ მიერ განხილული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ამოღებული დაქარაგმებული ფორმები. სიტყვები დალაგებულია ანბანურ რიგზე. სახელები გავვაქვს წრფელობითი ბრუნვის ფორმით, ხოლო ზმნები — პირიანი ფორმებითაც და საწყისითაც, ოღონდ ზმნის პირიან ფორმებთან ვუთითებთ მხოლოდ შესაბამის საწყისს, საწყისთან კი გავვაქვს ყველა პირიანი ფორმა:

აემართა ნ. ამართება.

ავმართე ნ. ამართება.

ამართება ამართე (ავმართე), აემართა.

სახელების შემოკლებული ფორმები დალაგებულია ბრუნვების თანმიმდევრობის დაცვით, ამასთან ჯერ მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებია მოცემული და მერმე მრავლობითისა. ზმნებისათვის შემოკლებული ფორმები დალაგებულია პირის, რიცხვისა და მწკრივის თანმიმდევრობის დაცვით.

როდესაც შემოკლებული ფორმის მიხედვით არ ხერხდება ბრუნვისა (სახელებთან), თუ პირის (ზმნებთან) გარკვევა, შემოკლებული ფორმის გვერდით ფრჩხილებში მოგვაქვს სრული ფორმაც.

დაქარაგმებულ ფორმებთან ვუთითებთ წარწერასა და სტრიქონს. თუ წარწერა ერთსტრიქონიანია, სტრიქონს აღარ ვუთითებთ. თუ ერთი დაქარაგმებული ფორმა გვხვდება რამდენიმე წარწერაში, ვუთითებთ ყველა წარწერას ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

დაქარაგმებული ფორმების გახსნისას ვეყრდნობით გამოცემელთა წაკითხვებს.

შემოკლებანი ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვის³⁰

აბასთუმნის—აბასთ. აღრნერსეს—აღრ. აკურის—აკ. არეშის—არეშ. არმაზის—არმ. ატენის—ატ. ბოლნისის—ბოლნ. დავით გარეჯის—გარეჯ. დემეტრეს—დემ. ერედვის—ერედ. ვეჟან ატენელის—ვეჯ. ატ. ზარზმის—ზარზ. ზემო ნიქოზის—ზ. ნიქ. ზემო სკრის—ზ. სკრა. თემისტიას—თემ. იყალთოს—იყალ. იშხანის—იშხ. კახთუბნის—კახთუბ. კუმურდოს—კუმ. მარტვილის—მარტვ. მაჩხანის—მაჩხ. მეჯულის—მეჯ. მცხეთის—მცხ. ნესგუნის—ნესგ. ნინოწმინდის—ნინოწმ. ოთხთა ეკლესიის—ოთხ. ეკლ. ოზიზის—ოპ. ოშკის—ოშკ. პალესტინის—პალ. პარხლის—პარხ. საბუისის—საბ. სამშვილდის—სამშ. სტეფანოზის—სტეფ. უკანგორის—უკანგ. ურბნისის—ურბნ. უჯარმის—უჯარ. ფიის—ფია. ქობულ-სტეფანეს—ქობ. სტ. ყალა-ბოინის—ყალ. ცხრაკარის—ცხრაკ. წრომის—წრ. წყისის—წყ. ხუნამისის—ხუნამ.

³⁰ თუ ერთი დასახელების რამდენიმე წარწერა გვაქვს, ვუთითებთ წარწერის რაგით ნომერს ან თარიღს: მარტვ. I, II, III. ატ. (852), ატ. (885), ატ. (945) და ა. შ.

ბ

- აიათარ აბ³¹ თრ—ურბნ. II b 4.
 აბულ აბლ—ბოლნ. IX 6.
 აღიდენ ნ. დიდება II.
 აემართა ნ. ამართება.
 აეშენა ნ. აშენება.
 აემართე ნ. ამართება.
 ამანცა ამ³² ცა—ბოლნ. VII 4.
 ამართება ამ³³ რთეჲ³¹ (აემართე)—აბასთ. 6. აემრ-
 თა—ხუნამ. 1.
 ამას ამს—აბასთ. 10.
 ამენ ან—ვეფ. ატ. 6; ატ. (885) 3,4; ატ.
 (906) 4, იშხ. 9, 18; კუმ. II 18, ნესგ. 3.
 ურბნ. IV 4.
 ამირა ამირამსა: აშს³⁴ ა მახხ. I 4. ამს—მაჩხ.
 II 7.
 ამის ას—ურბნ. I 3; ურბნ. II 2,5; ურბნ.
 III a 3. ამს—ბოლნ. IX 7; ურბნ. IV 4,
 კუმ. II 2.
 ამის-ი ამსი—კუმ. I 1.
 ანტონ ატ³⁵ რნი (ანტონი)—ატ. (945).
 არქიებისკობოზ არქ³⁶ მ³² (არქიებისკობოს)—
 ნინოწმ. III.
 არშუშა არ³⁷ შა—აბასთ. 4.
 ატენელ ატ³⁸ რლ—ვეფ. ატ. 1.
 აფხაზ აფხუთა—მარტე. I 1.
 აღაპ აღბდ—კუმ. VIII 2.
 აღაშენა ნ. აღშენება II.
 აღვაშენე ნ. აღშენება II.
 აღმოსავლეთ აღმსავლთისა—პარხ. 6.
 აღშენება აღშბდ—ურბნ. II 5, ურბნ. III a 4.
 აღშენება აღვაშენე: აღვაშ³⁹ ნე—ზარზ. 3.
 აღეშენე—ზ. ნიქ. 2. აღეშ⁴⁰ ენე—ყალ. a
 5. აღაშენა: აღ⁴¹ შენ[ა]—აჯ. I 2. აღ⁴² შ⁴⁰
 ნა (!)—ცხრაკ. 4.
 აშენება აშ⁴³ ნა (აეშენა)—მაჩხ. II 4.
 აშოტ აშტ—ობ. II ჭეა.
 ახესება ახსბდ (ახესება)—კუმ. VIII 2.
 ავოცა ავ⁴⁴ ცს (ავოცა)—ბოლნ. IX 8.

ბ

- ბაგრატ ბაგრტ—ყალ. b 4. ბგრტ—ოშყ. I
 7, ოშყ. II 1.
 ბაკურდუხტ ბ⁴⁵ კრდ⁴⁶ ხტი (ბაკურდუხტისი)—
 ნინოწმ. IV 3.
 ბალავარ ბლავარი—კუმ. II 14.
 ბოლნელ ბ⁴⁷ რლ—ბოლნ. VII 2. ბ⁴⁸ რნე[ლ]—
 ბოლნ. XI 2. ბ⁴⁹ რნ (ბოლნელმაე)—ბოლნ.
 IX 3.
 ბოროტ ბ⁵⁰ რტისაგ⁵¹ რ—ოშყ. II 4.
 ბრძანება ბ⁵² რძნბთა (ბრძანებითა)—ატ. (885) 1.

ბ

- გაბრიელ გ⁵³ რლ—ადრ. 1.
 გავაქციეთ ნ. გაქცევა.
 გათავება ვთავთა (!) (გათავებითა)—ურბნ. II 6.
 გაკეთება გ⁵⁴ კე... (გაკეთება)—ურბნ. II 5.
 გალატოზ გ⁵⁵ ლტზი—მარტე. II 2.
 გამგებელ გ⁵⁶ მგბლი—მეფ. 3.
 განაბეზულ გ⁵⁷ ლ—ურბნ. II 4.
 განსუნება I, გ⁵⁸ სსონება—მეფ. 14.
 განსუნება II, განსუნენენ: გ⁵⁹ სნ—ატ. (906) 4.
 გ⁶⁰ რსნ.—აჯ. III 1.
 განსუნენენ ნ. განსუნება II.
 გაქცევა ვაქციეთ (გავაქციეთ)—ზარზ. 8.
 გელსაბია გ⁶¹ ლსაბსაჲ (გელსაბისაჲ)³³—მაჩხ.
 II 5.
 გიორგი გ⁶² რი—მეფ. 2,12, კუმ. III, 13 გ⁶³ [ი]ორგს
 (გიორგის).—აჯ. III 2. გისითა (გიორგისი-
 თა)—ნესგ. 3.
 გლახაჲ გ⁶⁴ ლხკი—კუმ. III 12. გ⁶⁵ ლხკ⁶⁶ რნ—ბოლნ.
 IX 2.
 გორგენ ნ. გურგენ.
 გრიგოლ გ⁶⁷ რგ⁶⁸ რლ—ოშყ. II 4. გ⁶⁹ გლსა (გრიგო-
 ლისსა)—ბოლნ. IX 3. გ⁷⁰ რიკოლისაითა:
 გ⁷¹ რლს⁷² თა —ბოლნ. IX 2. გ⁷³ რიგოლ⁷⁴ თა—
 ბოლნ. XI 2.

³¹ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში შემოკლებულ სიტყვებს ზშირად ქარაგმა სულ არ უხის, ასეთ შემთხვევებში ქარაგმას არ ვაწერთ.

³² თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი ს ვარაუდით, შესაძლებელია აქ იგულისხმებოდეს ტიტული ნარქაჲ, რომელიც სამოხელეო თანამდებობის პირის აღმნიშვნელი იყო (იხ. კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1962, გვ. 118).

³³ გელსაბისაჲ (იხ. თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი ს მანხანის ეკლესიის წარწერები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოაზებე, XXI, № 5, თბილისი, 1962, გვ. 649).

გურიგუინოსან გურიგუინოსნთა—ოშჳ. I 4.
გურგენ გრგნ—არეშ. I. გორგენ (გორგენ)—
ბოლნ. XI 3.

ღ

ღა ამის ღმს—ბოლნ. IX 8.
ღადგინება ღდგინა (ღადღგინა)—იშხ. 4.
ღადღება ღდღ (ღადღეღე)—ბოლნ. IX 5, კუმბ.
IV 1. ღდსრი (ღადღდღეღე)—ზ. სკრა 2.
ღდღა (ღადღა)—კუმბ. II 2. ღიდღა (ღადიდ-
ვა)—კუმბ. II 16.

ღადღა ნ. ღადღება.
ღადღელას ნ. ღადღელას.
ღადღით ღდ—ბოლნ. II 1, ბოლნ. IX 5, ოშჳ.
II 1. ღდთ—ოპ. I ქვა. ღადღთ—ზარზ. 5.
ღადღდღეღე ნ. ღადღება.
ღადღეღე ნ. ღადღეღე.
ღადღეღეღე ნ. ღადღეღეღე.
ღადღეღინა ნ. ღადღეღინა.
ღადღეღა ნ. ღადღეღა.
ღადღეღარენ ნ. ღადღეღარენ.
ღამაღლ ღპლ—ურბნ. II 4.

ღამდგენ ნ. ღამდგენ.
ღასაბამით ღს[აბამით]გენ—მარტე. I 3.
ღა სუღლისა ღსლს—ბოლნ. XI 1.
ღაფარვა ღაფარენ (ღაფარენ)—კუმბ. III 10.
ღაფღღა ღფღს (ღაფღღას)—ბოლნ. VII 3.
ღაცვა ღამდგენ (ღამდგენ) ოშჳ. II 3.
ღაცულ ღღლა (ღაცულისა)—აბასთ. 3.
ღაჟეღღეღეღე ღჟღ—ურბნ. II 3.
ღაწეღა ღწრე (ღაწეღეღე)—ურბნ. III b 4.
ღეწრთ (ღაწეღეღეღე)—მეჯ. 2.
ღებულ ღბლყ (ღებულ იყო)—ბოლნ. IX 4.
ღედღღღ ღდღღღღისა—ოშჳ. I 2.
ღეკენბერ ღენბრსა—ატ. (906) 2.
ღიდღორ ღიროს (ღიდღორის)—მაჩხ. II 4.
ღიდღება ღბღ—ურბნ. III a 1.
ღიდღება ადიღენ: ადიღენ—მაჩხ. I 3, კუმბ.
II 4, პარხ. 5, ოშჳ. II 1, ზარზ. 5.
აღენ—ბოლნ. IX 5, ოშჳ. I 8. აღ—ყალ.
b 7.

ღიდღებულ ღდღებულთა—იშხ. 10.
ღღე ღღსა—ატ. (853) 1,5, ატ. (885) 1,
კუმბ. I 1.

ღ

ეპისკოპოს ნ. ეპისკოპოს.
ეპუტერ ეგტერი—ზარზ. 3.
ეზიარებოღით ნ. ზიარება.
ეკლესია ეკლ—იყალ. a 10 ეკლესია: ეკსა—
არმ. b 2. ეკლესა—ფია 4. ეკლსა—ობ.
II ქვა, ზ. ნიქ. 2. ეკლსისა (ეკლესიასა)—

პარხ. 10. ეკლსგნ (ეკლესიასაგნ)—
ბოლნ. IX 7. ეკლესია: ეკაო—წრეა. ეკლესი-
ეკლსით—კუმბ. III 2. ეკლესსა (ეკლესი-
საგნ)—კუმბ. II 3.

ეპისკოპოს ებსკი—კუმბ. I 1. ებსკი—ურბნ.
II 1. ებსკსმნ—კუმბ. II 2. [ები]სკზმნ—
ზ. ნიქ. 1. ებსკსენ—კუმბ. IV 1. ებკსა
(ეპისკოპოსსა)—ურბნ. III a 3. ებსკღ—
ურბნ. II 1. ებკენი—ბოლნ. VII 2.
ერისთავ ერ[ისთ]ავენ—ცხრაჯ. 2. ერისთავსა
(ერისთავისა)—კუმბ. VIII 2.
ერისთავთ(ა) - ერისთავ — ევენ (ერისთავთ-
ერისთავმან)—ოთხ. ეკლ. 5. ერისთავთა-
ერისთავმენ—ოშჳ. I 7. ეე (ერისთავთ-
ერისთავსა?)—აჯ. II 2. [ერ]თვეერ[ი]-
სთვე[ა] (ერისთავთ-ერისთავისა) — ბოლნ.
XI 3.

ერისთავობა ერისთავობსა—კუმბ. II 12.
ესუენა ნ. სუენება.
ეფრემ ეფრემ—იყალ. b 8.

ვ

ვარზ-ბაკურ ვზბკრ—სამშ.
ვარსკენ ვენ—ბოლნ. IV.
ვთქუა ნ. თქუმა.
ვითარცა ვა—ოშჳ. I 5.
ვინ ვენ—ბოლნ. IX 8.
ვიქმენ ნ. ქმნა.

ვ

ვედა ვა—წყ. 5, ატ. (738/9) 9, ატ. (885) 2,
პარხ. 12, ოშჳ. I 9.
ვედაშე ვაშე—ბოლნ. IX 5. ვეშე (ვედაშე)—
ბოლნ. IX 7.
ვემით ვემთ—მეჯ. 6.
ვეშობა ვე (ვეშობასა)—კუმბ. II 4.
ვეიარება ვეიარებოღთ (ვეიარებოღით)—ოშჳ.
I 5.
ვეომა ვეშსა—ურბნ. II 3.
ველღე ველღ—ატ. (945).

თ

თანა თნა—ატ. (885) 4.
თანა-შეწევენა თნაშწნთა (თანა-შეწევენითა)—ურბნ.
III a 4.
თევეღორე, თეოდორე თრენინოწმ. II, ატ.
(906) 3, ერედ 9, ურბნ. II 1, ურბნ. III
a 2, უჯარ. თევეღორესითა: თრესა—მაჩხ.
I 2, თვრთა—მაჩხ. II
3. თრესითა—პალ. I 2.
თთუე თრსა—ატ. (853) 1, 4, ატ. (906) 2.
თა—იშხ. 1,17, კუმბ. II 7.

ოჯი თსი—იშ. 8. თსითა—ოშ. I 8.
თქუმა ვიქა—მარტე. III b 4.

0

იესუ იჯ—ურბნ. I 1. იჯ—ობ. I ქუა.
ივანე ივენე—ზარზ. 2. ივანე—ბოლნ. XI 4.
ივენე—კახთუბ.
იოანე, იოვანე ინე—ბოლნ. VII 1. იე—კუმ.
VIII 1. იოვანე—კუმ. II 1. იოვს—მაჩხ.
II 8. ისა (იოვანესა)—იყალ. a 2. იოვანე:
იენე—ოშ. II 4. იოვანე—ყალ. a 6,
კუმ. I.
ისმაიტელ ირა (ისმაიტელთა)—ატ. (853).
იყან ნ. ყოფნა.
იყუნეს ნ. ყოფნა.
იწყეს ნ. წყება.

კ

კანონ [კენ]ს (კანონს)—ბოლნ. IX 8.
კაცა კე (კაცაჲ)—ნიროწმ. I.
კეთილ კოლთა (კეთილითა)—ოშ. I 2.
კონსტანტი კტი—ურბნ. I 2.
კონსტანტინე კტსით (კონსტანტინესითა)—
ურბნ. III b 2.
კონქ კქი (კონქი)—ურბნ. II 4.
კორაპალატ ნ. კურაპალატ.
კორაპალატობა ნ. კურაპალატობა.
კოსტანტი [კსტ]ნტი—მეჭ. 2.
კრება კრბლა—ოშ. I 11.
კრებდა ნ. კრება.
კრებულ კრს (კრებულისა)—ბოლნ. IX 4.
კრულ კრლია (კრულია)—კუმ. VIII 3.
კრთენე—კრთინი (კრთინი)—ურბნ. II 4.
კუმურდო [კმ]რდესა—არეშ. 2.
კურაპალატ კრპლტი—ზარზ. 5. კორაპალა-
[ტი]სამნ—არეშ. 1.
კურაპალატობა ორაპალატობსა (კურაპალა-
ტობასა)—ყალ. b 6.
კურთხეულ კრხლი—ატ. (885) 3, ატ. (906) 3.

ლ

ლიტრა ლიტრჲ—ოშ. I 10.
ლომ ლმნ—ზ. სკრა 2.
ლოცვა ლოცვისა: ლცვა—აბასთ. 11, ლცვა—
კუმ. III 13.
ლოცვა ულს (ულოცოს)—ობ. ეკლ. 7.
ლუკა ლკსი—ურბნ. II 1.

მ

მაგისტროს მაგისტროსმნ—ოშ. I 7.
მადლ მდლთა (მადლითა)—ბოლნ. XI 1.
მდლითა—ოშ. I 2.

მათი მოსა—ოშ. I 8, 9, 10. მოსა—
IV 3, ოშ. II 3. მოსიდა—ოშ. ქვეყნულ
მაის მამსა (მამსსა)—კუმ. II 7. მამსა
მამა მამ (მამა)—ურბნ. I 2. მამა—ობ. ეკლ.
3. მამ—ოშ. II 3, 4. [მამსა]—ბოლნ-
IX 1.
მამასხლის მხლნ (მამასხლისმან)—ვეე. ატ. 1.
მმსლნ—არამ. b 1.
მამულა მფლი—ატ. (738/9) 5, ატ. (885) 3.
მფულა (მამფლისა)—აბასთ 3.
მას მს—მეჭ. 5, კუმ. I, I ზარზ. 8.
მაშენებელ მშმნლი—კუმ. I 1. მშმნლი—ურბნ.
II 1. მშმნლი—ურბნ. I 3. მაშმნლი—კუმ.
III 6.
მეოცნა მეოცნითა: მშმთა—მაჩხ. II 1, ოშ.
I 2. ზარზ. 2. მშმთა—იყალ. a 1. მეზბთა—
მაჩხ. I 2. მშმთა—ბოლნ. IX 1. მეზბითა—
პარზ. 1. მეოცნთა—ოშ. I 3. მშმთს (?)—
ურბნ. II 6. მეოცნსთს (მეოცნებისათს)—
აბასთ. 8.
მეფულე მფესითათა (მეფესითათა)—ზ. სკრა 3.
მეფულე მფმ—მარტე. I 1. მფესია—კუმ. II 4.
მფენი—ოშ. II 1. მფმთა—ოშ. I 4, 6.
ზარზ. 6. მფედრა (მეფესისა)—სამშ.
მეფობა მეფობასა: მფმბა—სამშ. მეფობსა—ყალ.
b 5.
მთავრე მფელგოზ—მთვრგლზთჲ—ზ. ნიქ. 5.
მთოარე მთოარისსა—კუმ. II 11.
მისი მონი—ა. I 2. მონითა—ოშ. I 1.
მისთუის მონთუის—ოშ. I 6.
მიქელ მქლ—ურბნ. I 2, დეპეტ. 2, მარტე. II
1, ურბნ. III b 1, ოშ. II 3.
მიქნია ნ. მქნა.
მიოცნებებდენ ნ. მოცნებება.
მიოცნებენ ნ. მოცნებება.
მიმადლნა მდლე (მიმადლე)—ურბნ. III a 2.
მდლა (მიმადლა)—ურბნ. II 5.
მიმავრსენეთ ნ. მოცნებება.
მიმადლა ნ. მიმადლება.
მიმადლე ნ. მიმადლება.
მიმად მრნ—ურბნ. IV 1. მმნსა—კუმ. II 17. მნი-
სა—ოშ. I 9. მონი (მონანი)—ოშ. II 1.
მიწრაფება მოწრაფა (მოწრაფება)—ა. I 2.
მიწმ მწმ—ოშ. I 1.
მიწმულე მწმ—აბასთ. 5.
მიწმუნება მიმიცნენეთ: მიმიცნეთ—კუმ. III 14.
მიმიცნეთ—იყალ. a 7. მმწნ (მიმიცნენ)
—ნიროწმ. IV. მმწნებდენ [მიმიცნებებდენ]
—აბასთ. 11.
მმწმუნება მმსა მრბსა (მმსა მრბსა)—ოშ. I 8-
მწნ მწნ—კუმ. II 15.
მწმკ მწმნი—კუმ. III 4.
მმწრე მმწრელ—ოშ. II 2.
მმწრეთ-მთავარ მმწრეთმთავარ—იშ. 14.

მღვდელთ-მოძღვარ მღვდელ (მღვდელთ-მოძღვრად)—ბოლნ. IX 3.

6

ნათლისმცემელ ნთლისმცლო—ოშყ. II 2.
ნათლისმცეთ (ნათლისმცემელისადა)—ყალ. a 4.
ნაშობ ნშინი—ურბნ. IV 3.
ნაჰაპეტ ნჰა (ნაჰაპეტისადა)—ბოლნ. IV 1.
ნება ნბთა (ნებთა)—აბასთ. 4.
ნოენბერ ნოენბრსა—წყ. 8.

ა

დესუ ნ. იესუ.
დოვანე ნ. იოანე, იოვანე.

ო

ოდებ ოდს—ზარზ. 4, ურბნ. II 2.
ოიზარ ოზორი—მარტე. II 2.
ორ ორსრე (ორსაიე)—ოშყ. II a 2.

პ

პატრიოხან პტსნი—აბასთ. 6.
პატრიკჱ პტრაჱსა—პარზ. 7.
პატრიკ პტკსა (პატრიკისადა)—აბასთ. I 4.
პიტიაზნ პტზშინი—სამშ.

შ

ჟამ ჟმსა—ატ. (885) 2, მეჯ. 5, ზარზ. 3.

რ

რამეთუ რ—ატ. (VIII—IX სს.) 14, იშბ. 18, ურბნ. III a 2.
რამინ რშნ—მეჯ. 2.
რადთა რა—ატ. (VIII—IX სს.) 8, 9, 10. რათა—ოშყ. I 4, 6.
რომელ რლ—ზ. ნიქ. 2, ოშყ. I 10, 11. რლი—ოშყ. I 1. რლნ—ერედ. 3. რლსა—ზარზ. 8, 9. რწნი—ოშყ. I 3. რათა—ჰმშ. ატ. 7.
რქუმა რქუნ (რქვან)—ზარზ. 10.

ს

საბერძნეთ საბრძნთს—ზარზ. 4.
საგალობელ სგლდ (საგალობელად)—ბოლნ. IX 5.
სადიდებელ სადიდებელად: სადიდებლდ—ოშყ.

I 4. სადიბელ—ყალ. b 1.
სათნო-ეყენეს ნ. სათნო-ყოფა.
სათნო-ყოფა სათნო ეყნს (სათნო-ეყენეს)—ოშყ. I 3.
სალოცავ სალცეი—ოთხ. ეკლ. 3.
სალოცველ სალოცველად: სლდ—წყ. 6. სლცლდ—აბასთ. 7. სლცლდ—ბოლნ. XI 5, ზ. ნიქ. 5.
სამება სამებაშნ—ოშყ. I 7. სმბსა (სამებისა)—ოშყ. I 2. სბო (სამებაო)—ურბნ. IV 1.
სარკინოზ სრა (სარკინოზთასა)—ატ. (837/8) 5.
სარწმუნოეგება სარწმუნოეგებთა (სარწმუნოეგებთა)—ოშყ. I 2.
საუკუნე საუკუნითგ—ოშყ. I 3.
საუკუნო სენოდ—აბასთ. 10.
საფასე საფსნი—ოშყ. I 6.
საქებელ საქებლდ—ოშყ. I 4.
საქმე სქმთა—ოშყ. I 1.
საყდარ სრ (საყდარი)—მაჩხ. II 4. საყდარსა: აღრსა—აბასთ. 9. სყდრსა—არმ. 2. საყდრსა—ბოლნ. IX 3. საყდრს—ბოლნ. IX 4. სყდრისა—ოშყ. I 4. სყნ (საყდრისაგან)—ბოლნ. IX 8.
საყოფელ სრფნი (საყოფელნი)—ბოლნ. VII 1.
საშჯელ სშჯლისსა—კუმ. III 9.
საძირკველ სძრკელი—კუმ. II 2.
საწუთრო სწორ[ოს]—აბასთ. 10.
სახელ სხლა (სახელსა)—აბასთ. 6. სახელითა: სახლო—მაჩხ. I 1. სხლოა—მაჩხ. II 1. სხლთა—არმ. a 1, კუმ. VIII 1, ზარზ. 1, სახთა—პარზ. 1. სხელითა—ოთხ. ეკლ. 1. სხლითა—ფია 1. ს[ხ]ლითა)—ბოლნ. I X 1. სხლითა)—ზ. სკრა 1. ხლთა—ზ. ნიქ. 1.
სახლ სხლი—მეჯ. 6.
საჯორცე სკოცრისთა³⁴ (საჯორცისათა) (?)—კუმ. II 3.
საჯარ სჯარა (საჯარად)—ყალ. b 3.
სეკდენბერ სეკდენბერსა—იშბ. 1.
სიონ სწნი—ურბნ. II 3. სიონისა: სწნა—ურბნ. I 3. სწა—ურბნ. II 2, ურბნ. III a 3. სწა (სიონისადა)—ურბნ. II 2. სწნი (სიონისანი)—ურბნ. IV 4.
სტეფანე სტეჱქობ. სტ. 1. სტეჱ—საბ. სტეჱენინოწმ. III.
სტეფანოზ³⁵ სფზ—წრ. 1.
სუენება ესუნა (ესუნენა)—ზარზ. 10.
სუეტ სტნი—ურბნ. II 4.
სულ სლო—ნინოწმ. IV 2. სლსა—ატ. (906) 4. სოლს (სულსა)—აქ. III 1. სლისა—ზ. ნიქ. 5. სლისათ[უ]ის (სულსათუის)—ნესგ. 3. სოლ (სულთა)—ყალ. b 4. სოლსმწნ (სულსამან)—ზარზ. 2. (იხ. აგრეთვე და სულისა).

³⁴ პ. ბ. რ. ო. ს. კ. წაკითხვით: „სეკუცრისათა“ (იხ. ვ. ც. ი. ს. კ. ა. რ. ი. შ. ე. ი. ლ. ი., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა რეკორტა: საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959, გვ. 10).

³⁵ თ. ქ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. წაკითხვით: „სოზ“ (იხ. ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 69—76).

სულა სლასა—ატ. (885) 5. სლსა (სულა-
 მსა—ხუნამ. 3.
 სულკურთხეულ სეთხლსა (სულკურთხეულსა)—
 ატ. (885) 5.
 სუმბატ სმბტ—ატ. (885) 3.
 სქლი (?)³⁶ ატ. (945).
 სხუა სხდ—ბოლნ. VII 3.

ტ

ტბელ ტბ რენ (ტბელმან)—ცხრაყ. 3.

უ

უკუნისამდე ოკე—მარტ. III ხ 9. ოკს...—
 ოთხ. ეკლ. 4.
 ულოცოს ნ. ლოცვა II.
 უფალ ოლნ—ატ. (885) 3. ოლნ—ატ. (906)
 4. ოლ—იშხ. 8. ოლ—ურბნ. I 1, მახხ.
 II 8, აყ. III 1, ურბნ. II 1.
 უფლება უფლებასა: ოფლებსა—ხუნამ. ობსა—
 მახხ. II 6.
 უფროხ უფს—ურბნ. II 3.
 უშუელა ნ. შუელა.
 უშურველ უშურვლ—ოშყ. I 6.

ჯ

ჯბატოს იბაი (ჯბატოსი)—წრ. 1.

ფ

ფისო ფსი (ფისოსი)—ოშყ. I 10.
 ფიჩოსან ფჩსთა (ფიჩოსანთა)—ბოლნ. IX 7.

ძ

ძავთარ ქვთა—აბასთ. 4. ქორ—ურბნ. IV 2.
 ძალაქ ქასა (ძალაქისა)—მაჩხ. II 6.
 ძართველ ქრთთა (ძართველთა)—ყალ. ხ 4.
 ძართლ ქართლისა: ქა—მაჩხ. I 3. ქართლსა—
 მეჯ. 3. ქ—პარხ. 6.
 ძვა ძვდ—ზ. სერ. 1.
 ძმნა ვქნ (ვიქმენ)—ბოლნ. IX 3. მქა (მიქ-
 ნია)—ურბნ. II 6.
 ჭობულ-სტეფანე ჭობულსტე—ქობ. სტ. 2.
 ჭორეპისკოპოზ ჭებუს (ჭორეპისკოპოზისა)—
 აბასთ. 5.
 ჭრისტე ქე—ურბნ. I 1, ბოლნ. II 1, ბოლნ.
 VI 3, ოპ. I ქვა, ნინოწმ. I, II, იშხ. 9,
 მეჯ. 12, ატ. (945), კუმ. I 1, კუმ. II
 16, ურბნ. III a 1, კახთუბ., მარტე. II
 1, ოშყ. II 1, უჯარ., ნინოწმ. III, IV
 1. ქტე—ვეფ. ატ. 5. ქ (ქრისტე)—საბ.

ქნ—ურბნ. III ხ 3, ურბნ. IV ექიმქველი
 პარხ. 5. ქ (ქრისტეს)—ზ. სერაპი—
 (ქრისტესი)—წყ. 1. ქტსა (ქრისტესა)—
 ვეფ. ატ. 1. ქშსმან—თემ. 3. ქესითა—
 იშხ. 2. ქსითა—ბოლნ. III 1, პალ. I 1.
 ქტმსთა (ქრისტესთა)—ვეფ. ატ. 5.
 ჭრონიკონ ჭრენი—ღია 5. ჭრონიკონი—ყალ. ხ 7.
 ჭრქსა—არმ. ხ 2, მარტე. I 3. ჭრქსა—
 ხუნამ. 2, ატ. (945). ჭრქსა—კუმ. II 4.
 ჭტცი (?) ურბნ. II 4.
 ჭუეუანა ჭქსა—ზარზ. 8.
 ჭუეუე ქშმცა (ჭუეუეცა)—ბოლნ. IX 8.

ღ

ღამის-თევა ღამის-თევა: ღმმეღ—ბოლნ. IX
 4. ღმსთა—ბოლნ. IX 7.
 ღამის-მთეველ ღმრთს (ღამის-მთეველთათჳს)—
 ბოლნ. IX 5.
 ღიჩხ ღრს—ბოლნ. IX 3. ღს—ურბნ. II 2.
 ღმერთ ღმერთმან: ღნ—ბოლნ. I 3, 4, ბოლნ.
 IX 5, იშხ. 11, 13, 17. კუმ. II 4, პარხ. 5,
 ყალ. ხ 7, ურბნ. II 2, 5. ოთხ. ეკლ. 6, 7.
 ოშყ. I 6, 8, 9. ზარზ. 6. ღმნ—ატ. (837/8)
 9. ღონ—მაჩხ. I 3. ღთსა—ატ. (738/9) 6,
 ოშყ. I 3. ღა (ღმრთისა)—ბოლნ. 5. ღთი-
 სა—ოშყ. I 8. ღსგნ (ღმრთისაგან)—ბოლნ.
 IX 8. ღთე—აბასთ. 3, ერედ. 2, ოშყ. I.
 4, 7. ღმერთთა: ღო—ურბნ. II 1. ღთ-
 ბოლნ. XI 6. ღსა (ღმრთისა)—ზ. ნიქ. 3.
 ღსო (ღმრთისაო)—ოშყ. II. 1. ღმრთისადათა:
 ღ[თა]—უჯანგ. 4. [ღ]თა—თემ. 1, კუმ.
 VIII 1. ღმთა—ოთხ. ეკლ. 1. ღთთა—
 აბასთ. 4. ღთ—ატ. (738/9) 1, ყალ. a 1, ზ.
 ნიქ. 1. ღთისთა—ატ. (837/8) 1. ღთა—
 მაჩხ. I 1, მაჩხ. II 1, მეჯ. 1, ღია 1. ღთი-
 სადათა—არმ. a 2, ოშყ. I 1. ღსთა—ატ.
 (885) 1. ღთთა—ერედ. 1. ღისდათა—კუმ.
 II 1, პარხ. 1. ღსა—ურბნ. II 6. ღა—
 ურბნ. II 6. ღთი—ცხრაყ. 2. ღთსა—
 ბოლნ. XI 1. ღთთა—ზარზ. 1.
 ღმერთშემოსილ ღთშემოსილსა—იშხ. 16.
 ღმრთისმშობელ ღმრთისმშობელისა: ღთსმშ-
 სა—აბასთ. 6. ღთსმშობლისა—ზარზ. 1.
 ღმრთისმშობელი: ღთსმშობლო—აყ. I 4.
 ღთსმშობლ—აყ. II 1. ღთსმშობელისა—ზ. ნიქ.
 4. ღმრთისმშობელისადათა: ღთა—მაჩხ. II 2.
 ღთსმშობლისადათა—ოშყ. I 2. ღთისაშობე-
 ლისა—ყალ. a 2. ღსმშობელისადათა—პარხ. 2

³⁶ თ. ბ ა რ ნ ა ე ე ლ ი ს ვარაუდით, სქლი უნდა აღნიშნავდეს მეცდრებელი პირის ვინა-
 ობას: ტიტულს, ზელობას., თანამდებობას ან სადაჯერობას (იხ. ატენის სიონის წარწერები,
 თბილისი, 1957. გვ. 37).

ღაგავარ (?) ღაგავ რი[ი] (ღაგავარისა) (?)—
მაჩხ. II 7.

ყ

ყრცა(?) ვერდ. 7.
ყოფნად ყო—ურბნ. II 6. ყლისა—მცხ. I 9,
პარხ. 6. ყლსკენ—ოშყ. II 4. ყნი—
ოშყ. I 6, ზარზ. 7. ყლინი—ვეფ. აბ. 5,
კუმ. III 5. ყთა—ურბნ. II 5. ყლთა—
ოშყ. I 1, 3, 5. ყლთათუხ—ვეფ. აბ. 4.
ყრისა—ურბნ. II 5.
ყოფნა იყნ (იყავნ)—ვეფ. აბ. 7. იყს (იყუ-
ნეს)—ურბნ. II 4, 5.

შ

შაბათ შაბთ[ს]ა—აბ. (853) 1. შბთსავე—აბ.
(853) 5. ფთსა (შაფათსა) კუმ. II 10.
შეეწიე ნ. შეწიენა II.
შეეწიენ ნ. შეწიენა II.
შეეწიე ნ. შეწიევა.
შეიწყალე ნ. შეწყალბა.
შეიწყალენ ნ. შეწყალება.
შემდგომად შგდ—ბოლნ. IX 6.
შენწე შემწლ—ოშყ. I 6. შწნი—ურბნ. IV 3.
შენ შა (შენდა)—ურბნ. III a 1.
შენ.ი შნი—ურბნ. IV 2. შნსა—კუმ. II 18.
შნი (შენნი)—კუმ. III 3, 7, ოშყ. II 1.
შნდათა (შენისადათა)—ვეფ. აბ. 6.
შენდობა შეუნდვენ: შენ—მაჩხ. II 8. შენ—
ურბნ. III b 3. შნ—ურბნ. IV 4.
შენება შნბდ—ოშყ. I 4.
შესწირა ნ. შეწირვა.
შეუნდვენ ნ. შენდობა.
შეჰმნა შეჰმნა—აბ. (945).
შეჩუენებულ შჩნბლმცა—ბოლნ. IX 7.
შეცვალოხ ნ. შეცვლა.
შეცვლა შეცვალოს: შცვლს—ბოლნ. IX 7.
შცვლს—კუმ. IV 3.
შენწიენა შეწიენითა: შწითა—მაჩხ. II 2, შე-
წიენითა—ოშყ. I 3. შწიენითა—კუმ. II 1.
...წიენი—ყალ. a 4.
შენწიენა შეწიე: შე—აბ. II 2. შეწე—
კუმ. II 17. შეწიენ: შწნ—ოშყ. I 6.
შეწენ—ოთხ. ეკლ. 6.
შეწირვა შ[ე] (შეწირე)—აბასთ. 9. [შ]წ-
[რა] (შესწირა)—არამ. 2.
შეწყალება შეიწყალე: შე—ბოლნ. VI 3,
სტეფ. 6, ჰობ. სტ. 3, წრ. 1, აბ. I 1,
საბ., ნინოწმ. I, II, აბ. (945). ურბნ.
II 1, IV 1, ბოლნ. XI 6, მარტე. II 1,
კახთბდ., უჯარ., ნინოწმ. III. შწე—კუმ.
I 1, III 11. შეიწყალენ: შწყენ—ურბნ.
I 2. შნ—ბალ. I 3. [შენ]—ბალ. III 11.

შეცლ შეცლნი—აბ. I 1. შეცილთ (შეცილთა)
ყალ. b 3. შეცოს (შეცილთათუხ)—გარუკ.
შვილნი მათნი შველმა—ბოლნ. IX 6.
შინა შნა—ოშყ. I 4.
შუელა ოშველა (უშველა)—ზარზ. 6.
შუშან შშნ—ურბნ. IV 2.

ჩ

ჩემ ჩმ—კუმ. II 3. ჩმი—მარტე. III a 6, ოშყ.
I 9. ჩემსა: ჩმა—ბოლნ. IX 6. ჩმსა—მარტე.
III b 3. ჩმისათს—ზ. ნიქ. 5. ჩითა (ჩემი-
თა)—კუმ. VIII 3. ჩმდა—აბასთ. 7.
ჩუენ ჩნ—მეფ. 4, ოთხ. ეკ. 2, ყალ. b 4, ზარზ.
6. ჩუენდა: ჩნდა—წყ. 6. ჩნდა—ყალ. b 3.
ჩუენ-ი ჩნი—იშხ. 5, 15. ჩნისა—ოშყ. I 2.
ჩნნი—იშხ. 11. ჩნი (ჩუენნი)—ოშყ. II 1.
ჩნთა—ოშყ. I 4, 6.
ჩქარ ჩქრმნ—ფია 1.

ც

ცა ცლ (ცად)—მარტე. III a 3.
ციხისთავობა ცხსთა[ვ]ობ[ა] (ციხისთავობასა)—
აბასთ. 5.
ცოდველ ცდლი—ვეფ. აბ. 8. ცდელისა—კუმ.
II 3.
ცხოველ ცხლ—მარტე. III b 6.
ცხო(ვ)რება ცხრბსა—ოშყ. II 2. ცხრბთ (ცხოვრ-
ებთ)?—მარტე. I 1. ცხრბრბთა—ოშყ. I 7.
ცხოვრებთა—ოშყ. I 8. ცხრბსა—ხუნამ. 1.
ცხრაზმა ცხრაზმს (ცხრაზმის)—მეფ. 4.

ძ

ძალა ძალითა: ძთა—ვეფ. აბ. 6. ძლთა—ბოლნ.
IX 4. ძალ—ურბნ. II 6.
ძე ძდ—ურბნ. I 1. ძნ—წყ. 1. ძემნ—არამ. 1,
ზარზ. 2. ძსა (ძისა)—ურბნ. III b 2. ძო—
ოშყ. II 1. ძთა—ოშყ. I 7. ძეთს (ძეთა-
სა)—აბ. III 3.
ძელ ძლისა—ოშყ. I 2.
ძმა ძმთა—ფია 2.

წ

წარგუავლინა ნ. წარვლინება.
წარვლინება წავლნა (წარგუავლინა)—ზარზ. 7.
წარმავალ წარმავლნი—ოშყ. I 6.
წარმართება წარუმართბს—ოშყ. I 1.
წარუმართბს ნ. წარმართება.
წელ წელსა: წლა—სამშ. წლ[ს]ა—აბ. (885) 2.
წლთა—მარტე. I 3.
წისქვილ წსქვნი (წისქვილინი)—მეფ. 6.
წმიდა წა—იყალ. a 10, მარტე. I 2. წდა—არამ.
b 2, აბ. II 1, ცხრაბ. 4, ნესტ. 1, ზ. ნიქ.

2, ზარზ. 3. წ'დ (წმიდაჲ)—ყალ. ა 5.
წმიდისა: წ'ა—აბასთ. 6, მაჩხ. I 2, მაჩხ. II
2. წ'დისა—სამშ., ოშკ. I 2. წ'სა—მაჩხ.
II 3, ბოლნ. IX 2, 3, ბოლნ. XI 2, ზ.
ნიჭ. 4, ზარზ. 1. წ'დსა—ბოლნ. IX 2.
წმდსა—ერედ. 1. წ'ისა—პარზ. 2. წ'დ—
ყალ. ა 2. წ'ო—წ'რ. 1, ადრ., დემ. 1,
ქობ. სტ. 1, ატ. (885) 5, ავ. I 1, ატ.
(906) 1, კუმ. III 1, ურბნ. IV 1, ოშკ.
II 2. წ'თა—ატ. (885) 4, ზ. ნიჭ. 4,
ზარზ. 6. წმიდისაჲთა: წმ'დის[აჲთა]—
ერედ. 1. წ'და—ბოლნ. IX 1.
წყეზა იწყ'ს (იწყეს)—ოშკ. I 4.

ბ

ხატ ხ'რთა (ხატითა)—კუმ. VIII 3.

გ

გარ გ'რი—ოშკ. I 11.

გვგ გ'ვს (გვეის)—მეფ. 4

გვეისუფალ გ'ვსუფლდ—მეფ. 4.

გვეისუფლობა კლბ'სა (გვეისუფლობას)
II 5.

გულ გ'ლითა—კუმ. II 3.

გულმწიფება კლმწესა (გულმწიფებასა)—არმ.

ბ 3.

გსენება გსენებ'ნი—ოშკ. I 5.

ჯ

ჯათარ ჯტ'რს (ჯათარის)—ხუნამ.

ჯლარ ჯ'რი—ბოლნ. IV 1, წყ. 1. აბასთ. 6, ვეფ. ატ.

1. ჯ'რისა—ვეფ. ატ. 6. ჯ'რითა—ერედ. 7.

ჯ'რთა (ჯლარითა)—კუმ. VIII 3. ჯ'რისასა—

წყ. 4.

ჰ

ჰრკვან ნ. რჭუმია.

Ц. А. ЧАНКИЕВА

СОКРАЩЕНИЕ В ГРУЗИНСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ V—X вв.

Резюме

В труде рассмотрены грузинские эпиграфические памятники V—X вв. с целью изучения сокращений в этих памятниках.

Выяснилось, что в основном в эпиграфических текстах применены те же принципы сокращения, что и в рукописях, все же наблюдается некоторая специфическая картина. В эпиграфических памятниках сокращение слов часто доведено до крайности, в таких случаях расшифровку можно произвести лишь по контексту. Это в основном объясняется тем, что надписи, как правило, исполнены на трудно обрабатываемом материале, на камне. Обычно было ограничено и место, отведенное надписям.

К труду приложен указатель, в котором по алфавиту расположены сокращенные формы слов из эпиграфических памятников V—X вв. с соответствующими раскрытыми формами.

სარჩივი—СОДЕРЖАНИЕ

1. ა. ბაქრაძე, ქართული საბეჭდაევი 1. სამეფო საბეჭდაევი	3
А. К. Бакрадзе, Грузинские царские печати	31
2. ლ. ქაჯაია, პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარიებთან ხელნაწერებში	32
Л. Р. Каджана, Условные знаки в грузинских рукописях с комментариями	49
3. ე. მაკავეარიანი, შოთა რუსთაველის პორტრეტი ე. წ. ზაზასეული «ვეფხისტყაოსნის» ხელნაწერიდან	51
Е. М. Мачавариани, Портрет Шота Руставели из рукописи «Витязу в тигровой шкуре» т. н. списка «Зазасеули»	57
4. რ. პატარიძე, ჰეირნაზანი „სამი მთვარე“ XVII—XVIII სს. ქართულ ხელნაწერებში	59
Р. М. Патаридзе, Водяной знак «Три полумесяца» в грузинских рукописях XVII—XVIII вв.	76
5. ლ. ქაჯაია, ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში	103
Л. Каджана, Два технических знака в древнегрузинских рукописях	107
6. ე. მაკავეარიანი, ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შემკულობის აღმნიშვნელი ზოგერთი ტერმინის შესახებ	108
Е. М. Мачавариани, О некоторых терминах украшения древне-грузинских рукописях	128
7. ც. ჰანკიევი, დაქარაგმება V—X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში	117
Ц. А. Чанкиева, Сокращение в грузинских эпиграфических памятниках V—X вв.	128

Коллектив авторов

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ნ. შოშიაშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი ე. ჯიმშელეიშვილი

ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია

კორექტორი ლ. ამაშუქელი

გადაეცა წარმოებას 27.6.1968; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14.4.1969;
ქალაქის ზომა $70 \times 108^{1/16}$; ნაბეჭდი თაბახი 14.58; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 11.28; უე 01243; ტირაჟი 600; შეკვეთა № 1828;

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба» Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

ფანი 90 კვ.

ფ. 20/61

